

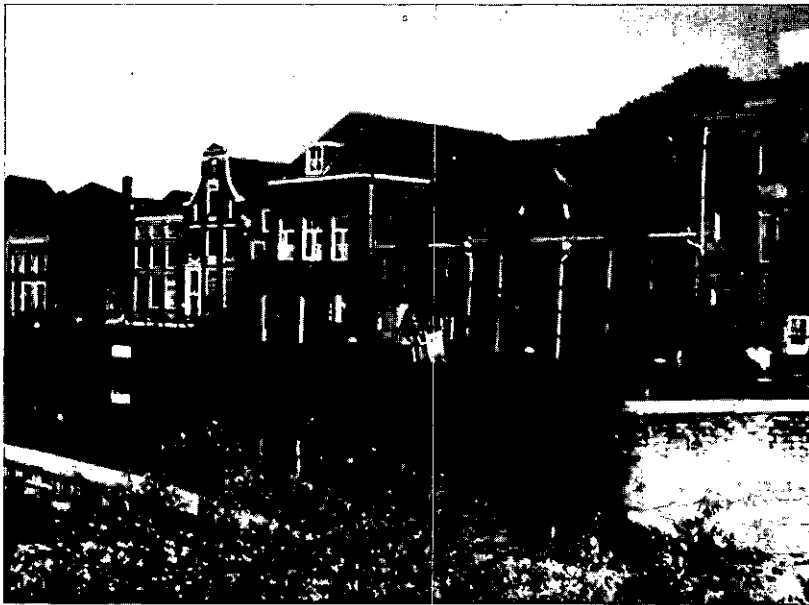
Zwols Historisch Tijdschrift

B E K E N D M A K I N G.

Mit *Permissie* van den Heer **BURGEMEESTER** dezer Sted, zal de *Organist* en *Musiek Directeur* **J. C. Köhner**, de *Her* hebben op *Dingsdag* den 28 Maart 's avonds te half zeven uur, in de *groote Kerk*, met *assistentie* van de *voor* naamste *Liefhebbers der Muziek*, en een goed bezet *Orchestra*, *uit te voeren*:

Zwolle vroeger en nu

D. Hogenkamp

deze, van oorsprong 18de-eeuwse pakhuizen sterk verwaarloosd. Vanaf de Diezerpoortenbrug boden ze een trieste aanblik.

In een van deze panden zat jarenlang Ten Doeschate Kruiden met een eigen malerij. De heerlijke kruidengeur verspreidde zich over het water van de Thorbeckegracht tot ver in de omtrek. Kenners konden ogenblikkelijk vertellen of er nootmuskaat of peper gemalen werd.

De panden waren in de jaren zeventig in een zodanige staat geraakt dat restauratie of renovatie niet of nauwelijks meer mogelijk was. Voordat besloten werd tot de bouw van appartementen die er nu staan, ging er heel wat water door de gracht. Het aanvankelijk gepresenteerde ontwerp harmonieerde totaal niet met de structuur van de bebouwde omgeving. Dankzij hevige protesten van de Vrienden van de Stadskern en persoonlijk 'ingrijpen' van burgemeester Drijber, die van mening was dat het bouwplan qua schaal en karakter te zeer afweek van het bestemmingsplan, werd uiteindelijk gekozen voor een architectuur die zich in hoofdvorm voegde naar de aanwezige bebouwing, zoals nu blijkt uit de verspringingen in gevels en daken van het appartementencomplex, de sterk verticale structuur, de kleur van de baksteen en van de dakpannen. Het is vooral de inbreng van Han Prins geweest, die met zijn schetsen toekomstige veranderingen op deze plek zichtbaar maakte en definitief afrekende met het oorspronkelijk ontworpen glazen gedrocht.

Boven: De Thorbeckegracht vlak voor de afbraak van de Marsmanpanden, ca. 1970. Onder: De huidige situatie op dezelfde plaats. Foto's: Dick Hogenkamp

Toen het nieuwe winkelcentrum bij de Broerenkerk voltooid was, werden er plannen ontwikkeld om ook de panden aan het water op de kop van de Thorbeckegracht bij de Diezerpoortenbrug onder handen te nemen. Deze panden stonden bekend als de zogenaamde Marsmanpanden. Na de Tweede Wereldoorlog waren

Toen de appartementen in de verkoop gingen bleek er zo'n grote belangstelling voor te bestaan dat ze als warme broodjes over de toonbank van de makelaar vlogen. De plek was en is zeer gewild en het uitzicht is uniek. In december 1983 kwamen de 31 appartementen voor bewoning gereed. Het is jammer dat spuitgasten de kademuur alweer met graffiti hebben bewerkt.

Redactioneel

Inhoud

Met dit nummer begint de Zwolse Historische Vereniging aan haar tweede decennium. De redactie hoopt dat de vereniging zich in de komende jaren door haar activiteiten en natuurlijk ook door publicaties in dit tijdschrift, in een nog grotere belangstelling zal mogen verheugen.

Het vierkleurenomslag van het jubileumnummer was helaas een eenmalige zaak. Nu prijkt, weer in wit-zwart, het interieur van de Grote Kerk op het omslag. Op het orgel van deze kerk zal meermaals de muziek van Johann Carl Röhner te horen zijn geweest, zoals blijkt uit het artikel van Frits David Zeiler. Deze musicus zou twintig jaar lang zijn stempel drukken op het muziekleven in Zwolle. Hij componeerde, dirigeerde uitvoeringen en werkte samen met Rhijnvis Feith door diens gedichten op muziek te zetten. Tijdens het onderzoek kwam een dichtbundel van Röhner te voorschijn, die tot nu toe een stil bestaan in het Provinciaal Overijssels Museum geleid had.

In de tijd dat Röhner zijn muziek ten gehore bracht in de Grote Kerk, hing het door Bob Erdtsieck beschreven rouwbord van Johannes van de Linde daar al enige jaren.

Zo'n 100 jaar na Röhner deed een heel ander fenomeen zijn intree in de stad: de hockeysport. Willem van der Veen beschrijft het wel en wee van de Zwolsche Mixed Hockeyclub, die zich van een aanvankelijk zeer elitaire club waar hockey onder wat primitieve omstandigheden werd beoefend, ontwikkelde tot een goed geoutilleerde vereniging.

Wat de overige artikelen betreft, de redactie heeft geprobeerd de inhoud gevarieerd samen te stellen in de hoop dat er 'voor elk wat wils' is te lezen. Veel leesplezier.

Zwolle vroeger en nu	D. Hogenkamp	2
Meer dan negentig jaar hockey in Zwolle	Willem van der Veen	4
De 'joodse' straatnamen in Schellerbroek	Wil Cornelissen	10
Johann Carl Röhner (1774-1837)	Frits David Zeiler	13
Zwolsse fraters / 3	Aafje Lem	26
De tamme spreeuw, Pieter van Noort (1621-1672)	Lydie van Dijk	28
Een rouwbord in de Grote kerk	Bob Erdtsieck	30
Literatuur		33
Agenda		34
Auteurs		35

*Omslag: Interieur van de Grote Kerk te Zwolle. Houtgravure, gesignd W.B., eerste helft 19de eeuw. Provinciaal Overijssels Museum (inv.nr. 1989), Zwolle.
Foto: Provinciaal Overijssels museum.*

Meer dan negentig jaar hockey in Zwolle

'Een club der vrijage van de goede standen'

Willem van der Veen

Een beeld uit de prilste begintijd van de Zwolsche Mixed Hockey Club. In 1904 was de (men mag wel aannemen: vrijwel gehele) club bijeen op het toenmalige terrein in Frankhuis bij de houthandel Eindhoven. Links op de achtergrond het huis van de familie Van Hall.

Zakelijk opportunisme was in 1902 een belangrijke factor bij de oprichting van de Zwolsche Mixed Hockeyclub. Dit is een des te merkwaardiger geluid als men bedenkt dat de hockeysport bijna een eeuw synoniem is geweest met ver doorgevoerde amateurprincipes, waarbij financiële belangen streng buiten de deur werden gehouden.

Historische naspeuringen leiden naar één bepaalde figuur: H.J. van Straten, die aan de Melkmarkt een zaak in rijwielen en sportartikelen dreef en die ook bestuurslid was van de thans 100-jarige Zwolse sportvereniging ZAC. Het verdroot Van Straten dat omstreeks de eeuwwisseling bij ZAC alleen maar aan voetbal en wielrpolo werd gedaan. Hij zag winst in een handeltje van hockeysticks, dure kromme knuppels die uit Engeland moesten worden geïmporteerd en waarmee een voor die tijd gloednieuwe sport kon worden beoefend.

Wat het spelletje precies inhield wist alleen Jas-

per Warner, de legendarisch geworden Zwolle-naar die als één van de Nederlandse sportpioniers kan worden beschouwd. Rond de eeuwwisseling was hij voorzitter van ZAC en ook (van 1897 tot 1919) voorzitter van de Nederlandse Voetbalbond die later het predikaat Koninklijk zou verwerven.

Jasper Warner had hockey in Engeland zien spelen en toonde zich bereid het in Zwolle eens met wat ZAC-leden te proberen. Van Straten voelde er natuurlijk alles voor. Hij importeerde een partijtje sticks (met onmetelijk lange haken, twee platte kanten en een rubber ring in het midden om de handen te beschermen) en vond al spoedig een twintigtal afnemers die schuchter tegen de 'sinaasappel' (de hockeybal was toen oranje gekleurd) gingen slaan.

Dit opmerkelijk commerciële detail rond de oprichting van de ZMHC, die daarmee de hockeysport als eerste in Oost- en Noord-Nederland introduceerde, kreeg ik in 1962 – bij het zestigjarig bestaan van de club – van twee kanten te horen. Het werd mij verteld in gesprekken met twee destijds reeds hoogbejaarde oud-Zwollenaren, dr. L. Bierens de Haan en N.J. Beversen die beiden vóór 1910 in Zwolle met de stick hebben gezwaaid.

Twee vrouwen

De hockeybal rolde voor het eerst op een klein weilandje achter het huis van de familie Ten Doeschate die toen in het Klein Weezenland woonde.

Wie kon men daar op zondagochtenden meestal aantreffen? Natuurlijk Jasper Warner en verder figuren als Jan Hoven (één van de pioniers van de landelijke sportjournalistiek), S. ten Doesschate en H. Deking Dura.

Vaak kwamen er ook twee jonge vrouwen, te weten Nettie Bierens de Haan (oudere zuster van een onzer zegslieden) en Mena de Vries. Zij kunnen beschouwd worden als de eigenlijke opricht-

sters van de Zwolsche Mixed Hockeyclub. Deze geëmancipeerde dames vonden het op dat stoppelveldje bij Ten Doesschate allemaal heel knus en gezellig – met veel thee en zo -, maar zij voelden met enkele anderen de behoefte aan een échte club met een meer geregelde, minder provisorische beoefening van de hockeysport.

Heren konden – niet dan na strenge ballotage – lid worden als ze de leeftijd van twintig jaar hadden bereikt. Voor de dames gold een iets minder strak omliggende limiet. Voor haar gold de leeftijd waarop ze bij de verschillende Zwolse families werden ‘gepresenteerd’ en dan mochten deelnemen aan de bals en diners, teneinde voor een huwelijk-van-

Een foto uit 1908 van een (mixed) oefenpartijtje op de Pelikaan. Het ‘zwakke geslacht’ zag er toen geen been in om de bal in de lange rokken op te vangen. Op de achtergrond de toegangsweg naar de Kranenburg.

Samen met o.a. luitenant Van Woelderren (de latere burgemeester van Vlissingen) en J.D. van Hall vonden de dames een redelijk geschikt terrein, een weiland in Frankhuis vlakbij de hout-handel Eindhoven.

Denk niet dat sportfanatisme, atletisch vermogen en hoog tempo daar toen gewaardeerd werden. Hockey werd uitsluitend in gemengde vorm beoefend, dus vrouwen en mannen (zeg in die tijd liever dames en heren) knus door elkaar heen. Het ging er rustig en gezapig aan toe. Als de aanvalslinie zich eens een tijdje uitzonderlijke actief betoonde, kon het gebeuren dat de backs doodgemeedereerd een pijpje opstaken.

Witte wiew’n

De heren droegen lange kniebroeken en hoog aan de hals gesloten truien. De pet op het hoofd ontbrak vrijwel nooit. De dames waren gestoken in lange witte gebreide truien en rokken van ribfluweel die tot op de enkels hingen. Baronesse De Vos van Steenwijk die in de beginjaren ook meespeelde, vertelde me in 1962 in haar woning in De Wijk dat voorbijgangers de handen van verbazing ineen sloegen wanneer ze dames met zulk een krankzinnig gedoe bezig zagen. Een boer noemde ze ‘wiew’n met witte jakk’n’.

stand te worden klaar gestoomd. In de regel was die leeftijd omstreeks achttien jaar.

Het is wel duidelijk dat hockey in die jaren uitsluitend weggelegd was voor de goeie standen, wat heet!: de allerbeste Zwolse families. Bekijk de volgende namen die uit enkele oude ledenlijsten konden worden opgediept: jhr. C. Greven, S. van Roijen, baronesse De Vos van Steenwijk-van Roijen, A. baronesse Van Ittersum-van Reede, Jacques van Reede, mevrouw Braakman-Quarles de Quarles, ridder J. Bosch Van Rosenthal, J. Schaepman, J. Doyer en H. van Velzen Coster, allen telgen van de meest vooraanstaande Zwolse families.

De Pelikaan

Een historisch jaar in het bestaan van de ZMHC is 1906, toen de hockeyers van Frankhuis verhuisden naar een veld bij De Pelikaan aan de Meppelerstraatweg, de roemruchte uitspanning van de familie Dijk. Precies zestig jaar later, in 1966, viel dit pittoreske café ten offer aan het moderne verkeer. De plek waar het stond, werd bedolven onder de vele meters dikke zandlagen van de A 28. Maar het sportterrein dat zijn naam aan deze uitspanning ontleende, bleef tot de dag van vandaag het domein van de Zwolsche Mixed Hockeyclub.

In datzelfde jaar 1906 legden de Zwolse hockey-

er de eerste contacten met andere verenigingen. Er werden, zoals dat toen heette, 'matches aangegaan' met elftallen uit o.a. Zutphen, Velp, en Den Haag. Het eerste wapenfeit van betekenis was in 1909 het veroveren van de Nijmeegse Samovar, die in dat jaar voor de eerste maal werd verspeeld.

De gezelligheid stond niettemin voorop. Na

In 1908, toen de ZMHC zojuist naar de Pelikaan was verhuisd, poseerde het herenelftal in het doel, dat groter van formaat was dan tegenwoordig.

Van links naar rechts staand: S. van Royen, Louis Bosch van Rosenthal, E.J.C. Greven, Jacques van Reede, Albert Mouw, C. Hermesen, J.E. baron De Vos van Steenwijk, Ru de Goeyen; zittend: Jo Bosch van Rosenthal, Jan Schaepman, Boy Royer, Piet Lechner.

afloop versloegen de heren samen met hun tegenstanders de dorst in de Grote Sociëteit in de Koestraat. De dames werden daar niet toegelaten, maar zij verzonnen een ander uitje. Ze gingen zich bij banketbakker Baggelaar op de Melkmarkt te buiten aan taartjes die ze zelf op de rekken in de winkel konden uitzoeken en daarna in de opkamer van Baggelaar mochten opeten.

Wanneer het mooi weer was, wandelde de hele hockeyfamilie na de strijd op de Pelikaan naar de uitspanning op de Agnietenberg, waar 'dikke melk' werd gegeten en de jongelui een thans vergeten spel beoefenden dat ze 'wandspringen' noemden. Volgens één van mijn zegslieden, de heer A.D. Wentholt, hielden de hockeyers tedere herinneringen over aan die tijd. Niet voor niets betitelden ondeugende Zwolse tongen de ZMHC in die dagen als 'een club der vrijage van de goede standen'.

Met de Jan Plezier

Tot 1915 werden uitsluitend wedstrijden in

gemengd verband gespeeld, maar in dat jaar nam voor het eerst een herenelftal aan de oostelijke competitie deel. Hete duels werden uitgevochten met Deventer, Zutphen, Arnhem en Nijmegen, maar over resultaten staat in zeer schaars overgebleven clubannalen bijna niets te lezen. Die werden in die jaren blijkbaar niet belangrijk geacht... De Zwolse club werd in hockeykringen beroemder door de ceremonie die na 1915 aan de wedstrijden op De Pelikaan vooraf ging. Wanneer de gasten – meestal per trein – in de stad waren gearriveerd, togen zij naar het voormalige hotel De Keizerskroon in de Kamperstraat, waar ze zich in sporttenu staken. Daarna ging het in een Jan Plezier in optocht naar het veld aan de andere kant van de stad. De Zwolse hockeyers reden er op de fiets achteraan, waarbij de sportschoenen aan het stuur bungelden.

In een hoekje van het terrein stond een soort prieeltje, afgeschut door drie doeken, waar in de rust gezellig thee gedronken werd. Na afloop besprak men in de gelagkamer van De Pelikaan het verloop van de hockeystrijd onder het genot van ettelijke glaasjes boerenjongens die door de waardin, Moeke Dijk genaamd, zelf was gebrouwen.

Deze ceremonie bleef tientallen jaren bestaan (overigens met een wisselend drankenpatroon), tot in het begin van de jaren vijftig. Schrijver dezes, die vlak na de Tweede Wereldoorlog ging hockeyen, heeft nog een teug geproefd van deze onvergelijkelijke sfeer – een mengeling van studentikoos standbewustzijn, bravour en boerengemoedelijkheid.

Moeke Dijk

Als middelpunt van rust fungeerde daarin Dina 'Moeke' Dijk die met haar omvangrijke gestalte, gehuld in een zwarte boerenjapon, een tegenwicht vormde tegen de exclusieve toon die vroeger in hockeykringen gebruikelijk was. Temidden van de dubbele tot viervoudige namen, al of niet verlucht met adellijke titels, voelde Moeke Dijk zich even goed thuis als in later jaren, toen hockeyende Jansens en Pietersens geen uitzondering meer waren. Ze schonk rustig haar kopje koffie, bereid met degelijke melk – zó van de koe -, tapte haar glaas-

jes of verkocht een 'reepien sukela' uit het antieke glazen kastje dat niet van de tapkast weg te denken was.

Nieuwsgierig was ze wel, hetgeen ze in de praktijk bracht door haar klanten op een handige, terloopse manier uit te horen. Vaak stelde ze haar huiskamer achter het café ter beschikking van de hockeyers als er op de zondagmiddagen teveel 'gewoon' publiek in de gelagkamer zat. Op die dagen werd er meestal bediend door de bejaarde kelner Beekman die, als de feeststemming tot een hoogtepunt was gestegen, weleens bereid bleek op een stoel te klimmen om lichtelijk scabreuze liederen uit de oude doos te zingen.

In de jaren vijftig kwam er een einde aan het knusse, oubollige samenzijn bij Dijk. Op den duur voelden de ZMHC-ers zich niet meer thuis in de gelagkamer, waar de sfeer langzaam veranderde. Een nieuw, agressiever cafépubliek mengde zich op de zondagmiddagen tussen de Zwolse hockeyers en hun gasten. Dat botste. Aangeschoten liederen bemoeiden zich met de hockeyers, waardoor vaak een onbehaaglijke stemming ontstond.

Enkele ZMHC-ers die meer te verteren hadden dan de gemiddelde schooljongen, hadden er genoeg van. Zij ontdekten 't Pothuys, een van de eerste bars van Zwolle. En tegelijk een van de sjieke soort, gevestigd als hij was in het souterrain van Grand Hotel Wientjes, het duurste etablissement van de stad.

Deze horeca-gelegenheid-van-de-moderne-soort met zijn populaire barkeeper Ynze Conradi – een échte heer die prima in hockeykringen paste – bleef meer dan twintig jaar de vaste uitwijkplaats na de wedstrijden. Totdat in de jaren zeventig het eigen ZMHC-clubhuis, dat inmiddels op de Pelikaan was gebouwd, een zodanige accommodatie kreeg dat de ontvangst van gasten – heilig in de hockeywereld – in eigen beheer genomen kon worden.

Primitief

Terug naar de jaren twintig. Toen konden de ZMHC-ers in hun stoutste dromen niet aan een eigen clubhuis denken. Het was maar een primitief gedoe op de Pelikaan, ondanks het feit dat het herenelftal in de hoogste afdeling speelde. Kleed-

ruimte ontbrak nagenoeg en vele maanden van het jaar graasden de schapen van Dijk op het veld.

Onder de leden moeten overigens voldoende financiële middelen hebben gezeten, maar de club merkte daar niet veel van. Kijk eens naar de namen van een elftal dat omstreeks 1920 op de oostelijke velden opereerde en waarvan de opstelling bewaard is gebleven. Het bestond uit: J. Schapman, F.A.C. Gregory, jhr. J.F. Berg, jhr. H. Hora Siccama, W. Loos, mr. J.W. Willinge Gratama, ridder J. Bosch van Rosenthal, jhr. J.G. van Spengler, W.C. Graaf van Rechteren Limpurg, S.M.S. Reitsma en J.C. van Reede, de 'grote kleine Sjakie', zoals deze gefortuneerde Zwollenaar werd genoemd.

Ook de damesafdeling uit die tijd mag niet vergeten worden. Enkele vooraanstaande speelsters waren de dames Kloos-Thiebout, baronesse J.J.M. van Boetzelaer-Royaards, Jentink-van Holthe en A.E. Eeftinck Schattenkerk-Tjeenk Willink.

Nieuwe generatie

In de jaren twintig begon de glorie van de oude 'Mixed', die jarenlang een steunpilaar van het oostelijk hockey was geweest, te tanen. Vele goede spelers verlieten de middelbare school, gingen elders studeren of werden opgeslokt door de handelswereld. Daarbij liet de aanvoer van jong bloed zeer te wensen over, zozeer zelfs dat in 1924 het trieste besluit moest worden genomen het clubleven

Een ZMHC-feest rond 1934 in de gelagkamer van De Pelikaan. Rechts (op een stoel) 'Moeke' Dijk en de legendarische kelner-zanger Beekman.

geheel stil te leggen. Een kleine vijf jaar bestond de club alleen in naam. Maar als men aan het einde van de jaren twintig eens bij het weilandje van de Boschbleek in het Klein Weezenland ging kijken, kon men daar de eerste levenstekenen van een nieuwe, minder exclusief aristocratische hockeygeneratie aanschouwen.

Telgen van de katholieke, kinderrijke familie Oldenhof en hun vriendjes sloegen met zelf gemaakte sticks (krom getrokken knuppels) tegen een hockeybal. Spoedig daarna werd de ZMHC met succes nieuw leven ingeblazen en werd er weer druk gehockeyed op de Pelikaan. In een oud jaarverslag staat: 'Het terrein is oneffen, de kleedgelegenheden zeer primitief, maar de mooie ligging en de gastvrijheid bij Dijk maken veel goed.'

De club ging weer meetellen in het oosten en bereikte in 1934 opnieuw de eerste klasse. Namen uit die vooroorlogse jaren: Karel Remmers, Pim Lankhorst, Jurriaan Tjeenk Willink, Henk Fernhout, Hein Sluiter, Harry Koedijk, Coen Oosterwijk en Pieter Potasse. In 1935 kreeg de ZMHC zowaar een permanent onderkomen, een houten kleedgebouwtje dat van de voetbalclub Swift was overgenomen.

Merkwaardig genoeg was in de oorlogsjaren van een vermindering van het clubleven geen sprake. Dat had zelfs rechtstreeks met die oorlogsomstandigheden te maken. Het Centrale Distributiekantoor werd van Den Haag naar Zwolle verhuisd, hetgeen een flinke import van goede westelijke hockeyspelers veroorzaakte. De ZMHC boekte een record aantal leden en was korte tijd schier onverslaanbaar op de oostelijke velden.

Rampzalig plan

Na de bevrijding kwam er snel een einde aan deze bloei en ging de ZMHC een van haar moeilijkste perioden tegemoet, ondanks heldhaftig verweer van de toenmalige voorzitter Wim Gepkens en de jonge wedstrijdsecretaris Theo Föster. Juist in die tijd zette schrijver dezes als jonge scholier zijn eerste schreden op het hockeyveld en was dus in de gelegenheid om de deplorabele toestand waarin de club buiten haar schuld was komen te verkeren, uit de eerste hand mee te maken. De gemeente Zwolle had namelijk een voor de ZMHC rampza-

lig plan opgevat om vlak achter de Pelikaan een crematorium te bouwen. Uit overwegingen van piëteit moesten de hockeyers van het toneel verdwijnen. De treurende nabestaanden zouden wel eens geschokt kunnen worden door dravende vrouwen en mannen met een schaars stukje bloot been...

Er werd een nieuw onderkomen gevonden: het Wilhelminaterrein in de Veeralleebuurt, waar de Zwolse Lawn Tennisbond zojuist een aantal nieuwe tennisbanen was gaan bespelen. Een even onvermijdelijke als financieel armlastige stichting moest zorgen voor de uitvoering van deze plannen. Het oude hockeykleedhok werd alvast naar de Veerallee verhuisd om ook de tennissers onderdak te verschaffen. Op dit Wilhelminapark is in clubverband nooit één hockeybal geslagen, sterker: de operatie kostte de ZMHC bijna het leven.

Rond 1948 was er op de Pelikaan niets meer over dan een paar vermolmdde hockeydoelen. De club kwijnde snel weg. De damesafdeling ging geheel ter ziele en er kon nog slechts één herenelftal op de been gebracht worden. Wonder boven wonder mocht dit dankzij de inbreng van een handjevol zeer ervaren spelers als Fons Toebosch, Wim Quirijs, Hein Sluiter, Sjef van der Muur, Jan Overmars, Frans Oldenhof en de uit Den Haag afkomstige oud-international Paul van de Rovaart in de hoogste afdeling uitkomen.

De gerenommeerde gastelftallen troffen in Zwolle een accommodatie die elke beschrijving tartte. Of liever: er was helemaal geen accommodatie. De spelers moesten zich verkleden in de oude veestal van Dijk, letterlijk tussen de dampende koeien en in de stank van het persvoer. Wie zich na de strijd wilde verfrissen was – in hartje winter – aangewezen op de koperen pomp met houten zwenkel die buiten op het erf van Dijk stond.

Gelukkig ging de verhuizing naar het Wilhelminapark, waar slechts ruimte voor één veld was, op de valreep niet door. De gemeente zag haar plannen voor het crematorium in de ijskast belanden en de ZMHC kon aan de Pelikaan blijven.

Groei

Rond 1950 tekenden zich de eerste verschijnselen af van de later zo onstuimige groei. Er verscheen

Het hockeyveld aan de Pelikaan, zoals het er tot het eind van de jaren vijftig bij lag. Midden-achter het houten clubhuisje. Rechts de stal van de uitspanning die na de oorlog enige jaren als kleedgelegenheid diende.

een wekelijks clubblad dat de sfeer in de vereniging zeer ten goede kwam, er werd een – overigens nog bescheiden – houten clubhuis gebouwd en er kwam een plotselinge toevloed van jeugdige leden. Spelers als Theo Föster, Willem van der Veen, Jarig Haasdijk, Wilfred Alberts en Jan de Gruyter zorgden er in 1953 eerst voor dat de ZMHC in de eerste klasse terugkeerde en zetten in 1958 de kroon op hun werk met een oostelijk kampioenschap en eervolle deelname aan de strijd om de landstitel.

Het eerste dameselftal promoveerde in 1955 naar de eerste klas en werd het jaar daarop direct reeds oostelijk kampioen met speelsters als Alette Huytker, Toos de Jong, de zusjes Eeftinck Schatzenkerk, Elly van der Waarde en Els van Hees.

Sinds die tijd groeide de ZMHC uit tot een strak geleide, goed geoutilleerde hockeyvereniging. Zij bracht een aantal internationals en nationale bestuurders voort, zij introduceerde kunstgras in Zwolle en zij acteert met tussenpozen op het hoogste landelijk niveau. Met een ledental uit een brede laag van de Zwolse bevolking heeft de ZMHC de oude betiteling 'club der vrijage van de goede standen' ver achter zich gelaten.

SONNET OP DE PELIKAAN

Begraven onder dikke lagen
haastig opgespoten zand
die gestaag de wielen dragen
ligt mijn oude dromenland.

De kroeg mocht niet geweldig heten
met het hobbelig biljart,
laken tot de draad versleten,
en de kachel, roestig zwart.

Maar het was de eerste plek
waar ik vorst'lijk heb gezeten,
klappen op de schouder kreeg
en na zwoegen, rennen, zweten,
van rechtsbuiten tot linksback,
af en toe een wolk besteege.

WILLEM VAN DER VEEN

De 'joodse' straatnamen in Schellerbroek

Wil Cornelissen

Bij de herinwijding van de Zwolse synagoge op 20 september 1989 hield de toenmalige burgemeester van de stad mr. G. Loopstra

een indrukwekkende rede. Daarin schetste hij het wel en wee van de Joodse Gemeente van Zwolle door de eeuwen heen.

Aan het eind van deze redevoering maakte de heer Loopstra (tegenwoordig voorzitter van de Stichting Voortbestaan Synagoge) bekend, dat in Zwolle-Zuid in Schellerbroek een aantal straten genoemd zou worden naar joodse Zwollenaren, die het slachtoffer werden van de vervolging.

De zes vernoemden zijn te beschouwen als een 'vertegenwoordiging' van al die honderden Zwolse joden die in de Tweede Wereldoorlog om het leven zijn gebracht. Deze zes zijn door de gemeente gekozen uit een aantal dat was voorgedragen door de Israelitische gemeenschap. De doorgaande straat heeft de naam Diasporalaan gekregen, waarmee de verstrooiing van de joden buiten Palestina wordt aangeduid.

De straten zijn – van west naar oost – genoemd naar:

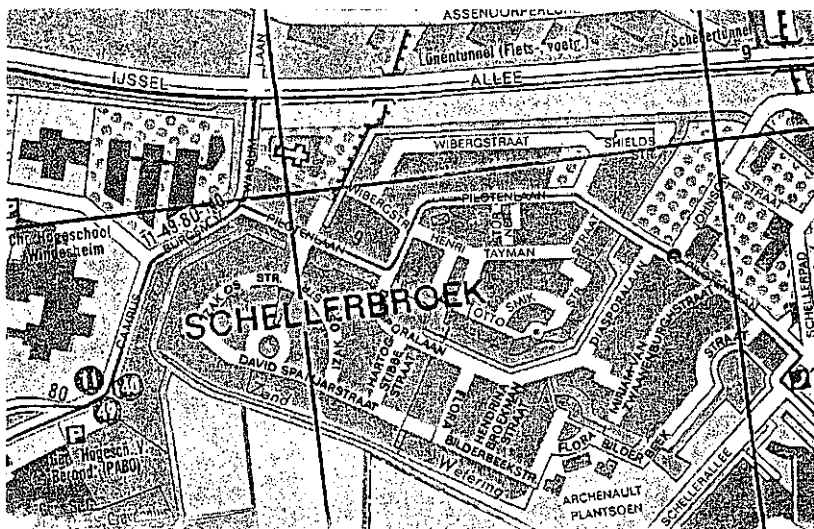
Izak Os

27.12.1870 Zwolle - 9. 7.1943 Sobibor

Izak Os, mijn grootvader, op latere leeftijd voor veel Zwollenaren, ook buiten de familie 'oom Izak', was handelaar. Met zijn vrouw Lea Os-Spits en hun vijf kinderen heeft hij op vele adressen gewoond. Op de kaart van het bevolkingsregister

Boven: Gezicht vanaf de brug over de Zandwetering bij de Bierton in de richting van de stad. Op deze weilanden verrees de nieuwbouw van de wijk Schellerbroek. In de verte is links Stork Dieselmotoren te zien. Rechts van de Peperbus staat het huis van D. Sluiter, vroeger aan het Schellerpad geadresseerd, thans Pilotenlaan 64. De foto dateert uit 1972.

Onder: Plattegrond van de wijk Schellerbroek

staan vermeld: Wilhelminasingel, Diezerstraat, Spoelstraat, Bitterstraat, Eiland, Jufferenwal, Roggenstraat, Thorbeckegracht, Deventerstraat, Tuinstraat, Derk Buismanstraat. Deze reeks straatnamen, aangevuld met de familieverhalen, geven een (onvolledig) beeld van de op- en neergang van de handel. Soms verdiende opa goed, maar soms ging ook alles verkeerd. Hij staat te boek als 'koopman in emaille goederen' en de potten en pannen kan ik mij uit m'n jeugd nog wel herinneren. Maar ook in andere zaken is wel gehandeld als dat zo uitkwam.

Enigszins ongewoon voor iemand in zaken is het feit, dat Izak Os zich al in een heel vroeg stadium aansloot bij de SDAP. Bekend is het verhaal (hij vertelde dat zelf zo graag), dat hij dan wel niet behoorde bij de twaalf oprichters van de partij – zij werden spottend de twaalf apostelen genoemd – 'maar ik was dan toch zeker de dertiende'. Hij heeft ook nog een aantal jaren voor SDAP in de Zwolse gemeenteraad zitting gehad.

Doodziek is hij, samen met zijn vrouw, als een der laatste joden uit zijn huisje in de Derk Buismanstraat gehaald.¹

David Spanjar

12. 6.1886 Zwolle - 27.11.1943 Auschwitz

Een bekende bakker. Zijn winkel, Praubstraat 1 (ongeveer op de plaats waar nu de VVV is gevestigd), was goed beklant. Vooral op zondagmorgen stond de zaak vol met joodse en niet-joodse Zwollenaren, die allemaal vers brood en/of gebak kwamen kopen.

David Spanjar was een van de joden die bijna iedere dag naar de ochtenddienst in sjoel gingen.² Was er nooit erg vol, maar er was wel minjan.²

Spanjar was niet de enige kosjere bakker in Zwolle. Er waren ook nog de zaken van Andries Troostwijk en Abraham Wolff.

Hartog Stibbe

2. 6.1886 Zwolle - 19.10.1942 Auschwitz

Siegfried Hartog Stibbe was musicus. Hij is lange tijd concertmeester van het Berlijns Philharmonisch Orkest geweest. Zijn eerste opleiding kreeg hij op de Zwolse muziekschool.

In Duitsland liet hij zich Henri noemen. Omdat hij als klassiek musicus niet dik werd

betaald, leidde hij ook een zigeunerkapel, waarmee hij 's avonds laat in restaurants speelde. Als leider hiervan had hij veel succes.

In de jaren dertig kwam hij terug naar Nederland. Hij heeft toen nog een tijdje in de Van Hatumstraat 2a in zijn geboortestad gewoond. Later is hij naar Amsterdam verhuisd. Vandaar is hij naar Polen gedeporteerd.

Laatste foto van Izak Os

Flora Bilderbeek

2. 8.1883 Zwolle - 19. 2.1943 Auschwitz

Eigenlijk Flora Bilderbeek-Denneboom. Zij was

Op heden den *leven en twintigsten Juli* des jaars negentienhonderd negen en dertig, verschenen voor mij Ambtenaar van den burgerlijken stand der gemeente Zwolle, in het openbaar in het gemeentehuis:

Bilderbeek, David, geboren en wonende te Zwolle, oud vier en dertig jaren. Koopman, weduwnaar van: Reekenderaar, Sara, meermaljarige zoon van: Bilderbeek, Isaac en van: Stibbe, Reijl, beiden overleden;

Denneboom, Flora, geboren te Smitde, oud vijf en vijftig jaren. Vreelovrouw, wonende te Zwolle, weduwe van: van Gelderen, Joidaar, meermaljarige dochter van: Denneboom, Theimand, Jozef en van: Coltoof, Johanna, beiden overleden;

Deel van de huwelijksakte van Flora Denneboom en David Bilderbeek (27 juli 1939)

Onder: Hartog Stibbe

Links: Ter Pelkwijkpark nr. 5, waar Hendrina Broekman haar pianolessen gaf. Foto: W. Cornelissen

Rechts: Burgerlijke stand uit de Zwolse Courant van 4.1.1943

BURGERLIJKE STAND

Odertrouwd: 4 Jan F. W. Feith, van Rossumstraat 21 en M. de Jong, van Ittersumstraat 51

Getrouwd: 4 Jan B. Fukken en N Talma, Sophiastraat 37.

Geboren: 31 Dec. Willem Marinus, z. van J. Zwart en E. van Wingerden Hattem. — 1 Jan. Mirjam Chaja, d. van N. van Zwaanenburgh en J. Hirsch, Schoutenstr 14. — 2 Jan. Rensje, d. van G. Beermink en L Dekker, Gennestraat 15. — Johanna Gerridina, d. van D. Heldoorn en J. Bosch, Assendorperdijk 5. — Pieter Christiaan Wilhelm, z. van P. van den Akker en W van der Horst. Molenweg 125. — Marrigje d. van K. Vis en J. Souwman, Vollenhove. — Hendrikje d. van G van het Hul en A. Popping, Thomas à Kempisstraat 31. — 3 Jan. Lambertus, z. van K. Huisman en A. Grevelink, Lindestraat 75. — Hendrika Maria Francisca, d. van A. Th. Overmars en M Visscher, Achterom 140. — Hendrik, z. van M. Riesebosch en J. Withaar, Molenweg 90. — 4 Jan. Maria Agatha Elisabeth, d. van J. H. Basseijn en

een in Zwolle zeer bekende vroedvrouw. Er moeten nog veel Zwollenaren zijn, die door haar op de wereld zijn geholpen. Haar laatst bekende adres was Rodetorenplein 9. Zij is nog in 1939 getrouwd met David Bilderbeek.

Hendrina Broekman

9. 4.1889 Zwolle - 3. 9.1943 Auschwitz

Hendrina Broekman was pianolerares. Ze woonde eerst in de Kamperstraat op nummer 8, boven de zaak van Olland. Later gaf ze lessen in haar huis Ter Pelkwijkpark nr. 5. Zij was een ongetrouwde, statige, beetje dikke dame 'met prachtig haar'. Haar twee broers hadden een veilinghuis: 'De Witte Roos' op de Melkmarkt op nr. 20.

Mirjam van Zwaanenburgh

1. 1.1943 Zwolle - 23. 7.1943 Sobibor

Mirjam Chaja van Zwaanenburgh was de kleindochter van de laatste opperrabbijn, Samuel Juda Hirsch. Haar ouders waren Nathan van Zwaanenburgh en Jenny Hirsch. Haar vader was secretaris

van de Zwolse joodse gemeente. Het gezin woonde in de Schoutenstraat op nr. 14, naast de synagoge. Mirjam is een half jaar oud geworden.

Ik heb de stellige indruk dat de Mirjam van Zwaanenburghstraat de enige straat in Nederland is, die naar een baby is vernoemd...

Noten

1. Zie ook W. Cornelissen, Izak Os (1870-1943), in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 2 (1992) 47-50.
2. Tien volwassen mannen, een minimum aantal dat aanwezig moet zijn om dienst te kunnen houden.

Johann Carl Röhner (1774-1837)

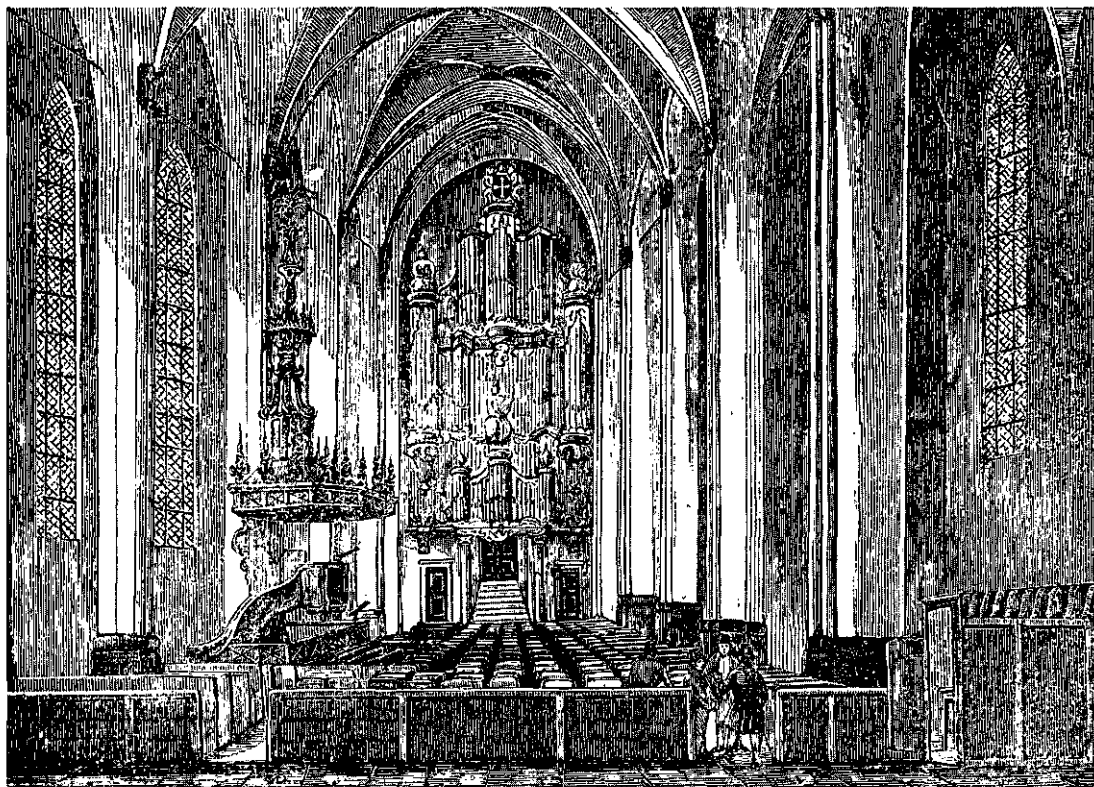
Een muzikant met hartstocht

Sinds de laatste restauratie wordt de Zwolse Broerenkerk met enige regelmaat gebruikt voor concertuitvoeringen. Daarmee is een oude traditie in ere hersteld. In het begin van de vorige eeuw kon de burgerij in dezelfde omgeving namelijk kennis maken met 'het alom beroemde Meesterstuk van den grootsten der Toonkunstnaren', Joseph Haydn's 'Schöpfung'. De première vond plaats op 2 december 1803 en had zoveel succes, dat een herhaling volgde in maart 1804.¹ De leiding berustte bij de Kamper organist en 'muziekdirecteur' Cornelis Berghuijs, die de in 1801 in Amsterdam geïntroduceerde Nederlands-

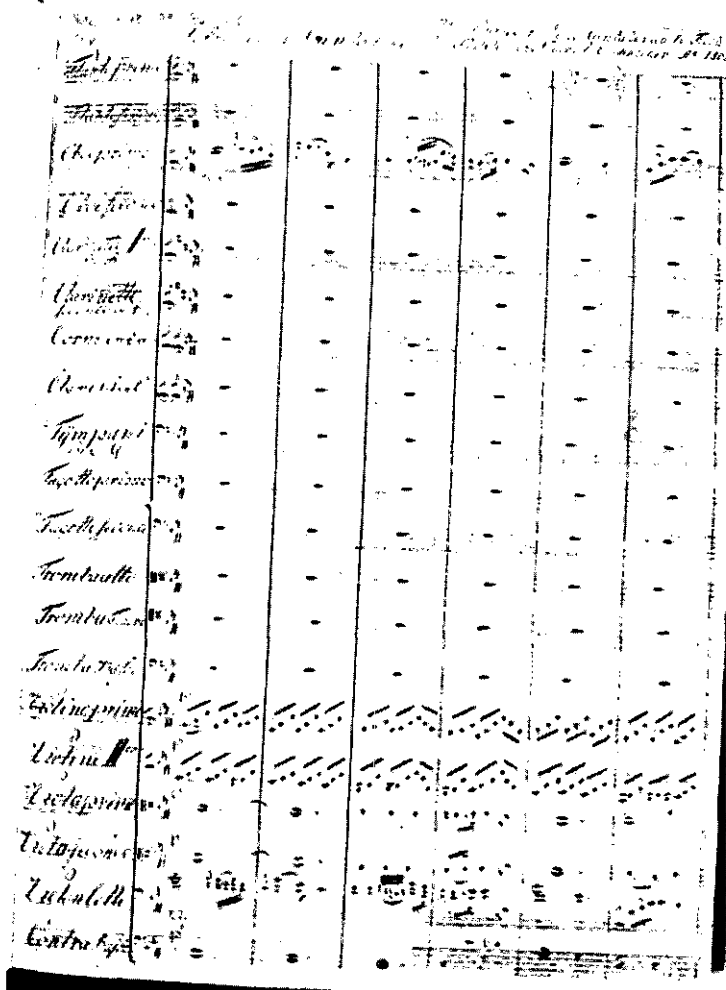
talige versie van Johannes Kinker gebruikte.² Behalve de dirigent kwam ook een deel van de instrumentalisten (en vocalisten) van buiten Zwolle; het Deventer muziekgezelschap 'Unis par les sons de la musique' had in 1803 natuurlijk niet zonder bedoeling de partituur van Haydn's oratorium aangeschaft.³ Trouwens, ook de enkele jaren eerder overleden Zwolse 'primarius' Johann Gottlieb Nicolai had deze muziek in zijn bezit.⁴

Naast de Broerenkerk werden ook de Bethlehemse Kerk en de Grote Kerk voor uitvoeringen in grote bezetting gebruikt, terwijl de Nieuwe Concertzaal in de Bloemendalstraat geschikt was

Frits David Zeiler

Interieur van de Grote Kerk te Zwolle. Houtgravure, gesigneerd W.B., eerste helft 19de eeuw. Provinciaal Overijssels Museum (inv.nr. 1989), Zwolle. Foto: Provinciaal Overijssels museum.

Autograaf van de cantate 'Het Onweder' op tekst van Rhijnvis Feith. Toonkunst-Bibliotheek, Amsterdam. Foto: F.D. Zeiler.

Eigenhandig geschreven titelblad van de cantate 'Het Onweder', 1806. Toonkunst-Bibliotheek, Amsterdam. Foto: F.D. Zeiler.

voor kamermuziek en vocale muziek, waaronder opera, van wat bescheidener omvang. Al met al komt een beeld naar voren van een tamelijk levendig muziekleven in de Overijsselse hoofdstad kort na 1800.⁵ Een man vooral zou er gedurende bijna twintig jaar zijn stempel op drukken: Johann Carl Röhner.

Een nieuwe 'muzijk-directeur'

Johann Carl Röhner werd op 18 juni 1774 geboren in Coburg als oudste zoon van de boekdrukker Johann Moritz Röhner en Catharina Johanna Ostertag. 'Carl', zoals zijn roepnaam luidde, volg-

de het spoor van zovele musicerende landgenoten en kwam in Nederland terecht (zijn broer Georg Wilhelm zou hem een jaar of tien later volgen). Begin 1797 vinden we hem in dienst van de Bataafse Republiek als 'Musicant by de tweede halve Brigade Infantry', die in Arnhem in garnizoen lag. Daar had hij de 'jongedochter' Anna (ook: Johanna) Maria Bergman leren kennen, die hij op 19 februari 1797 huwde. Zij kregen vier kinderen, van wie Johann Ludwig Moritz (1798) en Carolina Elisabetha (1800) in Arnhem, Friederica Amalia (1803) en Georg Wilhelm (1806) in Zwolle werden geboren. De beide zoons zouden net als hun vader beroepsmuzikant worden.⁶

Een musicus was in die tijd een generalist. Hij moest niet slechts één instrument beheersen, maar naast het 'klavier' (orgel, clavecimbel en spoedig ook fortepiano) ook tenminste de viool kunnen bespelen, liefst de fluit, daarbij goed kunnen zingen, improviseren en ensemblespelen.⁷ Muziektheoretische kennis, vaardigheid met directie en enige compositorische gaven strekten tot aanbeveling. Röhner beheerste het allemaal, toen

Het Onweder.

Eene geestlyke fantasia van Mr. J. Feith.

op Muziek, voor een groot
Orkester gebreeft.

door

J. C. Röhner

Muziek-directeur en Organist by de groote Kerk
tot Zwolle.

hij in 1801 op de vacature-Nicolai solliciteerde, en zal met hoge verwachtingen in Zwolle zijn binnengehaald.⁸

De nieuwe 'muzijk-directeur' kon voortbouwen op de basis, die onder zijn voorganger voor het Zwolse muziekleven was gelegd. Hoe de contacten met zijn Kamper collega Berghuijs waren, is niet bekend, maar de indruk bestaat dat pas na diens overstap naar Deventer Röhners activiteiten tot hun volle ontplooiing konden komen. De Zwolsche Courant maakt begin 1803 voor het eerst melding daarvan: op 11 januari zou de organist in de Nieuwe Concertzaal 'een vocaal en instrumentaal concert geven, met eigen composities voor viool, clarinet en pianoforte'. Daarna zou Röhner vele seizoenen lang niet meer ontbreken, noch in de reeksen in de concertzaal (waar in 1806 18 voorstellingen werden gegeven), noch bij muzikale manifestaties elders in de stad.⁹

Dat de lijst na 1810 grote lacunes vertoont, is vermoedelijk te wijten aan onze bron. We moeten er trouwens rekening mee houden, dat de vermelding van musici en te spelen werken lang niet

altijd volledig is, zodat Röhner waarschijnlijk bij veel meer uitvoeringen betrokken is geweest dan we uit de aankondigingen kunnen opmaken.

Tot de belangrijkste werken die onder Röhners leiding in Zwolle tot klinken werden gebracht behoorden Haydn's 'Jahreszeiten', vermoedelijk opnieuw in een Nederlandse vertaling, in 1805 in de Bethlehemse kerk, en Mozarts 'Zauberflöte' in 1806 in de Nieuwe Concertzaal. De laatste uitvoering betrof niet de gehele opera, doch wel de 'voornaamste stukken' daaruit. In 1808 waren opnieuw hoogtepunten uit 'De Schepping der Waereld' te horen. Bij dezelfde gelegenheid bespeelde Röhner 'het nieuw uitgevonden instrument het Melodium'.

Röhner als componist¹⁰

Regelmatig ook kon de Zwolse burgerij kennis nemen van composities van zijn muzikdirecteur zelf. We zagen al, hoe hij in 1803 kamermuziek van eigen hand ten gehore bracht. Begin 1805 volgde de opera 'De Storm of het betooverde eiland', in maart 1807 de cantate 'Het Onweder' op tekst van Rhijnvis Feith (herhaald op 25 juli d.a.v. en in maart 1809), begin 1810 de opera 'Melfort en Clare', eveneens op tekst van Feith, op 1 april 1817 de opera 'Het kleine Duimpje en de Reus Fayel' en op 6 april 1819 de wederom door Feith berijmde cantate 'De verlossing van Nederland'. Gemiddeld eens in de drie jaar leverde Röhner dus een groot vocaal werk af, terwijl hij in dezelfde periode nog een drietal missen moet hebben gecomponeerd (waarvan de nos. 1 en 3 bewaard zijn) alsmede tientallen liederen. De meeste daarvan zijn in druk verschenen bij J.B. Nolting in Amsterdam; het Haags Gemeentemuseum bezit 22 nummers van deze uitgever, met titels als 'A ma lyre', 'Verlangen' en 'Abendlied', het laatste met opdracht aan Georg Wilhelm. Helaas zijn maar weinig werken gedateerd of van een opusnummer voorzien. Dat geldt evenzeer voor de instrumentale werken, met uitzondering van de 'Simphonie à grand orchestre' (in D) opus 3 uit 1802, de 'Musique militaire pour le piano' uit 1820 en de 'Potpourri pour flûte principale' uit 1821. Van Röhner's versie van 'Het Onweder' is de autograaf bewaard gebleven, die via het genootschap Felix Meritis bij de Maat-

Titelblad van Röhners 'Muzikaal Zak-Woordenboek', 1820. Particuliere collectie. Foto: F.D. Zeiler.

M U Z I K A A L ZAK-WOORDENBOEK,

BEVATTENDE EENE BERNOTTE

VERKLARING EN BESCHRIJVING

DER VOORNAAMSTE, TRAF EN DE

VOCAL EN INSTRUMENTALE TOONKUNST

IN GEBRUIK ZIJNDE,

KUNSTTERMEN EN INSTRUMENTEN.

Van alle

TOONKUNSTNAREN en LIDDELIJERS
der M U Z I K toegewyd.

DOOR

J. C. R Ö H N E R,

Korrespondent der vlerde Klasse om het Konink-
lijk Nederlandsche Instituut, Muzijk-Directeur
en Organist te Zwolle.

Te ZWOLLE,
by DIRK VAN STROBAREN.
1820.

schappij tot Bevordering der Toonkunst terecht is gekomen.¹¹ Opvallend is de dubbele bezetting van een groot aantal instrumentgroepen (waaronder de altviolen) en de vooraanstaande rol van de blazers, die het natuurgeweld in deze half geestelijke, half op een pastorale lijkende cantate zo krachtig mogelijk moeten oproepen. Op de keerzijde van het titelblad heeft Röhner geschreven: 'De inleiding stelt eenen schonen zomerschen dag voor. Dann spoedig zwellen donkere onweerswolken te zamen en bedekken den gezichtseinder. Reeds rollt van verre de donder en van lieverlee nadert het onweer. Bliksems doorkruisen zich, de stormwind huilt en de donder ratelt. Van langzamerhand trekt het onweder over; de Bliksems worden flauwer, de donder broemt in de verte en de Wind gaat liggen. Vrolijk verheldert zich de hemel en alles gevoelt nieuw leven en juicht van vreugde in de opnieuw bezielde natuur. J.C. Röhner.' (Volgt eenzelfde tekst in het Duits.)

Uit de liederencyclus
'Fanny' van Röhner en
Feith, 1808. Toonkunst-
Bibliotheek, Amster-
dam.
Foto's: F.D. Zeiler.

FANNY OF HET GRAF VAN EDUARD. 18

Lento e con espressione
 De woud. Aan ons: schijnt het graf waarin myn
 Minnaar rust, ginte waar om kust e klip. De stormwind den vink: heugtraha
 haucht. — We dan: mij trou: uw Lief: de hante gief: Tra: mij: nadel en: Kogel: Hoe: rren: d'ijk
 Hinkt hier: Sarra: hier: Hoe: stil: is: hier: de: nacht: hoe: stil: is: hier: de: nacht: *pp*

DE
 HOUT
 M. R. H. J. N. V. S. F. E. I. T. H. :

Met elk gebroed en toegewij.

VAN MELIJFFROUWEN.

ANNA SCHLINGEMANN.

DE
 M. S. A. B. E. L. I. N. I. S. A. N. S. A. V. A. N. H. O. D. O. K. S. :

DE
 HOUT

J. C. RÖHNER.

Musik Director en Componist

DE
 HOUT

Z. O. O. L. E.

DE
 HOUT

DE
 HOUT

DE
 HOUT

Uit het feit, dat 'Het Onweder' meer dan een keer is opgevoerd (en in 1827 nogmaals in een Duitstalige versie in première is gegaan), kunnen we opmaken dat het werk in de smaak is gevallen. Het was in elk geval een langer leven beschoren dan de toonzetting door Röhners voorganger Nicolai, waarvan we slechts een vermelding over hebben. Vooral de dichter zal er tevreden mee zijn geweest. De samenwerking tussen Feith en Röhner was trouwens over de hele linie hecht en vruchtbaar. Hierboven noemden we al de opera 'Melfort en Clare' uit 1805 en de cantate 'De verlossing van Nederland' uit 1819. Daarnaast dient nog vermelding de liederencyclus 'Fanny', gedrukt in 1808 te Amsterdam.¹²

Het dramatische jaar 1820

Aan waardering zal het Röhner niet hebben ont-

broken. 'Unis' bijvoorbeeld schafte zijn symfonie in D al een jaar na verschijning aan, tegelijk met werken van o.a. Berwald en Fodor.¹³ Het is een opgewekt, goed uitgewerkt stuk dat de invloed van Haydn verraaft zonder tot namaak te vervallen. Röhners muzikale jargon is in het algemeen trouwens levenslustig te noemen, zelfs al zijn de onderwerpen droef-romantisch.¹⁴

Wat dat betreft was hij een typische overgangsfiguur tussen classicisme en romantiek, waarop ook zijn werken vol storm, onweer en sprookjesfiguren wijzen. Overigens was de muzikale uitbeelding van onweer of 'batailles' geen typisch verschijnsel van de romantiek; de orgelvirtuoos Abt Vogler had in 1786 al eens een demonstratie daarvan in de Grote Kerk ten beste gegeven.¹⁵

De Belgische musicoloog Gregoir vermeldt in zijn lexicon uit 1864¹⁶ drie werken van Röhner: het populaire lied *Corine à Oswald*, het in 1820 te Zwolle uitgegeven 'Muzikaal Zak-Woordenboek'¹⁷ en de in hetzelfde jaar ingezonden cantate 'De verlossing van Nederland'.¹⁸ Deze werd door de jury van het Koninklijk Instituut als volgt beoordeeld: 'Dat de klasse den welverdienden lof aan de samenstelling dezer cantate niet mogt weigeren, en dezelve alleszins waardig keurde in tegenwoordigheid van Zyne Majesteit, en hoogst deszelfs huis te worden uitgevoerd, ofschoon men misschien niet zonder grond, zou kunnen aanmerken, dat dezelve met de hedendaagsche compositien niet overal gelijken zang houdt, en vooral verscheidene aria's in een' eenigzins verouderden stijl geschreven zijn, waartoe de woonplaats van den kunstenaar en de mindere gelegenheid om goede nieuwe muziek te hooren welligt aanleiding geven, dat echter vele stukken die vol vuur en kracht zijn en waaronder men vooral de meeste kooren mag rekenen, wanneer zij wel werden uitgevoerd, de aandacht des kunstenaars op eene waardige wijze zouden bezighouden, en vaderlandsch gevoel bij het kunstminnend publiek zouden opwekken en ontvonken.' Was getekend: Fodor, Wilms en De Vos, de eerste twee de meest vooraanstaande componisten van hun tijd, de laatste behalve amateurmusicus ook een invloedrijk criticus te Amsterdam. Behalve lof van de jury

6 VIOLINO PRIMO

Finale Rondo

P forte

Titelblad van Röhners symfonie in D, een van zijn populairste werken, uitgegeven in 1802. Toonkunst-Bibliotheek, Amsterdam. Foto: F.D. Zeiler.

verwierf Röhner met dit werk ook een koninklijke onderscheiding in de orde van de Nederlandse Leeuw en het correspondentschap van het Koninklijk Instituut.

Deze nationale bekendheid viel hem ten deel op het moment, dat zijn persoonlijk leven een dramatische wending had genomen. Bij brief van 24 augustus 1820, verzonden vanuit Den Haag, had hij ontslag genomen als stadsmusicus.¹⁹ Wat bewoog hem, om een behoorlijk betaalde positie²⁰ in een plaats, waar hij als uitvoerend musicus, componist en pedagoog zeer werd gewaardeerd, zomaar op te geven? Het antwoord is even eenvoudig als menselijk: zijn liefde voor Sophie.²¹

Berichten uit de Zwolsche Courant over Röhners muzikale activiteiten: Haydns 'Jahreszeiten' (1805) en de in samenwerking met Feith geschreven cantate 'Het Onweder' (1809) en opera 'Melfort en Clare' (1810). Gemeentearchief Zwolle. Foto's: T. Rudolphij.

Anna Sophia Thorbecke was het tweede kind van Jan Everhard Hendrik Thorbecke (1756-1825) en Johanna Geertruyda Ritberg (1758-1805) en als zodanig een nichtje van Johan Rudolf, de latere staatsman. Zij werd geboren op 8 januari 1785 en was dus bij de komst van Röhner naar Zwolle 16 jaar oud. Waarschijnlijk heeft zij les genomen bij de nieuwe 'muzijk-meester'; van haar muzikale gave getuigt de enige van haar bekende afbeelding, waarop zij in het ouderlijk huis aan de Dijk haar broers en zuster met klavierspel onderhoudt.²² In 1812 wordt zij 'rentenierse' genoemd; zij is dan ongehuwd.²³

De relatie tussen Carl en Sophie moet zowel in de stad als in familiekring een schandaal hebben veroorzaakt. Weliswaar past een dergelijke getuigenis van 'Sturm und Drang' in ons beeld van de romantiek, maar in de brave Biedermeiertijd was verbeelding natuurlijk iets heel anders dan de dagelijkse werkelijkheid. De eigentijdse bronnen zijn merkwaardig stil over de zaak en latere geschiedschrijvers, zoals Van Apeldoorn, gaan na een niet erg ter zake doende anecdote maar snel over naar Röhners opvolgers.²⁴ We zullen echter proberen de bij het drama betrokkenen na meer dan anderhalve eeuw enig recht te doen.

Vrijplaats Freiburg

Na de nodige omzwervingen kwamen Carl en Sophie in het Zuidduitse Freiburg terecht. Daar verwierf de gewezen 'muzijk-directeur' zich een goede positie bij het stadstheater. Vanaf het seizoen 1825-26 was hij 'Kapellmeister' van het

theaterorkest, een functie die met enkele onderbrekingen tot 1834-35 werd voortgezet en die in laatstgenoemd jaar werd gecombineerd met die van algemeen muziekdirecteur. Alle toen bekende opera's stonden in Freiburg op het repertoire; Röhner dirigeerde er onder meer Webers 'Freischütz' en Rossini's 'Tancredi' en 'Othello'. Ook voor enig eigen werk was nog plaats. Zo gingen Duitstalige versies van de opera 'De Storm of het

J. C. RÖHNER, Stads Musicus en Organist, maakt by dezer bekkid, dat onder syne directie, en met de assistentie van een groot menigte Liefhebbers alhier, op Dingsdag den 9 dezer des avonds om 8 uren, in de Beihlahemische Kerk, zal worden uitgevoert het groote en beroemde *Gesleyke Musikstuk* van den grootsten der Toonkunstenaars J. HAYDN, de vier Jaarstyden.

De eerste plaats is f 1 - 4 en de tweede 14 Gulvers. Die plaatsen gelieven te bespreken vervoegen zieh op Maandag den 8ste des middags van 2 tot 6 uur en Dingsdag morgen van 8 tot 12 uren, ten Huize van J. C. RÖHNER, alwaar het Plan van alle plaatsen gerekent legt, mits betaallende 4 Gulvers voor de eerste en 2 Gulvers voor den 2de plaats van het bespreken.

Om alle waarder voor te komen, soo sullen niet ledde als een half uur voor de uitvoertag, Billetten afgegeven worden als aan Vreemdelingen.

NB De ingang is by den van de Beihlahemische Kerkhof. De Text is gedrukt en by bovengenoemde Organist RÖHNER te bekomen.

B E K E N D M A K I N G.

Met Permissie van den Heer BURGEMEESTER derer Stad, zal de Organist en Music Director J. C. Röhner, de Eer hebben op Dingsdag den 28 Maart 's avonds te half seven uur, in de groote Kerk, met assistentie van de voornaamste Liefhebbers der Musik, en een goed betaald Orchester, uit te voeren:

HET ONWEDER; eene Geestelyke Cantate van den Heer A. Feith, en door bovengenoemde Organist op Muziek gebracht.

De Entré voor den Eerste plaats is . . . f 1 : 4 : 0

Voor de Tweede plaats . . . f 0 : 14 : 0

En voor de Derde plaats . . . f 0 : 8 : 0

De Billetten sijn te bekömben ten Huize van J. C. Röhner, en ook by het Entré.

Die plaatsen gelieven te bespreken, kunnen zich op Dingsdag den 28 Maart 's morgens van 8 tot 11 uur in de groote Kerk vervoegen, mits betaallende 3 Gulvers daar voor.

De ingang is op de Markt by de Hoofdwag.

NB. Kinderen behouden de 12 Jaar betalen de helft.

Op Saterdag den 20 (in plaats van den 16 January) zal de Heer RÖHNER, Music Director en Organist alhier, dezer hebben EEN GROOT VOCAL en INSTRUMENTAL CONCERT, op de *Nieuwen Concertzaal* te geven, in hetwelke de Opera *Melfort en Clare*; van den Heer A. Feith, en door bovengenoemde op Muziek gebracht, zal uitgevoerd worden.

Het Entré voor ieder Persoon is. f 1 - 4 - -

De Billetten sijn te bekomen, ten Huize van J. C. Röhner, en by den Entré.

Den aanvang is te 6 uren.

betooverde eiland' ('Der Sturm') en de cantate 'Het Onweder' ('Das Ungewitter') in 1827 resp. 1828 in het Freiburger Theater in premiere.²⁵ Van verdere compositorische activiteit vernemen we nauwelijks iets, al blijkt uit een brief van Sophie uit 1843 dat er na Carls dood veel 'mooije heerlijke Compositionen' onuitgegeven zijn blijven liggen.²⁶

Johann Carl Röhner stierf in Freiburg op 24 september 1837 na een slopende ziekte, die hem 14 weken aan het bed gekluisterd had gehouden. In de laatste maanden van zijn leven heeft hij getracht zich met zijn familie te verzoenen. Hoe de verhouding met zijn kinderen was, en of hij met hen nog contact heeft gehad, is niet meer te achterhalen. Dat het niet boterde tussen Sophie en de in Zwolle achtergebleven eerste vrouw van Carl, van wie hij nooit officieel gescheiden is, valt te begrijpen; beiden noemen zich naderhand 'de weduwe Röhner'.²⁷ 'Leeft dan die Ahrnemsche nog, gy verstaat my wel, wie ik meene', schrijft Sophie in 1843 aan haar zwager in Deventer. Met deze Georg Wilhelm was een moeizaam hernieuwd contact tot stand gekomen. Naast het familieschandaal moeten ook de botsende karakters van de beide muzikale broers de verhouding hebben vertroebeld. Of was de een jaloers op het onmiskenbaar grotere talent van de ander? In Carls hekeldicht 'Der Bruder' wordt G.W. als egoïst neergezet:

'Doch diese Bruder hegte
nicht gleichen Bruder Sinn.
Er liebte nur sich Selbsten,
Sein Wahlspruch hiess: Gewinn.
Leichtsinnig brach er immer
was heilig er versprach,
kam seinen Worten nimmer
so wie er sollte nach.'

Desondanks verzekert Sophie haar zwager keer op keer, dat Carl hem zeer was toegenegen: 'Want heeft ooit een Broeder met Liefde aan een Broeder gehangen, dan is 't gewis, myn Dierbare Zalige Röhner...' Zij is ontroostbaar door zijn dood: '... troosteloos laufe ich hin und her, eenzaam en verlaaten, want wy waren ja een Hart en een Ziel

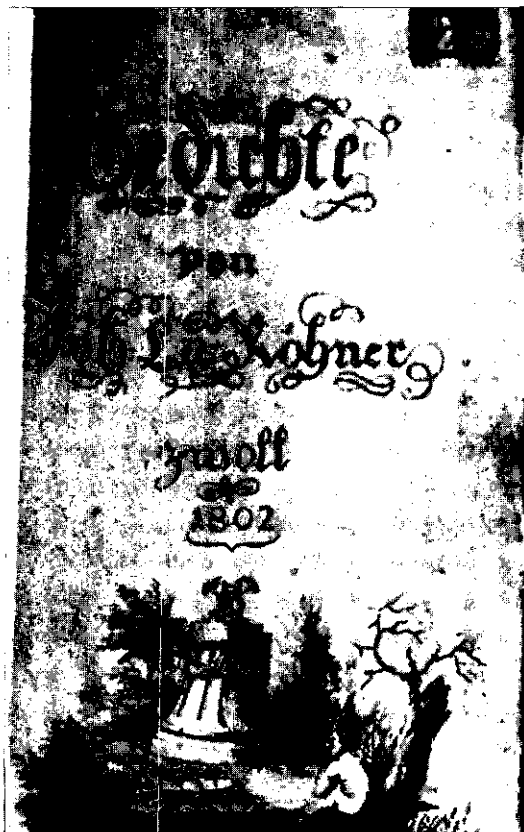

... ik overleeeve zijn Dood niet lange, bald lieber theurer Carl bin ich bey Dir ...' Toch zou zij hem nog meer dan twintig jaar overleven. Ze stierf in Freiburg in 1859. Misschien kunnen we haar en haar talentvolle Röhner na al die jaren toch de eer bewijzen die hen toekomt, en uit 'die mooie heerlijke Compositionen' weer eens iets in Zwolle tot klinken brengen.

Sophie Thorbecke als ongeveer vijftienjarige aan de piano in het huis op de Dijk. Particuliere collectie. Foto: J.P. de Koning, Gemeentelijke Fotodienst Zwolle.

Noten

1. *Zwolsche Courant*, 26 november 1803 en 17 maart 1804. Vgl. Th.M. van Mierlo en J.C. Streng, 'Kerk en klooster na de hervorming', in: A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk te Zwolle* (Zwolle 1989) 37-76, i.h.b. 53.
2. Johannes Kinker (Nieuwer-Amstel 1764 – Amsterdam 1845) was dichter, taalkundige en filosoof; in de laatste hoedanigheid een tegenstander van de opvattingen van Rhijnvis Feith.
Cornelis Berghuijs (Kampen 1762 – Alkmaar 1816) was werkzaam in Apeldoorn, IJsselstein, Kampen, Deventer en Alkmaar. Over hem: F.D. Zeiler, 'Cornelis Berghuijs (1762-1816), stadsorganist van Kampen en Deventer', in: J. Folkerts et al., *Overijsselse biografieën 2* (Meppel/Amsterdam 1992) 17-20.
3. GA Deventer, Archief 'Unis par les sons de la musique' 1, Catalogue van Musicq Werken gehoorrende aan dit Musicq-College, jaar 1803.

4. Over hem: H.C.J. Wullink en F.D. Zeiler, 'J.G. Nicolai, stadsmusicus en organist', in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 3 (1992) 94-104.
5. J.G.A. ten Bokum, *Muziek in de IJsselsteden. Beschrijving van het muziekleven in Deventer, Zutphen, Zwolle en Kampen in de 19de en het begin van de 20ste eeuw met bijzondere aandacht voor de familie Brandts Buys*. (Utrecht/Antwerpen 1988).
F.D. Zeiler, 'Door de klanken der muziek vereend.' *Muziekleven in Overijssel 1740-1810*. Zwolle, Tentoonstellingsdienst Overijssel 1991.
6. De huwelijksakte is te vinden in GA Arnhem, Retroacta BS 170, Huwelijken 1796-1800. De ondertrouw is geschied op 3 februari, het eerste, tweede en derde gebod zijn van resp. 5, 12 en 19 februari 1797. Tegelijk met Carl trad zijn collega Johan Hierschwig, afkomstig uit Wenen, in het huwelijk met de zuster van Anna Maria, Johanna Sabina Bergman.
De beide oudste kinderen zijn gedoopt in de Evangelisch Lutherse kerk te Arnhem (GAA Retroacta BS

21.

Mit dem Titelblatt vorerster Sinfonie

Alles Anfang ist schwer. —
 Die erste ist groß und feil.
 Die zweite ist komponiert,
 Die dritte ist ein wenig —
 Die vierte ist ein wenig
 Die Sinfonie quatern,
 So wird es sein
 Die vier geben Mif. —
 Das wird es sein zu einem?
 So wird es komponieren:
 Die ist ein wenig die F. —
 Die fünf. D. E. die fünf.

164, Doopboek 1648-1811, fol. 240 en 243).

- De verdere genealogische gegevens werden mij ter beschikking gesteld door G.J. Röhner te Utrecht, die tevens inzage verleende in de voor Johann Carl van belang zijnde stukken in het familiearchief. Hiervoor zeg ik hem graag mijn hartelijke dank.
7. Een goed voorbeeld van deze veelzijdigheid vormt de Zwolse amateurmusicus J.C.E. Schlüter, die in 1797, overigens zonder succes, solliciteerde naar de betrekking van organist bij de Doopsgezinde gemeente in Almelo. Hij speelde klavier, fluit viool en was voorzanger en hulporganist in de Lutherse kerk in Zwolle. RAO, Arch. Doopsgezinde gemeente Almelo 26.
 8. De benoeming door de municipaliteit is van 5 oktober 1801 (GAZ AAZ01-00109, fol. 561).
 9. GA Zwolle, AAZ01-04578 (Patentregister, 1806 blz. 463). *Zwolsche Courant*, 8 jan. 1803; 5 jan. 1805; 6 apr. 1805; 8 jan. 1806; 26 mrt. 1806; 19 juli 1806; 8 jan. 1807; 18 mrt. 1807; 25 juli 1807; 6 apr. 1808; 28 feb. 1809; 24

84

Leben, Thaten und Behandlung Der Matrosen auf den hollän- dischen Kriegsschiffen.

Es bellte uns der Morgen genüß,
Es pflanzte sich das Sonnenlicht,
Das rüßte, rüßte,
Fremde, rüßte,
Overall! overall! overall!!! (1)
Das Spiel ist jedes auf der Key. (2)
Das Spiel, im Tücheln, sind die 5 ff,
Ueblenfall dem
Schiffen dem
Gemeinlich auf dem Stande.

(1) Overall! auf dem Fremde jedes Morgen den
mal mit dem in die Matrosen auf dem
Si hebt die rüßte, rüßte, rüßte, rüßte
Schiffen auf dem Stande, sind die 5 ff,
Ueblenfall dem
Schiffen dem
Gemeinlich auf dem Stande.

Dichtbundel van Röhner, 1802, Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle.

De tekeningen zijn alle gesigeneerd met A. Bergman; zij was Röhners eerste echtgenote.

a. Titelblad.

b. Gedicht op Röhners eerste symfonie, waarschijnlijk de in 1802 verschenen symfonie in D.

c. Een der vele gedichten, gewijd aan de belevenissen aan boord van het marineschip 'Haarlem'.

d. Tekeningen van A. Bergman bij het gedicht 'Der gehobene Schatz'.

Foto's: F.D. Zeiler.

mrt. 1809; 16 jan. 1810; 10 apr. 1810; 28 mrt. 1817; 30 mrt. 1819; 4 en 8 feb. 1820.

10. Zie bijlage: Composities van Johann Carl Röhner.
11. Toonkunst-Bibliotheek Amsterdam T 3959/Ms-Roe-1.
12. De eerste druk van 'Fanny' dateert overigens al van 1787. Persoonlijke mededeling van R. de Bree, Zwolle.
13. Als noot 3.
14. Bij een zeldzame uitvoering van de liederencyclus 'Fanny' in 1974 in Zwolle viel het de toehoorders op, 'dat de tekst zo droevig, maar de muziek zo vrolijk was'. Persoonlijke mededeling van H.J.H. Knoester, Zwolle.
15. GAZ, Resoluties S. en R., 30 dec. 1785. Ten Bokum, 16.
16. G.J. Gregoir, *Biographie des artistes-musiciens néerlandais des XVIIIe et XIXe siècles, et des artistes étrangers, résidents ou ayant résidés en Néerlande à la même époque*, (Anvers 1864) 151-152. Het citaat uit het jury-

rapport van 1820 is uit dit biografisch woordenboek afkomstig.

17. Een exemplaar hiervan bevindt zich in FA Röhner 13. Bij brief van 3 oktober 1819 droeg Röhner de rechten op zijn 'Toonkunst- woordenboek' over op de boekverkoper D. van Stegeren te Zwolle; in 1855 gingen deze weer over op de Erven J.J. Tijl (GAZ BA 026, Archief Tijl, doos 1).
18. De autograaf van dit werk is bewaard gebleven in de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, de opvolger van het Koninklijk Instituut. Onder het nummer W 277 bevindt zich zowel een band met partituur (406 bladzijden, 3 delen, 18 'nommers') als een grote bundel partijen. Op een achttal zangpartijen staan de namen van de solisten genoteerd, waaronder Rammer, Schaapman, Doijer en Helmich.
19. GAZ AAZ02-00053, Resoluties B & W, 16 sept. 1820; GAZ KA017-009, Acten van de Kerkeraad, fol. 396, 20 sept. 1820.

20. GAZ KA017-413, Lijst van tractementen van het kerkelijk personeel, 1810. Röhner staat voor f 500 op de loonlijst (hij was in 1801 begonnen met f 450). Vgl. GAZ AAZ02-00010, Resoluties Gemeenteraad, 134-135, 12 sept. 1818, waarbij Röhner een extra vergoeding krijgt toegezegd voor het stemmen en spelen ter gelegenheid van het uitdelen van prijzen aan de leerlingen van de Latijnse school.
21. Biografische gegevens uit: GAZ, fiches op achternamen 1800-1899; FA Röhner; Genealogie Thorbecke. *Nederlands Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten* 70 (1986), 340-367.
22. De kinderen Thorbecke in het huis aan de Dijk, ca. 1800 (de gebruikelijke datering, ca. 1810, is gezien de leeftijd van de kinderen onwaarschijnlijk). Afgebeeld zijn v.l.n.r. Sophie, Lubbertus, Friedrich Wilhelm, Franz Heinrich en Katharine. Part. coll., kopie aanwezig in GAZ, neg.nr. 72RO38.D.
23. GAZ AAZ01-06039, Register van alle huizen, 1812, fol. 133-134. Röhner wordt hierin op fol. 42-43 vermeld, inwonend bij horlogemaker Frederik de Haen in de Waterstraat.
24. J.C. van Apeldoorn, *Het orgel in de Groot- of St. Michielskerk te Zwolle* (Zwolle 1896) 28. Vgl. ook noot 17. De Zwolsche Courant maakt van het ontslag geen melding.
25. W. Schlang & O. Ritter von Maurer, *Das Freiburger Theater* (Freiburg 1910) 41, 53, 119-120.

26. FA Röhner 34, Brief van J.C. aan G.W. Röhner, 1837. Ibid. 35, Afscheidsgedicht 'Der Bruder', 1837. Ibid. 36, Brieven van A.S. Thorbecke aan G.W. Röhner, 1838, 1842-43. Stadtarchiv Freiburg, Bestand Hinterlassenschaftsakten H 2762.
27. GAZ Overlijdensakten 1846 no. 479, 30 nov. 1846: Johanna Maria Bergman, oud 71 jaar, geboren te Arnhem, dochter van Johan Lodewijk Bergman en Johanna Elisabeth Franken, zonder beroep, weduwe van Karel Röhner, overleden 26 nov. te 22.30 uur in de Papenstraat te Zwolle. Het bestand echtscheidings-procedures 1813-1838 uit het archief der Rechtbank van eersten aanleg te Zwolle (RAO, inv.nr. 79) bevat geen materiaal over een eventueel door haar of Röhner begonnen procedure.

Bijlage

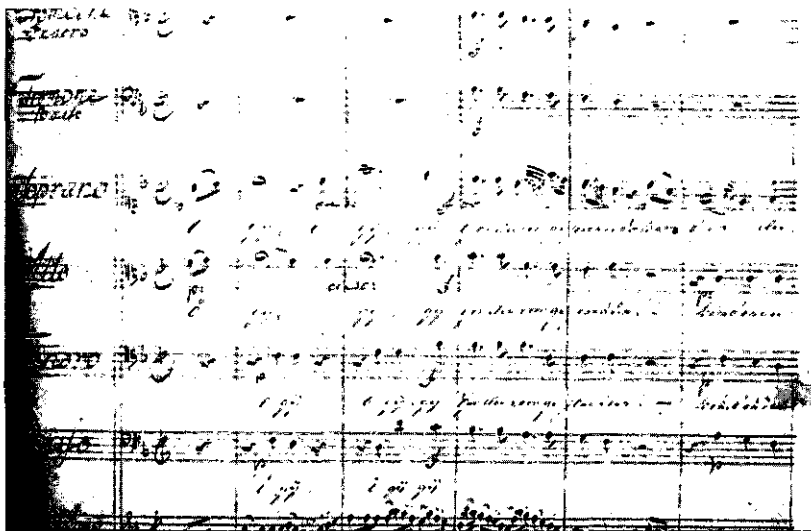
Composities van Johann Carl Röhner (Coburg 18 juni 1774 – Freiburg 24 september 1837)

Instrumentale muziek

Het eerste werk aanwezig bij TA en RAU; de overige in GM

- Simphonie à grand orchestre (in D) opus 3. Hummel, Berlin / Grand Magasin de Musique, Amsterdam 1802
- Air favori varié pour le violon principal avec accompagnement de deux violons, viola et violoncelle. Nolting, Amsterdam z.j.
- Caprice et variations pour flûte principale avec accompagnement de deux violons, alto et basse. Steup, Amsterdam z.j., no. 205
- Musique militaire pour le piano; contenant une marche, 3 pas redoubles et une valse. Steup, Amsterdam 1820
- Ouverture à grand orchestre. Simrock, Bonn / Cologne z.j., no. 1514
- Potpourri pour flûte principale avec accompagnement de deux violons, deux hautbois, deux cors, alto et basse. Steup, Amsterdam 1821
- Potpourri pour la flûte avec accompagnement de pianoforte. Steup, Amsterdam z.j.
- Sonate pour le pianoforte avec accompagnement d'un violon. Nolting, Amsterdam z.j.
- Marche pour la flûte de St. Jean (voor piano). Steup, Amsterdam z.j.

Autograaf van de cantate 'De verlossing van Nederland' op tekst van Feith, waarmee Röhner in 1820 een prijs verwierf van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten. Bibliotheek KNAW, Amsterdam. Foto's: F.D. Zeiler.

Liederen, uitgegeven bij J.B. Nolting te Amsterdam

Alle in druk aanwezig in GM; de nrs. 28 en 30 tevens bij TA, de nrs. 33 en 48 in FA Röhner	
28 L'Absence	uitgave nr. 239
29 L'Attente	240
30 Corine à Oswald	241
31 Mon dernier mot... si!	242
32 La pensée	248
33 Mes adieux	249
35 Un jour dans une grotte obscure	253
36 Regrets d'une mère sur la mort de son jeune enfant	254
37 A toi	255
38 Souvenir	256
39 A ma lyre	257
40 La malheureuse	258
2 Verlangen	265 (1819)
43 L'amitié	267
44 Le vauclose	268
45 Que le jour me dure	269
46 Les quatres saisons	270
48 L'enseignement mutuel	280
48 Ma philosophie	287
4 Abendlied (tekst van Cramer, opgedragen aan G.W. Röhner)	aan 289
5 Minnesold	290
6 Die Erscheinung	291

Liederen, uitgegeven bij anderen

- Alle aanwezig in GM; 'Fanny' tevens bij TA, UBA en POM
- Aan Nederland (volkslied, tekst L. Rietberg). Steup, Amsterdam z.j.
 - Wiegenlied. Vermaazen, Amsterdam z.j.
 - Fanny (liederencyclus, tekst Rhijnvis Feith). Allart, Amsterdam 1808

Overige vocale muziek

De eerste drie werken aanwezig bij TA; 'Het Onweder' in afschrift in RAO; de cantate 'De verlossing van Nederland' in bibliotheek KNAW; de opera 'Het kleine Duimpje' in UBA; van de overige werken slechts vermeldingen aangetroffen

- Het Onweder, cantate op tekst van Rhijnvis Feith. Autograaf, 1806. In 1827 in Duitstalige versie 'Das Ungewitter' in Freiburg opgevoerd.
- Missa no. 1. Handschrift (niet van Röhner) z.j.,

afkomstig uit de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam.

- Missa no. 3. Handschrift, 1847, herkomst als no. 1.
- De verlossing van Nederland, cantate op tekst van Rhijnvis Feith. Autograaf, ca. 1819.
- De Storm of het betooverde eiland. Opera, 1805. Vermeld in ZC; in 1826 in Duitstalige versie 'Der Sturm' in Freiburg opgevoerd.
- Melfort en Clare. Opera, tekst Rhijnvis Feith, 1810. Vermeld in ZC.
- Het kleine Duimpje en de reus Fayel. Opera op tekst van Hendrik Kraijenstein, 1814. Vermeld in ZC.

Diversen

Aanwezig in POM, afdeling documenten

- Gedichte von Joh. Ca. Röhner. Autograaf, met tekeningen van A. Bergman, Zwolle 1802

Aanwezig in FA Röhner 13

- Muzikaal Zak-Woordenboek, bevattende eene beknopte verklaring en beschrijving der voornaamste, thans bij de vocale en instrumentale toonkunst in gebruik zijnde, kunsttermen en instrumenten. Dirk van Stegeren, Zwolle 1820.

Afkortingen:

KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam
TA	Toonkunst-Bibliotheek, Amsterdam
UBA	Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
GM	Haags Gemeentemuseum, Den Haag
FA	Familie-archief Röhner, Utrecht
RAO	Rijksarchief Overijssel, Zwolle
RAU	Rijksarchief in Utrecht, Utrecht
POM	Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle
ZC	Zwolsche Courant (aanwezig in Gemeente-archief Zwolle en Rijksarchief in Overijssel, Zwolle)

restant bijschrift pagina 22:

a. Begin van het eerste koor. c. Partij voor altstem, blijkens het opschrift gezongen door 'juffrouw Ramaer' (mogelijk familie van een in Zwolle woonachtige arts).

Zwolse fraters /3

Aafje Lem

De geschiedenis van de moderne devotie in Zwolle is ons onder meer in de kroniek van het Zwolse fraterhuis overgeleverd.¹ De periode van bijna een eeuw die volgt op de stichting van het Zwolse huis rond 1384, wordt in deze kroniek uitgebreid beschreven, met als leidraad de levensgeschiedenissen (vitae) van de in die tijd in het huis verblijvende fraters. Sommige van deze fraters zijn slechts in een enkele zin of korte paragraaf vertegenwoordigd in de kroniek; andere hebben door hun levenslange toewijding een stempel gedrukt op de geschiedenis van het huis.

Gherardus Vollenhoe

Op deze manier komt de naam voor in een charter van 2 mei 1415: Gherardus Vollenhoe.

In de beide voorgaande artikeltjes over de Zwolse fraters² is steeds sprake geweest van fraters en andere personen uit die eerste groep: mannen die slechts zijdelings hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het fraterhuis: Tilmannus Honf bijvoorbeeld, die een groot deel van zijn leven niet in het Zwolse, maar in het Harderwijkse fraterhuis heeft doorbracht; Wessel Gansfort, die nooit deel heeft uitgemaakt van het fraterhuis, maar door zijn karakter en levenswijze een stempel heeft gedrukt op de periode waarin hij leefde en de mensen die met hem in contact kwamen.

Daarnaast zijn er de fraters uit de tweede groep: zij duiken in allerlei verhalen in de kroniek telkens weer op. Gedurende tientallen jaren verrichtten zij vele functies zowel in als buiten het fraterhuis en hebben zo diens geschiedenis mede bepaald. Een van deze fraters is al eens kort ter sprake geweest, maar zijn leven verdient meer dan een terloopse vermelding.

Het gaat om Gerardus (Gheert) van Vollenhoe, die in de ruim 40 jaar dat hij deel uitmaakte van de communiteit, zijn sporen heeft nagelaten. Gerardus bezocht eerst de Zwolse school. Zijn schooltijd moet gevallen zijn aan het begin van de vijftiende eeuw, want toen er in 1415 statuten werden gemaakt voor het fraterhuis, was hij al toegetreden tot de broederschap; uit de stukken blijkt dat hij een van de medebepalers van deze huisregels was.³ Aan het eind van het jaar 1458 overleed hij in datzelfde huis nadat hij er het grootste deel van zijn leven had doorgebracht.

Toen Gerardus al ruim 10 jaar in het fraterhuis woonde, werd hij samen met zijn medebroeders door de stedelijke overheid gedwongen de stad te verlaten. De landen van het Oversticht hadden namelijk geweigerd de nieuw benoemde bisschop Zweder van Culemborg te accepteren als landsheer en geestelijk leider, maar hielden vast aan de in eerste instantie gekozen Rudolf van Diepholt. Zweder sprak als gevolg daarvan het Interdict uit over de gebieden die hem weigerden te erkennen. Hierdoor ontstond een conflict tussen de steden en de religieuzen, die zich wensten te onderwerpen aan de gevolgen van het over hen uitgesproken Interdict, namelijk het verbod op uitoefening van alle religieuze oefeningen. In 1426 verlieten de fraters de stad en vertrokken naar het fraterhuis Hieronymusberg bij Hattem en van daaruit naar Doesburg waar ze een nieuw fraterhuis stichtten. Pas in 1432 loste de nieuwe Paus de situatie op en hief het Interdict op. Alhoewel dit niet direct het einde betekende van het zogenaamde 'Utrechtse Schisma', werd het weer mogelijk de godsdienstige oefeningen in de streek uit te voeren.⁴ Om die reden keerden de fraters, die toen ruim 6 jaar buiten Zwolle hadden doorgebracht, in de nazomer van 1432 terug in de stad. Gerardus was een van de twee priesters, die tezamen met nog tenminste

dertien fraters terugkeerde in het fraterhuis.

Rond diezelfde tijd had Gerardus ook de zielzorg voor de zusters van twee huizen in de stad; hij was biechtvader in het Olde Convent en in het Kadenetersconvent. De Zwolse fraters vervulden naast deze functie vrijwel altijd ook de bestuurlijke taken in de zusterhuizen in de stad. Gerardus deelde zijn taak als biechtvader in het Olde Convent met de rector Dirc van Herxen. Na verloop van tijd, waarschijnlijk rond 1435, werd deze verantwoordelijkheid op verzoek van de rectrix in het Olde Convent overgedragen aan Liefardus (Lephart) van Ulzen, een telg uit een invloedrijk Zwols geslacht en familie van de genoemde rectrix. In de loop van de tijd verwierf Liefardus uiteindelijk de zorg voor alle zusterhuizen. Hij zou de fraters later nog veel moeilijkheden gaan opleveren, omdat het heel moeilijk bleek hem uit zijn functies te ontzetten toen hij het niet zo nauw meer nam met de belofte van kuisheid en daarmee alle Zwolse fraters in opspraak bracht.⁵

Gerardus van Vollenhoe heeft ook zijn sporen nagelaten in de voor en door de fraters opgestelde oorkonden. Gedurende ruim twintig jaar, tot aan zijn dood in 1458, werd hij met name genoemd wanneer het fraterhuis rechtshandelingen op schrift liet stellen. Dit is een indicatie voor zijn positie binnen de communiteit, want de in de oorkonden bij naam genoemde fraters vervullen steeds een belangrijke functie in het fraterhuis. Zo is de eerste van de genoemde fraters altijd de rector. De functie van de tweede persoon wisselt, soms is het de procurator van een van de huizen, soms de librarius.

Waarschijnlijk werd de volgorde waarin de personen genoemd werden in de oorkonden mede bepaald door de ouderdom van de persoon; in 1435 bijvoorbeeld werd Geert van Vollenhoe nog als derde genoemd na de rector Dirc van Herxen en de procurator Lephart van Ulzen, terwijl hij in 1453 de tweede plaats innam voor de procurator van het Domus Pauperum, Albertus Kalkar, en de procurator van het fraterhuis, Henric Zwart.⁶ Hieruit blijkt dat Gerardus de functie van librarius vervulde, een taak die hij volgens de kroniekschrijver heel lang vervulde.⁷ Dat deze functie in het fraterhuis een zeer belangrijke was, blijkt uit

de regels van het huis, de zogenaamde 'consuetudines'. Hierin is de taakomschrijving van de librarius de derde in de rij na de rector en de procurator, die de zorg hadden voor het huis en zijn bewoners. De bibliothecaris droeg zorg voor de belangrijkste bron van inkomsten: het scriptorium. De precieze inhoud van de taak van de librarius zal in een volgend artikel onderwerp van bespreking zijn.

Gerardus van Vollenhoe overleed een jaar na Dirc van Herxen, de rector onder wiens gezag hij zijn leven in Zwolle had doorgebracht. Dat hij niet vergeten werd in het fraterhuis blijkt uit de kroniek: toen de schrijver van de kroniek veertig jaar later zijn tekst opstelde, wisten sommige broeders van deze librarius te vertellen dat één kar niet genoeg zou zijn om alles wat hij had geschreven op te laden en dat hij ondanks zijn bijna volledige blindheid stug doorschreef, waardoor uiteindelijk de vingers die hij gebruikte om mee te schrijven volkomen waren vergroeid.⁸

Noten

1. M. Schoengen (ed.) *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis ...* Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie nr 13 (Amsterdam 1908).
2. 'Zwolse fraters/1' en 'Zwolse fraters/2.' respectievelijk in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 1 (1992) 4-6 en (1992) 4 117-119.
3. Schoengen, 274-278.
4. H. van Gelderen, "'Gi sult uuter stat trecken...'" godsdienstige gevolgen van het Utrechtse schisma (1423-1449) en de houding van de bevolking.' in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1980*, p. 26-42.
5. Schoengen, 108-111.
6. Ibidem, 329, nr 54 en 344, nr 75.
7. Ibidem, 95: 'Longo tempore librarius fuit sollicitus usque ad mortem, ut fratres haberent requisita ad opus suum.'
8. Ibidem, 95: 'Solent de eo fratres dicere, quod carruca non possent vehi libri, quos scripsit ipse. Postquam ergo senuit et vix per berillum videre poterat, ut penam temperaret, tamen non cessabat ab opere scribendi, ita quod ex longo usu scribendi, dum extenderet manus, digiti sui componebantur ultro, quasi haberet penam ad usum scribendi.'

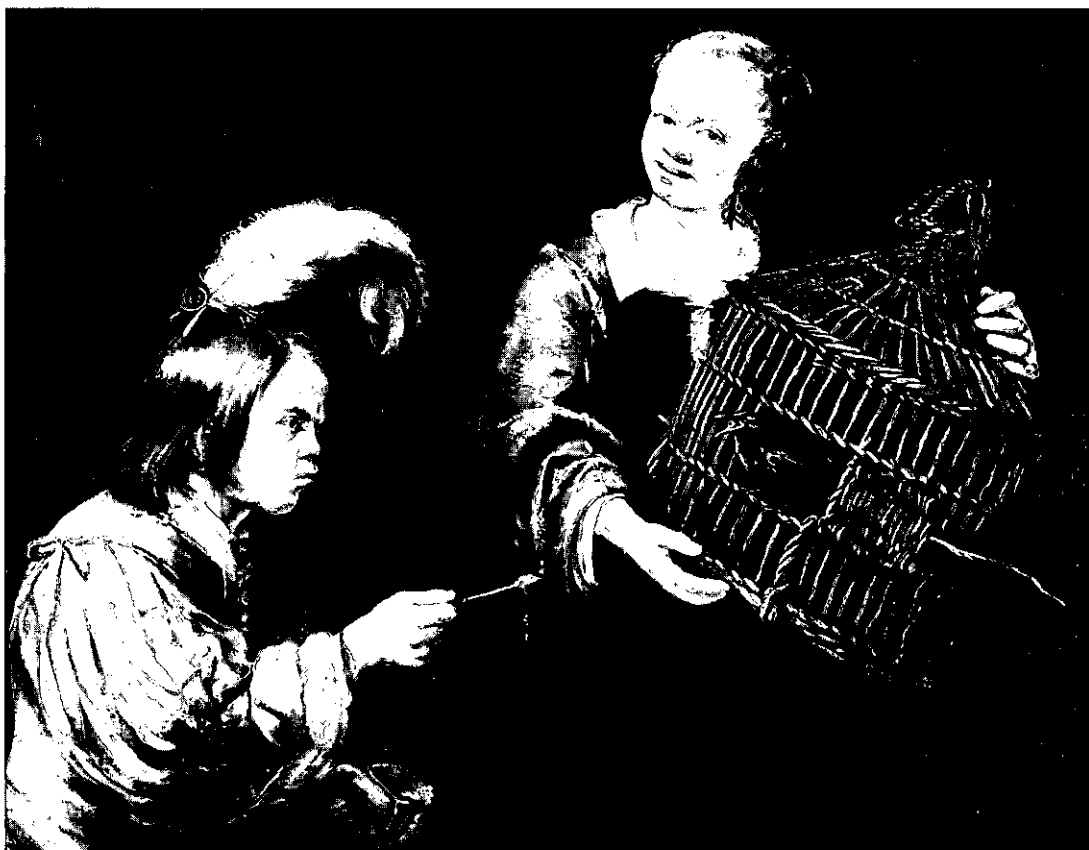
De tamme spreeuw, Pieter van Noort (1621-1672)

Lydie van Dijk

Het schilderij 'De tamme spreeuw' van Pieter van Noort werd in 1957 door het Provinciaal Overijssels Museum (POM) verworven. Over de ware identiteit van de schilder bestond lange tijd onzekerheid, zoals blijkt uit de vermelding in de catalogus van de tentoonstelling Tot Lering en Vermaak, die in 1976 in het Rijksmuseum in Amsterdam werd gehouden. Daarin wordt gesteld dat dit schilderij 'waarschijnlijk niet is van de bekende schilder van visstillevens Pieter van Noort (werkzaam 1626(?)-1648 te Leiden,

daarna waarschijnlijk te Zwolle), maar van een andere jongere schilder van die naam (misschien zijn zoon), die in 1621 te Leiden werd geboren.' In het enkele maanden geleden verschenen boekje 'Schilders in Zwolle' wordt een ander schilderij van Van Noort uit de collectie van het POM beschreven en zijn doopceel gelicht, die hier verkort volgt. Volgens gegevens in het archief van de gemeente Leiden zijn in de eerste helft van de 17de eeuw twee kinderen geboren met de naam Pieter van Noort: de eerste op 19 december 1621, de twee-

De tamme spreeuw, op doek geschilderd door Pieter van Noort, 80 x 95 cm (foto: Provinciaal Overijssels Museum)

de op 24 mei 1634. De schilder was in 1648 lid van het Leidse St. Lucasgilde, hetgeen een geboortestadum in 1634 uitsluit. In 1652 ging hij in ondertrouw in Leiden. Hij woonde toen al in Zwolle. Zijn bruid was eveneens in Leiden geboren, maar woonde op dat moment in Rotterdam. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren, van wie er twee na enkele jaren overleden. In 1659 woonden zij in de Sassenstraat. Pieter van Noort overleed in Zwolle in 1672.

Zijn werk bestaat voornamelijk uit vis- en jachtstillevens. Deze schilderijen bevinden zich in de Lakenhal in Leiden, in het Catharinagasthuis in Gouda en in het Rijksmuseum in Amsterdam. Een paar jaar geleden kwam bij Sotheby's in Amsterdam een groot stilleven met vissen en een visser onder de hamer. Helaas had het POM niet voldoende geld om dit werk aan te kopen.

Het onderwerp van het hierbij afgebeelde schilderij vormt een uitzondering op het door hem beoefende genre. Het laat een jonge spreekwiel zien, die door een jongen uit zijn kooi gelokt wordt. Deze kooi wordt door een jong meisje vastgehouden. Dit 'realistische' onderwerp heeft een symbolische betekenis. Hoewel het de laatste jaren een trend is om allerlei zaken op zgn. realistische schilderijen uit de zeventiende eeuw een betekenis te geven, die naar mijn idee ook wel eens wat te ver gezocht is, is hier geen twijfel mogelijk. Het thema is te verklaren met behulp van Cats' embleem over de verloren maagdelijkheid in 'Sinne- en Minnebeelden'. Dit boek verscheen voor het eerst in 1618 en kende vele herdrukken. De minnebeelden dienden bij Cats om de lezer te begeleiden naar de religieuze zinnebeelden.

Ook moet bij de verklaring van dit onderwerp het 17de-eeuwse Nederlands betrokken worden: 'vogelen' was behalve een synoniem voor vogelvangen, ook de meest gangbare uitdrukking voor de coitus. Een 'vogelaer' was niet alleen een koppelaar of hoerenbaas, maar ook degene met wie men de liefde bedreef.

Het embleem uit Cats' boek heeft als thema 'reperire, perire est' ('t vlucht, krijgt het lucht). Hierbij staat het volgende vers:

Waer dat den Maeghdom leyt ginck Els haer voester vrighen,

De min dacht, segg' ick 't niet, sy mocht daer van gewagen

Aen Ritsaert, dat 's een boef, die soud' haer doen bescheyt;

Die sprack sy, neemt dees doos, hier in de Maeghdom leyt:

(Int doosken sat een vink.) De min was nau vertoghen,

De doos was op-ghedaen, de voghel was ontvloghen.

Ach Maeghdoms teer ghewas! dat ons soo licht ontglijt

Met soecken jaecht-men 't wegh, met vinden wert-men 't quijt.

REPERIRE, PERIRE EST.

Een Ritsaert is een ritsige, d.w.z. geile man. In 17de eeuwse kluchten komt men ook een dergelijk type tegen. De man op dit schilderij is zo'n type. Hij draagt hij een jakje, waarvan de mouwen doorsneden zijn. Het doet voor de tijd waarin het geschilderd is, wat ouderwets aan. Mogelijk is het frivol bedoeld.

Literatuur

E. de Jongh, Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw, Amsterdam 1967

Illustratie uit: Alle Wercken van Jacob Cats bezorgd door Dr. J. van Vloten, met ruim 400 platen op staal gebracht door J. W. Kaiser, uitgever Erven J.J. Tijl, Zwolle 1862.

Een rouwbord in de Grote Kerk

Bob Erdtsieck

Toen na de hervorming de kerken ontdaan werden van hun heiligenbeelden, kwam direct daarna het verschijnsel van de rouwborden op. Wanneer een voornaam persoon gestorven was, bevestigde men een bord met het familiewapen en gegevens van de overledene enige tijd aan het huis, waarna het, als herinnering, een plaats kreeg in de kerk. Het rouwbord is een uitdrukking van een tijdsbeeld waarin de mens belangrijker werd. Met de komst van de Fransen in 1795 werden ze bijna allemaal verwijderd. Ook dat is weer een tijdsbeeld: bij gelijkheid en broederschap paste geen onderscheid. Een van de oudste Nederlandse rouwborden bevindt zich in het kerkje van Hellum (Groningen) en dateert van 1568. In de zeventiende en achttiende eeuw was er nauwelijks een kerk zonder rouwborden. Op de schilderijen met kerkinterieurs van Saenredam is dit duidelijk te zien.

Het rouwbord in het koor

In 1912 vermeldt F.A. Hoefer in zijn boek 'Wandelingen door Zwolle' een rouwbord in het 'choor' van de Grote Kerk met het opschrift: *'De Heer Iohannes van de Linden eerste Opperkoopman en capitain van de comp. pennisten van 't Castel. Geboren tot Batavia anno 1707 den 5 Februarij. Overleden tot Batavia Ao 1742 den 15 October.'*

Het bord verdween daarna om onnaspeurlijke redenen, maar enkele jaren geleden werd het in een kast van het kerkelijk bureau van de Hervormde Kerk teruggevonden. De voorzitter van de kerkvoogdij, B. Veldman, liet het bord restaureren en herplaatsing wacht nu op betere tijden voor de Grote Kerk.

Hoe is echter een rouwbord van iemand die in Batavia geboren en gestorven was in de Grote Kerk in Zwolle terecht gekomen? Vijf zilveren

avondmaalsschotels met het opschrift: 'Legaat van Mejufvrouw Suzanna Catharina van de Linde', die ook al door Hoefer worden vermeld, helpen ons verder.

Opperkoopman op Java

Op 15 oktober 1742 overleed opperkoopman Johannes van de Linde op de jeugdige leeftijd van 35 jaar. Johannes was op Java geboren, zijn vader moet dus reeds naar Indië zijn gekomen. Opperkoopman was een hoge ambtelijke functie bij de Verenigde Oostindische Compagnie, die echter slecht betaalde. Bovendien werd de helft van het salaris in Nederland uitgekeerd. Ambtsmisbruik om het inkomen iets te verhogen kwam dan ook veel voor. Johannes en zijn vader hadden een flink kapitaal bijeenvergaard.

Johannes was gehuwd en had een tweejarig zootje, Johannes Christiaan, die in 1740 was geboren. Waarschijnlijk is de jonge weduwe met haar kind spoedig na de begrafenis naar Nederland vertrokken. Opvoeding en schoolopleiding heeft Johannes Christiaan in ieder geval in Nederland gehad. In 1758 deed hij in Amsterdam belijdenis in de hervormde kerk. In hetzelfde jaar stond hij als student rechten ingeschreven. Toen Johannes Christiaan in 1765 trouwde was zijn moeder reeds overleden.

Bruid was de 28-jarige Suzanna de Veer. De adressen van beiden geven aan dat ze vermogend waren, ze woonden respectievelijk aan de Reguliersgracht en aan de Keizersgracht. De ondertrouw vond plaats op vrijdag 16 augustus. Het huwelijk (dat in die tijd alleen maar kerkelijk was) werd voltrokken in Muiderberg op 1 september 1765.

Johannes Christiaan naar Zwolle

Mr. Johannes Christiaan van de Linden bleef

Rouwbord van Johannes van de Linden

voorlopig als advocaat in Amsterdam, hoewel hij de inkomsten niet nodig gehad zal hebben. Hij kreeg in Amsterdam vier kinderen: Johannes Justus, gedoopt op 20 juli 1767 in de Zuiderkerk; Justus Christiaan, gedoopt op 17 april 1768 in de Nieuwe Kerk; Anna Maria, gedoopt op 12 januari 1772 in de Oude Kerk; en Suzanna Catharina (die van het avondmaalszilver), gedoopt op woensdag 30 augustus 1775 door dominee P. Noordbeek in de Noorderkerk. Johannes Christiaan verhuisde in augustus 1778 met zijn gezin naar Vollenhove en kwam vandaar in 1788 naar Zwolle. Het rouwbord van vader is waarschijnlijk vanuit een Amsterdamse kerk door de familie meegenomen naar Vollenhove en Zwolle.

Advocaat Van de Linden woonde in de Voorstraat. Hier werden de kinderen groot. Justus Christiaan vertrok in 1791 naar Leiden, waar-

schijnlijk om te studeren. Suzanna Catharina deed op maandag 16 december 1793 belijdenis bij ds. G.W. Carp. Haar zuster Anna Maria had dit al in 1789 gedaan. Johannes Christiaan stierf in 1795 op 55-jarige leeftijd en werd op 20 februari van dat jaar in de Grote Kerk begraven. Dat kon omdat ze rijk waren. Voor 55 gulden – een behoorlijk bedrag in die tijd – werd de klok geluid.

Rijke familie

De twee zusje en een broer Van de Linden bleven gedurende de Franse tijd in Zwolle een hechte band houden. De, ongehuwde, oudste broer, Johannes Justus, was ontvanger in Zwolle. Hij bezat het klein burgerrecht en was vanaf 1807 tijdelijk directeur van de Grote Sociëteit aan de Koestraat. In 1802 stond hij borg voor de Engelse wijnkoopman William Jackson, die op 30 oktober van

het erop volgende jaar met zijn zuster Anna Maria zou trouwen. Suzanna Catharina zou nooit trouwen, maar financiële problemen leverde dat niet op, want de familie was rijk. In 1809 konden de vier kinderen Van de Linden met een gerust hart afstand doen van de erfenis van tante Hendrina ten gunste van hun moeder, die het schijnbaar beter kon gebruiken.

In 1810 verhuisden Anna Maria en William vanuit Zwolle naar Amsterdam en vandaaruit wellicht verder. Suzanna Catharina vertrok in 1815

Voorstraat 29-31, anno 1972. Op nr. 29 woonde Suzanna C. van de Linde na terugkeer uit Deventer in 1833.

naar Den Haag. In 1833 kwamen ze tegelijk, via Deventer, weer terug. De 58-jarige Suzanna ging wonen in de Voorstraat en daar overleed ze ook op 20 juni 1849, 74 jaar oud.

De erfenis

Suzanna Catharina liet heel veel geld na, en het meeste ging naar de hervormde kerk. Op 2 juli 1849 werden de precieze bepalingen in haar testament door notaris Royer bekend gemaakt.

1. De eerste dienstbode kreeg, zolang zij leefde, een jaarlijkse uitkering van 200 gulden en enkele meubels.
2. De tweede dienstbode kreeg een bepaald bedrag.
3. Enkele meubels gingen naar Jkvr. van Berckel.
4. De rest van nalatenschap was voor de Hervormde Gemeente onder de volgende bepalingen:
 - a. Duizend gulden moest opzij worden gelegd om zilveren schotels te maken voor het H. Avondmaal.
 - b. Wat er over bleef moest worden belegd in aandelen NWS en de rente hiervan diende om de twee oudste predikanten in dienstjaren een jaarlijkse toelage te geven. In 1849 hadden ds. Van Senden en ds. Bleyenbergh er baat bij.
 - c. De executeur testamentair kreeg 400 gulden.

Waar kwam nu al dit geld vandaan? Suzanna Catharina bezat vijf-achtste van het pakhuis De Palm aan de Prinsengracht in Amsterdam, waarde f 4.500,-; obligaties en effecten ter waarde van f 15.000,-; en meubels ter waarde van f 1.800,-. In totaal was er f 21.093,- aan activa.

De kerkvoogdij aanvaardde de erfenis gaarne, maar moest eerst toestemming aan de koning vragen. De kerkbestuurders schreven de koning zeer ingenomen te zijn met de toelage, te meer omdat het domineessalaris – van staatswege – van 1500 gulden per jaar eigenlijk veel te laag was. Toch was dat traktement niet zo laag – een arbeider verdiende slechts 300 gulden – maar wellicht waren de dominees aan hun stand verplicht er een grote staat op na te houden. Ondanks de kritische woorden kwam de goedkeuring van de koning af en kon worden uitgerekend wat er precies voor de

hervormde kerk overbleef. Na aftrek van de giften aan onder anderen de dienstmeisjes en de successierechten was er f 11.680,- beschikbaar. Nu zou dat zo'n 800.000 gulden zijn. De kerkvoogdij plaatste al het geld op de inkomstenstaat van 1849, maar beloofde jaarlijks twee predikanten een toelage te geven. Tevens werd aan een zilversmid opdracht gegeven vijf zilveren avondmaalsschotels te maken met het opschrift: 'Legaat van Mejufvrouw Suzanna Catharina van de Linde'. De jaarlijkse uitkering aan de twee oudst dienende dominees is tot in de jaren zestig uitgekeerd.

Het rouwbord

Het rouwbord met als familiewapen twee lindebomen en twee springende herten van Suzanna's grootvader hing bij haar overlijden nog steeds in de Grote Kerk. Het zal na het bekend maken van de *erfenis zeker piëteitsvol zijn behandeld*. Van de Lindens waren er op zeker moment niet meer om er voor te zorgen; in 1881 staan ze niet in het adresboek van Zwolle. Misschien heeft Justus Christiaan, de broer die naar Leiden ging om te studeren, nakomelingen.

Bronnen

- F.A. Hofer, *Wandelingen door oud-Zwolle* (Zwolle 1912) 98 en 99.
 dr. L. de Jong, *Nederland in de Tweede Wereldoorlog*, deel 11a, 32 en 33.
 Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Kerkelijk Archief (KA) 017, Lidmatenboek 5, 167.
 Idem, Lidmatenboek 6, 204.
 Idem, Notulenboek Kerkvoogdij, 1849.
 Idem, Ondertrouwboek 801, 130-134.
 Begraafboek Grote Kerk Zwolle, RBSO 745, 289.
 Gemeentearchief Amsterdam, Doopboek, nr. 102 fo. 135.
 Idem, nr. 56 fo. 187.
 Idem, nr. 84 fo. 16.
 Idem, Ondertrouwboek, nr. 610 fo. 156.
 Rijksarchief in Overijssel, Lidmatenboek van Vollenhove, nr. 314 en 315.
 GAZ Recognitiën 25 februari 1809, inv.nr. RA001-00017, p. 61-62
 Wijkboek 1-e wijk Voorstraat 1832-1849, B. Wiegman, inv.nr. AAZ01-00438

Literatuur

- F.C. Berkenvelder en W.A. Huijsmans, *Maandrekening van Zwolle 1445*. Zwolle (Gemeentearchief) 1993.
 Gitte Clemens, Kim Kooiman en Marjolein Schuman, *Nut of vermaak: motieven van de stichters van schouwburg Odeon te Zwolle*. Amsterdam 1993.
 Martin Coers, *Ja ik wil...* Utrecht (Universiteit Utrecht) 1993.
 Een onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen het huwelijksrecht van de stad Zwolle aan het eind van de achttiende eeuw en het heden ten dage geldende huwelijksrecht in Nederland.
 B.J. Kam, *De b(o)uren van de O.L.M.* Zwolle (Geert Groote) 1993.
 Aart Lensink, 'Het mysterie van de Zwolse zonnkalender', in: *Panorama* (1993) december 24-27.
 Aranka Meijerink-Wijnbeek, *Zwolle in contrast*, Zwolle (Rotary) 1993
 Danny Stemvers e.a., *De eerste zet in Zwolle: Timman - Karpov, wereldkampioenschap schaken 1993*. Zwolle 1993.
 Serie krantenartikelen over het wereldkampioenschap schaken gehouden in Zwolle.
Bomen in Zwolle, Zwolle (Sector Groen, Sport en Recreatie) 1993.
175 Jaar tot het algemeen nut van de Zwollenaren. Zwolle (SNS bank) 1993.

Agenda

Tentoonstellingen in het Provinciaal Overijssels Museum

12 maart t/m 30 april 1994
GOUDEN KROON: Vestingwerken in Overijssel
DROSTENHUIS: Zwolse persfoto's 1993

7 mei t/m eind juni 1994
GOUDEN KROON EN DROSTENHUIS: 100 jaar Brandweer

Serviceverlening Rijksarchief uitgebreid

Het Rijksarchief in Overijssel is met zijn goed toegankelijke 7,5 strekkende kilometer archieven, 12.000 kaarten en 55.000 historische foto's een belangrijk informatiecentrum voor de geschiedenis van Overijssel. Iedereen kan dit historisch materiaal gratis inzien.

Sinds oktober 1993 is het Rijksarchief ook op zaterdag voor het publiek geopend. De openingstijden zijn van 10.00 uur 's ochtends tot 16.00 uur 's middags. Op zaterdag wordt dezelfde service geboden als op doordeweekse dagen. In de zomermaanden juni, juli en augustus is er geen zaterdagopenstelling.

Met deze verruiming van de openstelling komt het Rijksarchief tegemoet aan een dikwijls door bezoekers uitgesproken wens. Historisch geïnteresseerden met een baan tijdens kantooruren door de week krijgen nu ook de kans het Rijksarchief te bezoeken zonder daarvoor een vrije dag te hoeven opnemen.

Educatieve activiteiten maken een bezoek op zaterdag juist voor familie-onderzoekers extra aantrekkelijk.

De openingstijden, maandagmiddag van 13.30 tot 17.00 uur en dinsdag tot en met vrijdag van

9.00 tot 17.00 uur, blijven gehandhaafd.

Het Rijksarchief is gevestigd aan de Eikenstraat 20, 8021 wx te Zwolle, telefoon 038-540722. Er is voldoende eigen parkeergelegenheid.

Studiedag archeologie en publiek

Op zaterdag 19 maart a.s. wordt in Deventer een studiedag over archeologie en publiek gehouden. Diverse sprekers zullen ingaan op de presentatie van archeologische vondsten, de publieksbegeleiding en contacten met de media. Allereerst komt de inrichting van tijdelijke tentoonstellingen aan bod. Ook wordt aandacht besteed aan verschillende manieren om informatie aan bezoekers over te dragen. Tenslotte wordt de public relations van archeologische verenigingen en werkgroepen behandeld. De studiedag wordt afgesloten met een archeologische excursie in Deventer.

Opgave: Culturele Raad Overijssel, Jacob Catsstraat 25, 8023 AE Zwolle, telefoon 038-537527.

Contactdag Platform Middeleeuwse geschiedenis NWO 1994

Op 22 april 1994 organiseert het bestuur van het Platform Middeleeuwse Geschiedenis van NWO een contactdag in het Refter te Zwolle een contactdag in het Refter te Zwolle. Twee thema's zullen deze dag centraal staan:

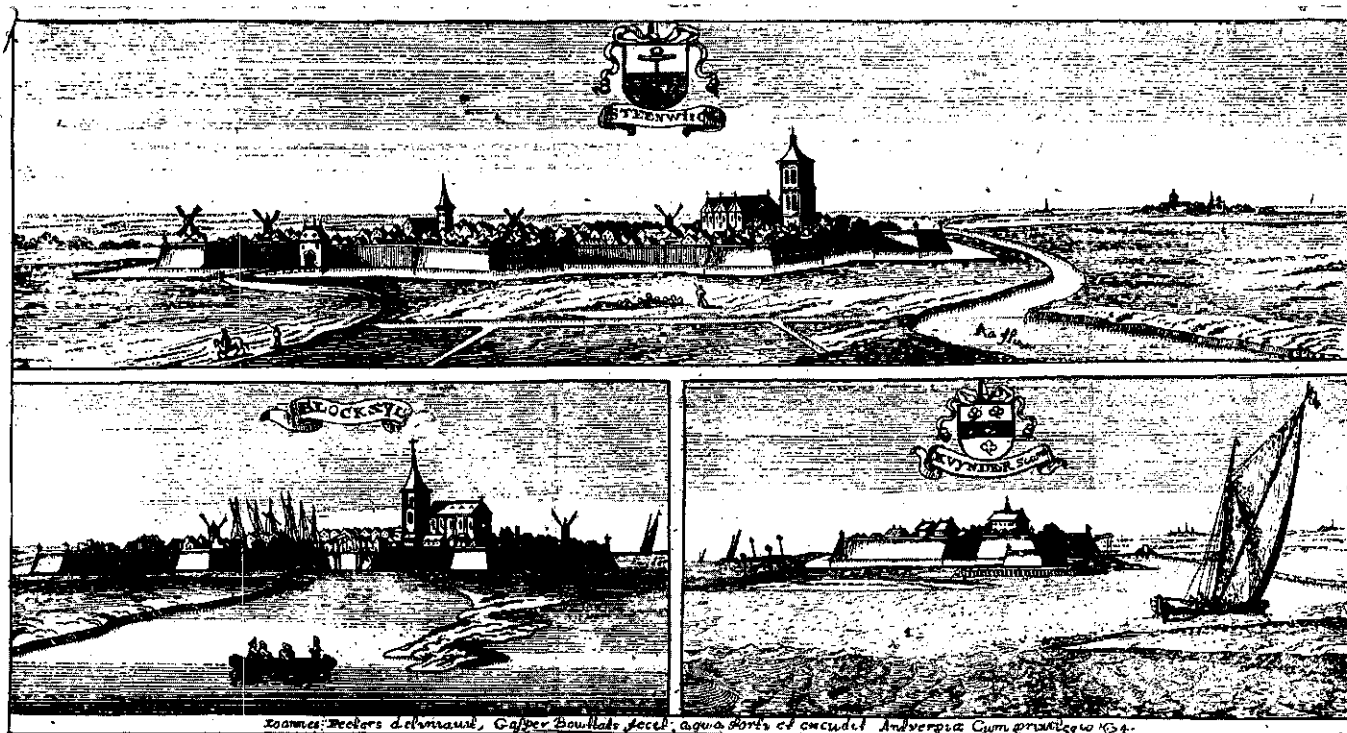
1. Hagiografische bronnen en de historicus
 Sprekers: mevrouw dr. A.B. Mulder-Bakker (tevens inleiding), mevrouw drs. M. Carasso-Kok en mevrouw drs. R.I.A. Nip.
2. Stichting en begunstiging van geestelijke instellingen in het middeleeuwse bisdom Utrecht, drie voorbeelden

Sprekers: mevrouw drs. C.J.C. Broer, dr. B.J.P. van Bavel, drs. B.R. de Melker, inleiding prof.dr. C. Dekker.

Belangstellenden voor deze dag kunnen zich aanmelden bij het secretariaat van de SHW (voorheen SHO), Postbus 93138, 2509 AC Den Haag, onder vermelding: contactdag Platform Middeleeuwse

Geschiedenis 1994. Zij ontvangen dan een uitvoerig programma en inschrijvingsformulier.

Gezichten op Steenwijk, Blokzijl en de Kuynder-schans, met vestingwerken, getekend door Johannes Peeters, gegraveerd door Gaspar Bouttats, Antwerpen 1674.

STEENWYCK gheleghen in Overijssel teghen het Rivierken *de*, ander halve myl van *Block-zyl*, is een stercke Stadt heist met acht Bolwerken, ende rondom een steffelycke aerde wal met breede watergrachten. In den Iare 1582. wierde de vande Spaensche Troepen onder *Verdugo* in weyghé ueten overmeel-icert, ende in 't Iare 1592. naer seve Sonten in 17. daghen wesoren door de Stacien.

BLOCK-ZYL gheleghen aen den grooten arm vande Zuyder Zee een duyfche myl vande *Kuynder-Schans* is een groote stercke Post, wiens inwonders Coophandel dyven, mees dan Iommighe Steden, gebout inden Iare 1581. vande vereenighe Staeten.

KUYNDER-SCHANS aenden Rivier de *Kuynder* niet vette vande Zuyder Zee op de *Gieftin* van *Vrielandt*, is een vande stercke Forcen van Overijssel, voortien met vyf valde Bolwerken. Dese dry plaatsen quamten op den 24. Junij vanden Iare 1672. aenden Bisschop van *Maastricht*, maer *Block-zyl* en *Kuynder-Schans* wierden weer hael veroren door de *Fransen*: en *Steenwyck* op het Iest vanden Iare 1673.

STEENWYCK en Overijssel, tendant à la petite Riviere d'*AA*, lieu & demy de *Block-zyl*, est une forte Ville muni de huit Bastions, entourée d'un bon Rampart de terre & de larges Fossés. Elle fut l'An 1582. en peu d'heures prise des Troupes d'Espagne sous la conduite de *Verdugo*, & l'Année 1591. en 17. jours reprise des Etats, apres avoir fait une vailliantissime sèpe attaque.

BLOCK-ZYL situé sur un grand bras de la Mer Méditerranée une bonne lieu de *Kuynder-Schans*, est un grand Port bien muni, ses Habitans fréquentent plus qu'aucune Ville, fut bati l'An 1581. des Etats des Provinces unies.

KUYNDER-SCHANS sur la Riviere de *Kuynder*, guer loing de la Mer Méditerranée sur les Frontières de *Frisse*, est un des meilleurs Forts de l'Overijssel, muni de cinq bons Bastions. Ces trois Places se rendrent le 24. Juin 1672. à l'Evêque de *Maastricht*, mais *Block-zyl* & *Kuynder-Schans* furent peu après repris des *Frisons*, & *Steenwyck* abandonné sur la fin de l'Année 1673.

Auteurs

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam bij het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistorica en als conservator verbonden aan het Provinciaal Overijssels Museum.

Bob Erdtsieck (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de Rijksuniversiteit Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet / jeugdwerker van de Hervormde Gemeente Zwolle, hulp-prediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerkleider in Groningen/Drente en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle.

Dick Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

drs. Aafje Lem (1965) studeerde mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Momenteel is zij als AIO verbonden aan diezelfde universiteit.

Willem van der Veen (1932) is oud-kunstredacteur van de Zwolse Courant en de Pers Unie. Hij speelde gedurende 21 jaar in het eerste elftal van de ZMHC.

drs. Frits David Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

J. Hagedoorn, *voorzitter*

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

H. Brassien, *penningmeester*

Thorbeckegracht 3c, 8011 VL Zwolle

A. Bootsma-van Hulten, **B.J. Kam**, **I. Wormgoor**, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden	
en studenten	f 25,00/jaar
overige leden	f 35,00/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

W. Cornelissen, E.A. van Dijk, J. ten Hove, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning)

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Errata

*behorend bij 100 Jaar Zwolse Brandweer,
Zwols Historisch Tijdschrift 1994 nr. 2*

- pagina 39 de afbeelding is in spiegelbeeld
afgedrukt
- pagina 51 en 58 de foto's zijn verwisseld: op pagina 51 is
de autospuut van Zwollerkerspel te zien
en op pagina 58 de mechanische ladder
- pagina 76 kader 2e regel: "Op 21 januari" i.p.v. "Op drie
januari"

INKIJKEXEMPLAAR

Zwols Historisch Tijdschrift

100 JAAR ZWOLSE BRANDWEER

11E JAARGANG 1994 NUMMER 2

PRIJS F 9,50

De Zwolse brandweer in 1894

Omslag
Brand aan de Assendorperlure bij Van der Horst op 13 augustus 1973.

Deze foto is gemaakt in de tuin van de Buitensociëteit ter gelegenheid van het afscheid van opperbrandmeester B. Muijderman in 1894. Muijderman had die functie 22 jaar bekleed en hij nam afscheid toen de brandweerorganisatie grondig werd veranderd.

Op de foto zit hij als vijfde van links op de voorste rij, naast zijn opvolger J. de Vries Hzn. Bei-

den dragen de zogenoemde brandmeesterspet. De man links, die de brandmeestersstok met het cijfer 6 vasthoudt, is J.J. Hardon H.Jzn. Achter de slangenwagen staat F.A. Hilgen. Hij werd in 1922 opperbrandmeester en nam in 1938 eervol afscheid na ruim 40 jaar dienst bij de brandweer.

In tegenstelling tot de foto die in 1994 is gemaakt (zie pagina 77), zijn hier alleen de hoofdlieden afgebeeld.

Voorwoord

Het voor u liggende nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift is geheel en al gewijd aan één onderwerp: de Zwolse brandweer. Op 22 oktober van dit jaar zal het precies honderd jaar geleden zijn dat de Zwolse gemeenteraad een nieuwe brandweerverordening goedkeurde. De veranderingen die door die nieuwe verordening teweeg werden gebracht, waren zo groot dat de Zwolse brandweer 22 oktober 1894 als begindatum van haar bestaan beschouwt.

Het honderdjarig bestaan wordt onder andere gevierd met een tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum en met de uitgave van dit themanummer.

Voor mij als auteur van dit themanummer is het een plezierige taak om alle leden van de brandweer die op een of andere wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit tijdschrift, te bedanken. Ik denk daarbij met name aan de heren J. Dop en B. Klink die bereid waren de tekst kritisch door te lezen en van commentaar te voorzien; aan de heren B. Varenkamp en J. Linsen die hebben geholpen met het zoeken naar illustraties; aan de heren R. Krijtenburg en P. Kappel die bereid waren mondelinge informatie te verschaffen en vooral aan de heer R. Schouten die optrad als coördinator en die op alle bovengenoemde terreinen behulpzaam was.

Uiteraard was het onmogelijk aandacht te besteden aan alle aspecten van de brandweer. Zo komen bijvoorbeeld de technische ontwikkelingen nauwelijks aan de orde, omdat het daarbij vooral om niet-specifiek Zwolse ontwikkelingen gaat. Ook datgene wat de brandweer zo spectaculair maakt – brand – komt slechts terloops ter sprake. Het was namelijk niet de bedoeling een opsomming te geven van calamiteiten, maar om een beeld te schetsen van de organisatie in Zwolle die zich bezighoudt met een van de meest elementai-

Inhoud

Brandbestijding door de eeuwen heen	38
1324: <i>Stadsbrand</i>	
1669: <i>St. Michaëlskerk</i>	
De afgelopen 100 jaar	44
1933: <i>Dominicanenklooster</i>	
Huisvesting	63
1973: <i>Van der Horst</i>	
Melding en alarmering	68
<i>Brandmeldingen</i>	
Brandweerpersoneel	73
<i>Hulpverleningen</i>	
1992: <i>Diezerstraat 109</i>	
Noten	79
Auteur	80

re overheidstaken: het leveren van een aandeel in de veiligheidsbehoefte van de burger. Wanneer ik hierboven dank heb gebracht aan personen die mij geholpen hebben, dan moet die waardering ook uitgaan naar al die niet genoemden die hun bijdrage hebben geleverd aan die veiligheid in Zwolle. Het is goed dat bij het lezen van dit tijdschrift onder ogen te zien.

Ingrid Wormgoor

Brandbestrijding door de eeuwen heen

Werkzaamheden op een ladder tijdens de brand in de toren van de St. Michaëlskerk, 1669. Detail van een schilderij van Jan Grasdorp (foto: collectie Waanders).

‘Gelijk het geval is met zoovele zaken, is ook op ’t gebied van de brandweer het tegenwoordige slechts eene voortzetting en verbetering van wat vroegere geslachten hebben tot stand gebracht.’¹

Uit deze opmerking van de Zwolse historicus J. Geesink spreekt een groot gevoel voor de continuïteit van de geschiedenis. Tegenwoordig zullen echter nog maar weinig mensen grote overeenkomsten zien tussen een modern uitgeruste brandweerauto met geoefende brandweerlieden en de chaoti-

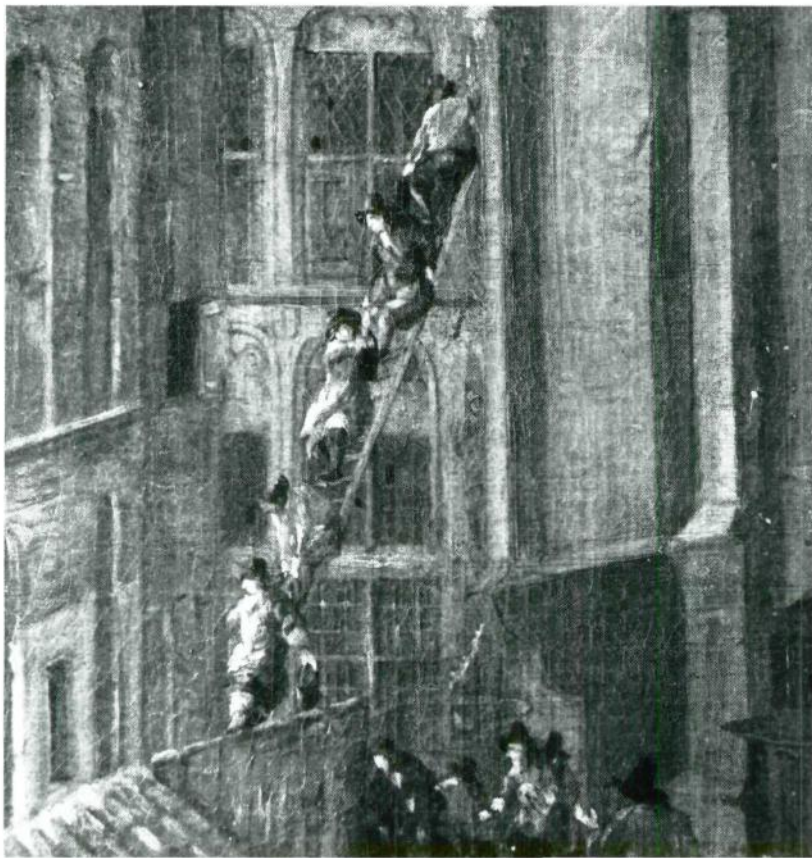
sche taferelen op oude prenten waarop een brand is afgebeeld. Toch heeft Geesink gedeeltelijk wel gelijk: de huidige brandweerorganisatie in Zwolle is stap voor stap tot stand gekomen en brand en brandbestrijding hebben van oudsher aandacht gekregen van stadsbesturen. Telkens werden relatief kleine dingen veranderd. Daarbij gingen technische en organisatorische ontwikkelingen vaak hand in hand.

Slechts één keer – naar aanleiding van de aanleg van het waterleidingnet in de stad – kwam een grootschalige reorganisatie tot stand. Deze reorganisatie was zo ingrijpend, dat we kunnen stellen dat de huidige brandweerorganisatie op de schouders staat van de brandweer, zoals die in 1894 tot stand kwam. Die aanleg van het waterleidingnet was voor het Zwolse gemeentebestuur – evenals voor gemeentebesturen overal elders in het land – aanleiding om een nieuwe brandweerverordening vast te stellen. Dat gebeurde op 22 oktober 1894. Over die nieuw-georganiseerde brandweer gaat het grootste deel van dit tijdschrift. Vooraf gaat een korte inleiding over de voorgeschiedenis van de brandbestrijding in de stad.

Oudste bepalingen

Al in de oudst bekende ‘gemeentewet’ van Zwolle, het zogenoemde eerste stadboek, dat waarschijnlijk is samengesteld kort na 1324, staan enkele bepalingen over brand. Zo was iedereen verplicht, op straffe van een zware boete, melding te maken van brand. Buren waren, eveneens op straffe van een zware boete, verplicht hulp te verlenen wanneer brand was uitgebroken. Vechten onderweg naar en van de brand was streng verboden. Verder was men verplicht zijn huis te laten afbreken om uitbreiding van brand tegen te gaan. De stad moest in zo’n geval de schade vergoeden.²

Uit een stadsregister uit de vijftiende eeuw le-

Brand in de St. Michaëlskerk in 1669. Dit schilderij van Jan Grasdorp is aanwezig in het gemeentehuis (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

ren we met welk materiaal men de vlammen te lijf moest gaan. De Zwollenaren waren verplicht samen met een aantal van hun burens de beschikking te hebben over een brandladder van minstens 24 voet lang en drie leren emmers. Bij een brand moest water met de emmers uit de gracht gehaald worden. De emmertjes werden met de hand doorgegeven tot op de plaats van de brand. Zo nodig werden de ladders tegen de muur gezet en daar vandaan werden de emmertjes water op het vuur geworpen. Veel effect zal het allemaal niet gehad

hebben: het was noodzakelijk om dicht bij de brand te komen maar dat zal door de hitte niet altijd mogelijk zijn geweest. Bovendien ging veel water onderweg al verloren omdat het nu eenmaal moeilijk was de emmertjes rustig en rechtop door te geven.

Voor deze manier van blussen – en vooral om ervoor te zorgen dat er water uit de gracht bij de brand kwam – waren veel mensen nodig. Een wachter op de toren van de St. Michaëlskerk had dan ook tot taak bij brand alarm te slaan. Alle in-

woners moesten in zo'n geval naar de brand gaan en helpen met blussen.

De voorschriften en ordonnantiën over brand werden steeds uitgebreider. Ook brandpreventie was al vroeg een bekend begrip. In 1658 werd bijvoorbeeld verboden om turf, hout, hooi en andere licht ontvlambare waren bij de schoorsteen te bewaren. 's Avonds en 's nachts mocht men alleen met een gesloten lamp naar plaatsen gaan waar licht ontvlambare waren lagen. Ook was het niet toegestaan een schoorsteen in brand te steken om het roet te verwijderen. Nieuw te bouwen schoorstenen moesten van binnen gepleisterd worden. Gecommitteerden uit de Raad (later brandmeesters) kregen opdracht één keer per jaar alle huizen te bezoeken en te bekijken of men zich aan de voorschriften hield.

Behalve door het uitvaardigen van regels en voorschriften, voelde de stedelijke overheid zich ook verplicht om voor blusmateriaal te zorgen.

Tijdens het blussen van de brand in de toren van de St. Michaëlskerk was het een drukte van belang. Detail van een schilderij van Jan Grasdorp (foto: collectie Waanders).

1324: Stadsbrand

De grootste brand die ooit in Zwolle gevoed heeft is ongetwijfeld de stadsbrand van 1324 geweest. Nagenoeg de hele stad – op enkele huizen en de St. Michaëlskerk na – ging toen in vlammen op. Dat die brand zo'n omvang kon aannemen, heeft een aantal oorzaken. De huizen waren voornamelijk opgetrokken uit hout, riet en andere licht ontvlambare stoffen. Bovendien was de brand aangestoken: van buiten de stad werden allerlei brandende stoffen in de stad geworpen zodat op verschillende plaatsen tegelijk brand ontstond; daar konden de stadsbewoners met de toen beschikbare blusmiddelen weinig tegenover stellen.

Wie de aanstichter van deze brand is geweest, is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk was het Zweder, de heer van Voorst die in die tijd met de stad overhoop lag. Helemaal zeker is dat niet, omdat in die tijd meerdere heren uit de omgeving grote problemen hadden met de voorspoed van de stad.

Vele malen staat de aanschaf van emmers, ladders en brandhaken in de rekeningen van de stad vermeld. Dit materiaal werd op verschillende plaatsen in de stad bewaard. In 1547 worden als bewaarplaatsen het stadhuis, het Bethlehemklooster, het Heilige Geestgasthuis, het Fraterhuis en het Dominicanenklooster genoemd.

Brandspuiten

In 1660 kwam een grote verandering in de wijze van blussen. In dat jaar werd namelijk de eerste brandspuit aangeschaft. Deze brandspuit bestond uit een grote koperen ketel die op een soort slee was geplaatst en die door mensen of paarden kon worden voortgesleept. In de ketel, waar het bluswater ingegooid moest worden, was een pomp aangebracht, die door een aantal mannen werd bediend. Via een aan de pomp verbonden korte koperen straalpijp werd water op het vuur gespoten. De pomp moest dus op korte afstand van het vuur ge-

plaatst worden. De ketel moest met emmers worden gevuld. De lange rijen mensen die elkaar emmertjes water doorgaven vanaf de gracht tot de plaats van de brand behoorden dus nog niet tot het verleden.

Gebroeders Van der Heiden

De broers Jan en Nicolaas van der Heiden brachten twee belangrijke verbeteringen aan op de brandspuiten. Zij ontwikkelden de slangbrandspuit. De eerste verandering was dat de korte koperen straalpijp van de bestaande brandspuiten werd vervangen door een slang van leer of zeildoek. Het water kon zo veel dicht bij het vuur gebracht worden.

De volgende verbetering betrof de aanvoer van het water. In verschillende stappen kwamen zij er toe het bluswater uit de gracht op te pompen, zodat het water niet meer met emmertjes naar de spuit gebracht hoefde te worden. De vergaarbak met water en de pomp hoefden nu niet meer zo dicht bij de brand te staan, maar konden vlak bij het water neergezet worden. Het water werd via een slang van de vergaarbak naar de spuit gevoerd. Amsterdam, waar de gebroeders Van der Heiden woonden en werkten, kocht in 1672 de eerste slangbrandspuiten.

Zwolle volgde in 1691 met de aanschaf van twee grote slangbrandspuiten. In de loop der jaren volgden nog enkele andere spuiten. Het onderhoud van de spuiten werd verricht in opdracht en voor rekening van de stad.

Gelijk ook later meermalen het geval zou zijn, werd de bestaande ordonnantie aangepast aan de nieuwe technische ontwikkelingen. In de ordonnantie van 1691 – opgesteld na de aankoop van de brandspuiten – staat uitvoerig beschreven hoe men te werk moest gaan. In geval van brand moesten de brandmeesters en alle andere personen die bij een spuit hoorden zich zo snel mogelijk naar de brand begeven. Van deze personen 'zullen eenige wezen afgezonderd om de spuit-pyp te voeren en 't water in den brand te stieren. Anderen om te pompen en wederom anderen om 't water te scheppen en in de zak te brengen.' Bij de brand aangekomen moesten de waterscheppers direct de waterzak met de slangbak van de spuit afnemen en deze met de ladders en emmers naar het dichtstbijzijnde water brengen.

Bij de oude brandspuit (links) is de korte straalpijp duidelijk te zien. Het nieuwe model slangbrandspuit van Jan van der Heiden (rechts) heeft een lange slang waarmee men vlak bij het vuur kan komen. Tekening in 'Beschryving der nieuwlyks uitgevonden en geotrojeerde slag-brand-spuit', Jan van der Heiden (Amsterdam 1735; 1e druk 1690).

A. Het water van de Brandspuit wordt door een pijp
B. van een ander soort de spuit afgevoerd
C. van de spuit naar de brand
D. van de spuit naar de brand
E. van de spuit naar de brand
F. van de spuit naar de brand
G. van de spuit naar de brand
H. van de spuit naar de brand
I. van de spuit naar de brand
J. van de spuit naar de brand
K. van de spuit naar de brand
L. van de spuit naar de brand
M. van de spuit naar de brand
N. van de spuit naar de brand
O. van de spuit naar de brand
P. van de spuit naar de brand
Q. van de spuit naar de brand
R. van de spuit naar de brand
S. van de spuit naar de brand
T. van de spuit naar de brand
U. van de spuit naar de brand
V. van de spuit naar de brand
W. van de spuit naar de brand
X. van de spuit naar de brand
Y. van de spuit naar de brand
Z. van de spuit naar de brand

A. van de spuit naar de brand
B. van de spuit naar de brand
C. van de spuit naar de brand
D. van de spuit naar de brand
E. van de spuit naar de brand
F. van de spuit naar de brand
G. van de spuit naar de brand
H. van de spuit naar de brand
I. van de spuit naar de brand
J. van de spuit naar de brand
K. van de spuit naar de brand
L. van de spuit naar de brand
M. van de spuit naar de brand
N. van de spuit naar de brand
O. van de spuit naar de brand
P. van de spuit naar de brand
Q. van de spuit naar de brand
R. van de spuit naar de brand
S. van de spuit naar de brand
T. van de spuit naar de brand
U. van de spuit naar de brand
V. van de spuit naar de brand
W. van de spuit naar de brand
X. van de spuit naar de brand
Y. van de spuit naar de brand
Z. van de spuit naar de brand

Ze moesten dan direct beginnen met waterscheppen, terwijl twee van hen met de slangbak terugliepen naar de spuit en de slang lieten uitrollen. Zodra het water in de zak gegoten werd, moest één van hen langs de slang lopen om te controleren of het water ongehinderd kon doorstromen. Alle vrouwen en kinderen moesten daarentegen bij hun huizen blijven. De burgers mochten geen vrouwspersonen naar de brand doorlaten.³

1669: St. Michaëlskerk

Op 7 juni 1669 sloeg de bliksem in in de toren van de St. Michaëlskerk. Spoedig begon het al sterker en sterker te roken, vooral nadat iemand het venster in de torenspits had geopend. Door de wind begon het houtwerk te branden. Er ontstond 'grootte angst en benauwtheid onder 't volk. Men hield datelyk raad, hoe men de brand zoude stillen, en verdere ongelukken voorkomen; daar wierd besloten dat men dese houten spitse een weinig boven het muurwerk soude afzagen; men gaat terstont te werk, en men begint te zagen: dog dit gelukte niet (...) Daar na bragt men ettelyke schuiten met water in de Kerk, op dat men 't dak van de selve, so het vuur daar in kwam, nog konde lesschen. De kerk na het enge steegjen was wel twe maal in brand; maar het wierd door de grote vlyt der Burgeren gelescht. Ten laasten verbrandede de geheele spitse, drie klokken van het speelwerk smolten van hitte, en in een vierde quam een gat. (...) Ondertusschen was dese brand schrikkellyk om te sien, staande dit werk van sulken ongemeene en wonderlyken hoogte midden in en boven de Stad, synde de wind Noorden en redelyk fel.¹

De stad begon nog wel met het herstel van de torenspits, maar besloot tot een afdekking met een lage kap. De toren had echter door de brand (en door twee eerdere branden) zodanig te leiden gehad, dat de muur scheuren begon te vertonen. In 1682 begaf de toren het volledig en stortte tijdens een storm gedeeltelijk in. Een tweede storm deed de rest. Alleen een klein stukje muur moest nog op kosten van het stadsbestuur afgebroken worden; een roemloos einde voor wat mogelijk de hoogste kerktoren van Nederland was geweest.

Brandspuithuisjes

De aanschaf van de grote brandspuiten maakte het noodzakelijk de huisvesting voor het materieel aan te passen. De spuiten werden in verschillende wijken van de stad geplaatst. In de loop der tijd ontstonden zo op verschillende plaatsen brandspuithuisjes. Hier werden de spuiten en het overige blusmaterieel bewaard. Wanneer een extra spuit werd gekocht, moest ook een nieuwe bewaarplaats gevonden worden. In het begin van de achttiende eeuw waren er onder andere bewaarplaatsen aan de Stadswaag (het huidige Gasthuisplein), op het Broerenkerkhof, bij het Pestengasthuis, in de Binnen Sassenpoort en in de Binnen Diezerpoort. In de loop van de negentiende eeuw groeide het aantal brandspuithuisjes tot tien. Herhaaldelijk moesten ze verbouwd, verplaatst of vergroot worden.

Behalve in de brandspuithuisjes werd ook op andere plaatsen materieel bewaard. Een in 1865 aangeschafte grote aanjager⁴ stond in een speciaal aangepast brandspuithuisje in de Grote Kerk, onder de consistoriekamer. Brandladders en brandhaken werden bewaard in de stadswerkplaats (vanaf 1875) en in de Hoofdwacht werden sinds 1885 reddingstoestellen en een vangzeil opgeslagen.

De aanschaf van steeds beter materieel leverde telkens opnieuw huisvestingsproblemen op. Met een zekere regelmaat werden hierover lange discussies in de gemeenteraad gevoerd. Zo werd in 1890 een mechanische ladderwagen gekocht. Een jarenlange discussie in de Tweede Raadscommissie leverde uiteindelijk op dat het apparaat zou blijven staan op de aanvankelijk als tijdelijk omschreven plaats, namelijk het voormalige kantoor van de gemeente-architect op de Friese Wal.

Brandspuitmeesters en spuitgasten

Voor iedere spuit beschikte Zwolle over twee brandspuitmeesters, twee fakkeldragers en een aantal spuitgasten – geen van allen was 'beroeps'. Bij brand moesten alle personen die bij een bepaalde spuit hoorden, naar de bewaarplaats van die spuit gaan, de spuit naar de plaats van de brand brengen en haar in werking stellen. Voor de bediening van de mechanische brandladder bestond een aparte regeling. Deze werd bediend door zestien leden van de Zwolsche Gymnastiekvereniging. Het

gemeentebestuur had in 1891 verheugd gereageerd op hun aanbod deze ladder te bedienen omdat, 'van hen met grond verwacht mag worden dat zij met genoemd werktuig weten om te gaan op zoodanige wijze dat dit aan zijn doel beantwoordt.' Als onderscheidingsteken hadden zij een penning waarop in de rand 'vrijwillige brandweer' en in het midden de letters 'Z.G.V.' stonden.⁵

De brandmeesters, die tot taak hadden toezicht te houden op de gang van zaken, hadden een beschilderde stok ter onderscheiding van hun ambt.

De opkomst van de spuitgasten liet echter nogal eens te wensen over. Om hun ijver aan te wakken, loofde het stadsbestuur premies uit voor die spuiten die als eerste of tweede bij de brand waren. De premie moest verdeeld worden onder de spuitgasten die op tijd aanwezig waren geweest. Spuitgasten die pas kwamen opdagen wanneer de brand

al geblust was, kregen een boete. Om het tijdstip van opkomst te kunnen controleren, hadden alle spuitgasten een penning die zij aan de brandmeester moesten geven zodra zij bij een brand aanwezig waren. Op zo'n penning stond het stadswapen afgebeeld, het nummer van de wijk en het nummer van de spuitgast.

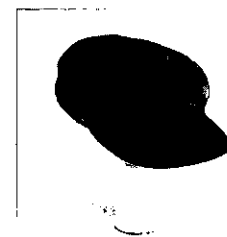
Gemeentewet 1851

De nationale overheid heeft zich heel lang niet met de brandweerorganisatie bemoeid. Pas in 1851 kwam een begin van regelgeving tot stand. In de zogenoemde 'Gemeentewet 1851' werd vastgelegd dat burgemeester en wethouders belast werden met het toezicht op de brandblusmiddelen en bevoegd waren brandmeesters te ontslaan (art. 179). Het opperbevel over de brandweer werd toegekend aan de burgemeester (art. 189).

In feite is dit het begin van een gemeentelijke brandweer, maar in de praktijk veranderde niet veel: elke gemeente was en bleef voor zichzelf bezig een redelijk werkend brandweeraapparaat te onderhouden en te voorzien van materieel. Die gemeentelijke autonomie leidde tot grote verschillen in organisatie, omvang en in de hoeveelheid en kwaliteit van het blusmaterieel. Het kwam daardoor regelmatig voor dat hulpverlening van het ene aan het andere brandweerkorps – noodzakelijk bij zeer grote branden – moeilijk was omdat het blusmaterieel niet gestandaardiseerd was.

Grote veranderingen traden pas op tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, toen de nationale overheid een meer gecentraliseerde organisatie bevorderde.

Brandladder bediend door leden van de Zwolsche Gymnastiekvereniging, 1894.

Petje van de Zwolsche Gymnastiekvereniging (foto: collectie Waanders).

De afgelopen 100 jaar

Waterleiding

Een echt grote verandering voor de brandweer, zowel wat betreft het gebruikte materieel als wat betreft de organisatie, vond na 1892 plaats. In dat jaar werd namelijk een begin gemaakt met de aanleg van een waterleiding in de stad. In datzelfde jaar werden ook voorbereidingen

getroffen om de brandweer te laten profiteren van de mogelijkheden die een waterleiding biedt: bij de begrotingsbehandeling voor 1893 werd een bedrag van f 1000,- gereserveerd voor de aanschaf van nieuw materieel. Gezien de totale begroting van de brandweer, f 2945,-, was dat een fors bedrag. Voor dit geld werden zogenoemde slangenwagentjes aangeschaft.

Het gevolg van deze aanschaf was dat de hele organisatie van de brandweer aangepast moest worden en dat er een nieuwe brandweerverordening moest komen.

De wijze van blussen veranderde grondig doordat er nu in principe altijd water in de buurt was. In het waterleidingnet waren om de 50 tot 100 meter brandkranen aangebracht. Hierop konden opzetstukken geschroefd worden en daar konden dan weer de slangen aan gekoppeld worden. Op die manier was het mogelijk zonder gebruik van pompen te blussen. De oude slangbrandspuiten en aanjagers waren niet meer nodig in die gebieden van de stad waar de waterleiding was aangelegd. (Het duurde nog een aantal jaren voordat ook alle buitenwijken van waterleiding waren voorzien.) Het nieuwe materiaal zou moeten bestaan uit slangenwagens met de nodige slangen en standpijpen om op de brandkranen aan te sluiten en straalpijpen om mee te spuiten. De oude brandspuiten bleven voorlopig dienst doen in de buitenwijken en als reservematerieel.

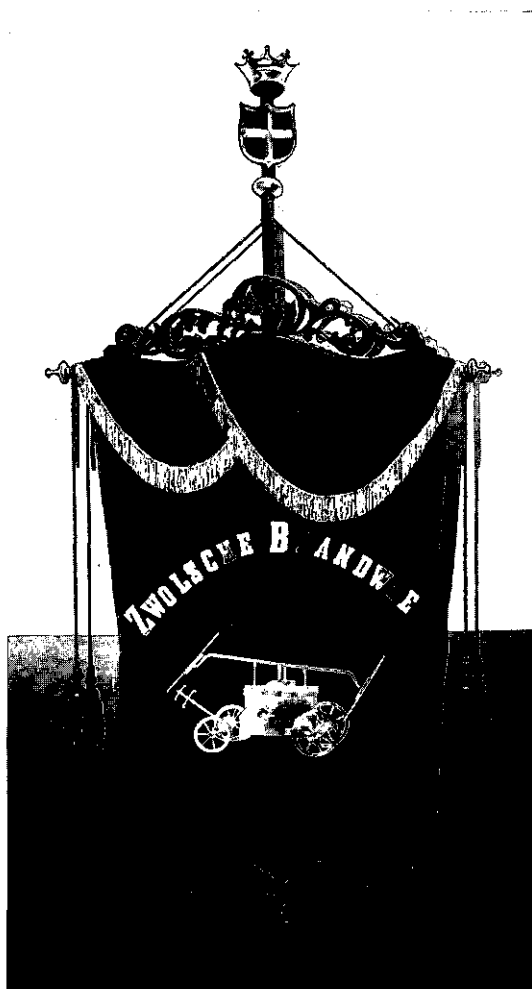
Reorganisatie in 1894

In 1894 kwam het college van Burgemeester en Wethouders met een voorstel voor een nieuwe organisatie. Na behandeling door de gemeenteraad en wat gekrakeel over de vraag of het voorstel al dan niet door het college van Brand- en Brandspuitmeesters moest worden bekeken, werd de nieuwe verordening op 22 oktober vastgesteld. De

Brandweerhelm met het stadswapen van Zwolle (foto: collectie Waanders).

Vaandel van de Zwolsche Brandweer (foto: collectie Waanders).

In 1923 kocht de Zwolse brandweer deze motorspuit. Achterop is een zuigslang te zien die in open water wordt gehangen om water aan te zuigen.

belangrijkste organisatorische veranderingen waren het aantal mensen dat betrokken was bij de brandweer en het instellen van een college van Brandmeesters.

Het personeel van de brandweer zou in de toekomst bestaan uit een opperbrandmeester, een plaatsvervangend opperbrandmeester, zes brandmeesters en zes plaatsvervangend brandmeesters. Deze 14 man vormden samen het college van Brandmeesters. Daarnaast kwamen er 12 bedieneren der standpijpen, 18 fakkeldragers, 36 manschappen, een bode, 8 manschappen om de gewone brandladders te bedienen, een hoofd, een plaatsvervangend hoofd en 14 manschappen tot bediening van de mechanische brandladder. In totaal dus 104 man.

In vergelijking met de vroegere situatie was dat een enorme vermindering. In 1891 waren namelijk

niet minder dan 579 man nodig: een opperbrandmeester, een substituut-opperbrandmeester, 20 brandmeesters, 20 brandspuitmeesters, 3 boden en 534 spuitgasten. Op basis van deze aantallen konden B&W met een gerust hart voorstellen om de uurvergoedingen van de spuitgasten te verhogen. Zij wilden dat omdat ze het zeer wenselijk achtten 'personen te kiezen van een ander gehalte en iets hooger op de maatschappelijke ladder staande dan zij, die tot dusver als spuitgasten werden gekozen. Ondanks het door ons voorgesteld hooger loon, zullen de kosten van brandblussching blijven beneden hetgeen ze tot dusver beliepen.'

De leden van het nieuw ingestelde college van Brandmeesters – een college dat tot op de dag van vandaag is blijven bestaan – moesten het zonder persoonlijke vergoeding doen. Wel kreeg dit college een tegemoetkoming in de vergaderkosten. Ze

kregen als taak het toezicht op het blusmaterieel.

Er was dus nog steeds geen enkele beroeps-brandweerman. De vergoeding van de spuitgasten was een vergoeding voor gederfde inkomsten en de brandmeesters vervulden hun taak als een soort erefunctie.

De stad werd in zes wijken opgesplitst en in elke wijk kwam een slangenwagen te staan. Daarnaast kreeg de politie één wagen en bleef één wagen in reserve. Bij elke slangenwagen behoorde het volgende materieel:

1. lijst aangevende het aanwezige materiaal
2. boekje aanduidende de plaats waar de brandkranen liggen
3. ellemaat voor het opzoeken dier plaats
4. lucifers
5. lapzak met toebehoren
6. standpijp
7. twee straalpijpen met mondstukken
8. twee reserve mondstukken
9. sleutel voor het openen der brandkranen
10. minstens 150 meter slang in koppelingen van 25 meter
11. 2 lantaarns
12. een bijl
13. 3 slangenhangers
14. 3 slangenklemmers
15. nijptang
16. 2 pennen
17. eenig poetskatoen, in olie gedrenkt.

Tengevolge van de nieuwe regeling moest het bestaande college van Brand- en Brandspuitmeesters ontbonden worden. Alle hoofdlieden, onder wie opperbrandmeester B. Muijderman, werden onder dankbetuiging eervol ontslagen. In hun plaats werden J. de Vries Hz. en W. Schutte respectievelijk tot opperbrandmeester en plaatsvervangend opperbrandmeester benoemd. Bij de zes slangenwagens werden A.J. van der Linde, G.B. van der Linde, J. Meuleman, H. de Vries Hz., H.J. ter Horst jr. en J. Doorn benoemd tot brandmeesters. Ook een groot gedeelte van de spuitgasten moest vertrekken. Nergens werd daarover met een woord gerept, hoewel voor veel spuitgasten de premies een welkome bron van inkomsten waren geweest.

Kort daarop werd besloten de brandmeesters en hun plaatsvervangers te voorzien van een prak-

tischer onderscheidingsteken dan de aloude stok. Deze belemmerde de brandmeesters namelijk te veel in hun bewegingsvrijheid. Zij kregen daarom een pet met een gouden rand. De manschappen werden voorzien van een armband.

In grote lijnen bleef de nu in het leven geroepen organisatie bestaan tot vandaag de dag. In details is echter in de loop der jaren veel veranderd, gereorganiseerd en vergaderd over de meest gewenste organisatievorm. Een telkens terugkerend discussiepunt was de wenselijkheid van het in dienst nemen van beroepsmensen. Verder waren de aanschaf van nieuw ontwikkeld, technisch hoogstaand materieel en de huisvesting aanleiding voor uitgebreide discussies in de gemeenteraad.

Gemeente-architect of opperbrandmeester

Naar aanleiding van een alarmerend rapport van het college van Brandmeesters in 1904 werden de taken en mogelijkheden van de brandweer weer ter

Feestlied geschreven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het college van Brandmeesters in 1919.

FEESTLIED

BIJ HET 25-JARIG BESTAAN
VAN HET
COLLEGE VAN BRANDMEESTERS TE ZWOLLE

----- 1894—1919 -----

Wijze: „De lepel in de brijpot“.

Als er eens brand was
En er geen spuit was,
Wat was dat loch naar:
Het was bezwaarlijk
Ja men was waarlijk
In levensgevaar!

Maar zoolang als de Brandweer nog in Zwol' is goed, } *bis.*
Spuiten wij met moed, Spuiten wij met moed.

Maar als er brand komt,
De telefoon bromt,
Springt elk op de been.
Men vliegt naar buiten,
En haalt de spuiten,
In huis blijft er geen!

Want zoo lang als enz.

Nu zoo maar voort gaan,
Op onze bluschbaan.
Altijd eensgezind,
Eendracht maakt ons sterk,
Ook in het bluschwerk,
Zooals elk ondervind.

Want zoolang als enz.

Wil vroolijk zingen
U niet bedwingen,
Dat staal ons wel aan;
Kom laat ons klinken
En daarbij drinken,
Dan zal 't wel weer gaan.

Want zoolang als de Brandweer aan een feestmaal doet, } *bis.*
Drinken wij ook goed! Drinken wij ook goed!

discussie gesteld. Het college van Brandmeesters had namelijk geconstateerd dat de blusmogelijkheden in wijken zonder waterleiding en in die gevallen waar de waterleiding niet goed zou functioneren, volstrekt onvoldoende waren. Moest de brandweer op alle eventualiteiten kunnen reageren, was de vraag waar de gemeenteraad een antwoord op moest geven.

Het college van B&W vond van niet. Zij steunde het voorstel van de brandmeesters, waarin om meer materiaal gevraagd werd niet, omdat zij de kosten te hoog vond. De gemeenteraad wilde echter meer gegevens om een goede afweging te kunnen maken.¹

Intussen bleek er meer aan de hand te zijn dan alleen een gebrek aan blusmateriaal. Ook de kwestie wie verantwoordelijk moest zijn voor de toestand van de blusmiddelen was in het geding. B&W stelden deze vraag in de zomer van 1905 aan de orde. Tot die tijd berustte die verantwoordelijkheid bij de gemeente-architect. In de praktijk leidde dat tot moeilijkheden, omdat de opperbrandmeester met materieel moest werken, terwijl hij geen toezicht had op het onderhoud ervan en hij ook geen stem had gehad bij aanschaf. Wijziging was daarom gewenst. B&W vonden het nodig dat een werkman onder de bevelen van de opperbrandmeester zou komen voor het onderhoud en controle van de blusmiddelen. De gemeenteraad kon hiermee instemmen.² Kort daarop kwam de eerste beambte-werkman, Dirk Lohman, in dienst.

Het jaar daarop kwamen B&W met een voorstel om de brandweerverordening te wijzigen. Zij wilden niet ingaan op de voorstellen in het rapport uit 1904 van het college van Brandmeesters. Nadere beschouwingen hadden geleid tot een beschouwing over wat wel en wat niet van de brandweer mocht worden verwacht.

De vraag of de brandweer kon blijven bestaan als vrijwillige onbezoldigde brandweer, of dat de uitbreiding van taken, oefeningen en materieel moest leiden tot het aanstellen van bezoldigde brandmeesters kwam ter sprake. Een minderheid van het college was van mening dat een beroepsbrandweer niet nodig was. De meerderheid erkende dat de taken van de brandmeesters steeds zwaarder werden. De voorstellen gingen er echter van uit

dat zij 'lust en tijd zullen hebben om in dezen de belangen der gemeente te dienen...' Verder werd geconstateerd dat een brandweer die zou voldoen aan de normen van de moderne tijd stoomspuiten zou moeten hebben en goed geoefend beroepspersoneel, maar 'Dat kost schatten gelds en wij vinden vooralsnog geen vrijheid voor te stellen tot een zoodanige uitbreiding over te gaan. Er zijn hier ter stede nog geen branden voorgekomen, welke de vrees deden ontstaan, dat de brandweer op den grondslag van hare tegenwoordige organisatie den brand niet meester kon worden.'

In concreto werd voorgesteld zeven wijken te maken in plaats van zes (in verband met de uitbreiding van Assendorp) en om aan elke slangenwagen vijf personen te verbinden in plaats van elf. Dit aantal was bepaald met het oog op het contract met de telefoonmaatschappij, de firma Ribbink van Bork & Co. Volgens dit contract konden per wijk maximaal vijf brandweerlieden aangesloten worden op het telefoonnet. De inspecteur van de bouwpolitie en de gemeentepolitie zouden bepaalde verantwoordelijkheden moeten krijgen, gezien het veranderde karakter van de brandweer. Tevens werd voorgesteld een tweede beambte-werkman aan te stellen.³

Tijdens de behandeling van de ontwerp-verordening benadrukte de burgemeester nogmaals dat

Deelnemers aan het jaarlijkse uitstapje georganiseerd door de personeelsvereniging De Spuitgast in 1933.

het, ondanks de aanstelling van een tweede werkmán, niet de bedoeling was een beroepsbrandweer in het leven te roepen. Men was daarentegen juist van plan met behoud van de huidige organisatie de regeling zo goed mogelijk te doen zijn.

Min of meer overtuigd stemde de raad uiteindelijk in met de nieuwe verordening.⁴

strekking naar de gemeenteraad. Behalve de aanstelling van twee extra brandwachten zou reorganisatie van het losse personeel in overweging genomen moeten worden, omdat op de spuitgasten die tegen een geringe vergoeding hun diensten verleenden – de goede niet te na gesproken – niet meer valt te rekenen in die mate als vroeger het geval

Wedstrijd op het vee-markterrein in 1950.

'Wachten tot er brand uitbreekt'

De sociale veranderingen gingen ook aan de brandweerorganisatie niet ongemerkt voorbij. De invoering van een acht-urige werkdag na de Eerste Wereldoorlog maakte het noodzakelijk ook hier maatregelen te treffen. De twee vaste brandwachten waren gedurende tien uur per dag aanwezig en dat was volgens de opperbrandmeester eigenlijk al te weinig. Hij wilde geen verantwoordelijkheid meer dragen wanneer een acht-urige werkdag zonder meer werd ingevoerd. Hij wilde daarom twee extra brandwachten aanstellen om zo tegelijk de doeltreffendheid te vergroten.

Het college van B&W zag de redelijkheid van dit verlangen in en kwam met een voorstel van die

was, toen alles werd geacht ondergeschikt te zijn aan de opkomst bij brand.⁵

De gemeenteraad zag echter het nut van meer personeel absoluut niet in. De algemene opvatting was dat de brandwachten tijdens hun diensttijd niet veel meer deden dan 'wachten tot er brand uitbreekt'. De raad stemde daarom in 1920 in met het voorstel van het raadslid J.W. de Vent, die de reorganisatie van het brandweerpersoneel aan wilde houden. Een commissie uit de raad zou een grondige studie moeten verrichten naar een algehele reorganisatie van het brandweerpersoneel. De acht-urige werkdag moest alvast ingevoerd worden.⁶

Naar aanleiding van dit besluit meende de opperbrandmeester zijn betrekking te moeten neer-

leggen. Hem werd eervol ontslag verleend.

Intussen was de commissie, bestaande uit de heren E. Bredewout, Izaak Os en J.W. de Vent, aan het werk gegaan. Nadat ze advies hadden ingewonnen bij de Koninklijke Nederlandse Brandweer Vereniging en nadat een aantal andere steden bezocht was, kwam de commissie tot de conclusie dat Zwolle het niet zo gek deed: beter dan Almelo, Enschede en Apeldoorn en minstens even goed als Arnhem. Zwolle bleef wel achter 'in de harmonische geest tusschen opperbrandmeester (commandant), brandmeesters en personeel.' Nergens anders kon de opperbrandmeester alles regelen zonder de brandmeesters. Dit moest zijn weerslag vinden in een vrijwilligerskorps en aanleiding geven tot botsingen en in de opkomst van het personeel. Behalve enkele kleine verbeteringen (o.a. aanschaf van een verbandkist) behoefde alleen het reddingsmateriaal verbetering. Verder was de aanschaf van twee kleine motorspuiten, die door één of meer paarden getrokken konden worden, nodig; waren meerdere brandwachten voorlopig niet nodig; kon op het losse personeel goed gerekend worden wanneer de loonregeling werd verbeterd en moest de te benoemen opperbrandmeester uit het college van Brandmeesters komen.⁷

De bestaande commissie belastte zich daarop met het adviseren over de aanschaf van een motorspuit. Kort daarop kwam het advies een sproeiwagen van de gemeentereiniging om te bouwen – dat kon voor geringe kosten – zodat slechts één motorspuit gekocht hoefde te worden. Dit werd een spuit van de firma Van der Ploeg uit Apeldoorn, waarmee in maart 1923 een demonstratie werd gegeven door die firma.

Politie-brandweer?

Ondanks de aanschaf van nieuw materieel en de boven genoemde kleine wijzigingen, bleef de organisatievorm van de brandweer een telkens terugkerend discussiepunt. Vooral een eventuele uitbreiding van het beroepspersoneel bleef de gemoederen bezighouden. Eén van de oplossingen voor dit probleem werd gezocht in het samengaan van politie en brandweer. Zo stelde de burgemeester in 1927 tijdens de algemene beschouwingen in de gemeenteraad dat op het politiebureau altijd personeel

aanwezig was om per automobielspuit uit te rukken. Op die wijze zou personeel en spuit het snelst bij een brand aanwezig kunnen zijn. Dat was ook de ervaring in andere steden zoals Den Haag, Delft en Heerlen. De kosten bleven echter het grootste probleem. Weliswaar zou de exploitatie niet duurder zijn, maar de kosten voor een bergplaats voor automobielspuiten zouden hoog zijn.

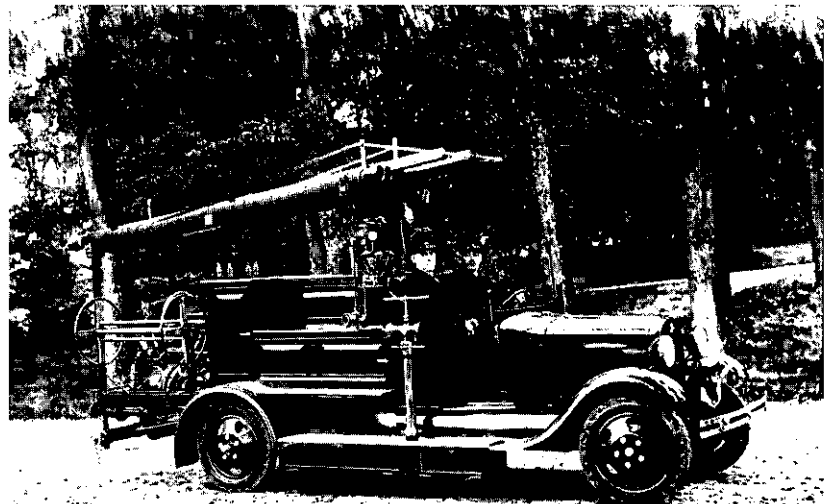
Na verloop van enkele jaren werd wel besloten tot de aanschaf van een automobielspuit (1930), maar de samenvoeging van politie en brandweer werd, met het oog op de verwachte onkosten, niet langer overwogen.

Een nieuwe en betere huisvesting werd daarentegen op de lange baan geschoven met als argument dat er samenhang tussen reorganisatie en huisvesting moest bestaan. Het bleef daarom bij een opknapbeurt van de bestaande kazerne aan het Roode Torenplein. Met de uitbreiding van het materieel bleek deze kazerne echter steeds weer te klein: een in 1934 aangeschafte nieuwe mechanische ladder moest in een apart gehuurde garage geplaatst worden omdat in de kazerne geen ruimte was.

Openbare Werken

Uiteindelijk werd in 1939, dus na zeventien jaar discussie en onzekerheid, de knoop doorgehakt: de

De aflevering van de eerste autospuit, 1930.

1933: Dominicanenklooster

Op dinsdagavond 3 januari 1933 brak om enkele minuten voor zeven uur brand uit in het Dominicanenklooster. Direct werd daarvan melding gemaakt bij het politiebureau. Zoals gebruikelijk rukte de politie daarop uit met het beschikbare, zeer beperkte materiaal. Tegelijk had de politie de brandmelding moeten doorgeven aan de brandweer – dat was de gebruikelijke procedure in die tijd –. Het duurde echter enige tijd voordat de ernst van de situatie doordrong en de brandweer alsnog gewaarschuwd werd. Veel te laat kwamen de blussingswerkzaamheden op gang.

Op het moment dat de brandweer arriveerde, zo tegen half acht, stond de rechtervleugel van het klooster al in brand. Het vuur greep zo snel om zich heen dat kort daarna de daken van alle drie vleugels vlam vatten.

Ook het blusmateriaal van de brandweer was niet voldoende voor een brand van deze omvang. Er was één automotorspuit, één motorspuit en een mechanische ladder. Wat later stuurde de gemeente Zwollerkerspel ook haar motorspuit. Een eveneens gearriveerde motorspuit uit Dalfsen kwam te laat en werd niet meer ingezet.

Met veel moeite kon de kerk behouden blijven, maar de rest van het klooster ging verloren.

Dagenlang stonden de kranten vol van de kloosterbrand. De grote vraag was waarom het zo lang duurde voordat voldoende blusmaterieel ter plaatse was. Lag het aan de paters die te laat alarm sloegen, aan de politie die de ernst van de situatie verkeerd inschatte en de brandweer niet direct waarschuwde, aan de brandweer die te traag en slecht geoefend was, of aan de gemeente die al tijdenlang discussieerde over een reorganisatie bij de brandweer en wachtte met de aanschaf van nieuw materieel?

Eén ding is zeker: minder dan een week na de brand kreeg de brandweer toestemming van de gemeenteraad om een tweede automotorspuit aan te schaffen. Bovendien kon kort daarop een nieuwe mechanische ladder aangeschaft worden. Reorganisatie liet echter nog enkele jaren op zich wachten, evenals een verbetering van het alarmeringssysteem.

kundigen in de leiding van de brandweer vertegenwoordigd zouden blijven. Aanleiding om haast te maken met een samenvoeging, was het feit dat in 1937 zowel de directeur van Bouw- en Woningtoezicht als opperbrandmeester F.A. Hilgen met pensioen zouden gaan. Een voorstel van het college van B&W om deze diensten met de dienst van Gemeentewerken samen te voegen tot een dienst van Openbare Werken, Volkshuisvesting en Brandweer werd goedgekeurd door de raad op 12 juli 1937. Er werd echter toegezegd dat spoedig na de benoeming van de nieuwe politie-commissaris overleg gestart zou worden met hem, met de directeur van Openbare Werken en met het college van Brandmeesters over de vraag of politie en brandweer alsnog gecombineerd moesten worden. Voorlopig werd de brandweer dus samengevoegd

Brand in het Dominicanenklooster in 1933. Een autospuit en één brandladder waren niet voldoende om het klooster te redden.

brandweer werd definitief niet samengevoegd met de politie maar met de dienst Openbare Werken. Deze nieuwe mogelijkheid werd vanaf 1937 verschillende malen besproken.

Argumenten voor samenvoeging met deze dienst waren dat het karakter van een vrijwillige brandweer niet verloren zou gaan en dat bouw-

met de dienst Openbare Werken. De heer W.B.M. Beumer werd directeur bij die dienst en daarmee werd hij tegelijk (de eerste) commandant van de brandweer. De adjunct-directeur werd ondercommandant en werd belast met de dagelijkse leiding.

Op 11 april 1939 werd uiteindelijk een rapport uitgebracht met als conclusie dat samenvoeging moest worden ontraden. Een belangrijke factor bij die beslissing was waarschijnlijk dat de nieuwe commissaris van politie, de heer Lettinck, niets voelde voor zo'n samenvoeging. De Zwolse Vrijwillige Brandweer vierde het voortbestaan met een gezellige bijeenkomst.⁸

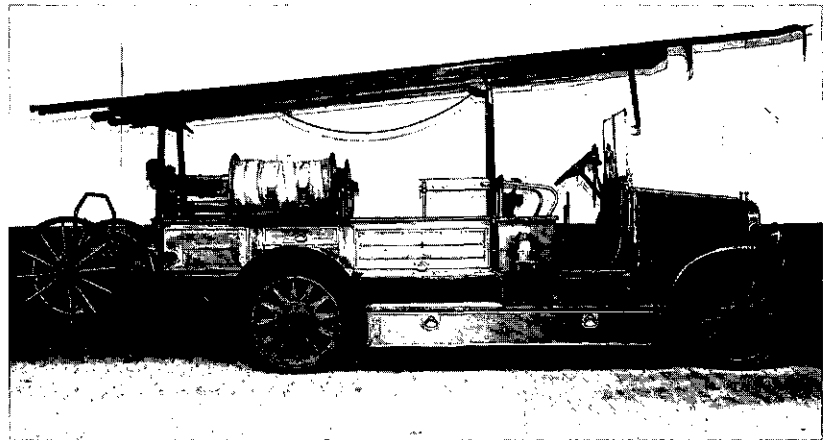
Oorspronkelijk was het idee over samenvoegen van politie en brandweer ontstaan vanuit de gedachte dat op het politiebureau dag en nacht personeel beschikbaar was, dat op het eerste alarmsignaal kon uitrukken. In de praktijk werd echter al optimaal gebruik gemaakt van het politiepersoneel: bij brandalarm trokken altijd twee agenten uit met een standpijp en 100 meter brandslang. Om meer profijt van de politie te hebben zouden er meer politiemannen beschikbaar moeten komen. Bovendien beschikte de politie niet over personeel dat branddiensten kon verrichten bij toneel- of bioscoopvoorstellingen. Het lagere politiepersoneel zou dus uitgebreid moeten worden wanneer de brandweer deel zou gaan uitmaken van de politie. De werkzaamheden van ambtenaren van Openbare Werken sloten meer aan bij het werk van de brandweer. De zorg voor het materieel en de leiding bij bluswerkzaamheden moest berusten bij een technisch ambtenaar met bouwkundige kennis. Zo iemand zou echter geen volledige dagtaak hebben bij de brandweer, terwijl hij niet was voorbereid op werkzaamheden op politiegebied. Het was daarom beter dat de leiding van de brandweer in handen was van mensen die tegelijk belast waren met de zorg voor de naleving van bouw- en politieverordeningen die het brandgevaar moesten verminderen.

Bovendien was politiepersoneel wel lichamelijk geschikt voor politiedienst, maar dat betekende nog niet 'dat het na eenige uitbreiding dier oefeningen in staat zal zijn het blusschingswerk op ladders, in dakgoten, enz. te verrichten.'⁹

De raad aanvaardde de conclusies van het rap-

port en daarmee was een mogelijke politie-brandweer definitief van de baan.

In afwachting van een formele regeling was de heer C. Koning, adjunct-directeur van de gecombineerde diensten, belast met de functie van opperbrandmeester, nadat Hilgen tegen 1 januari 1938 met pensioen was gegaan.

De Spuitgast

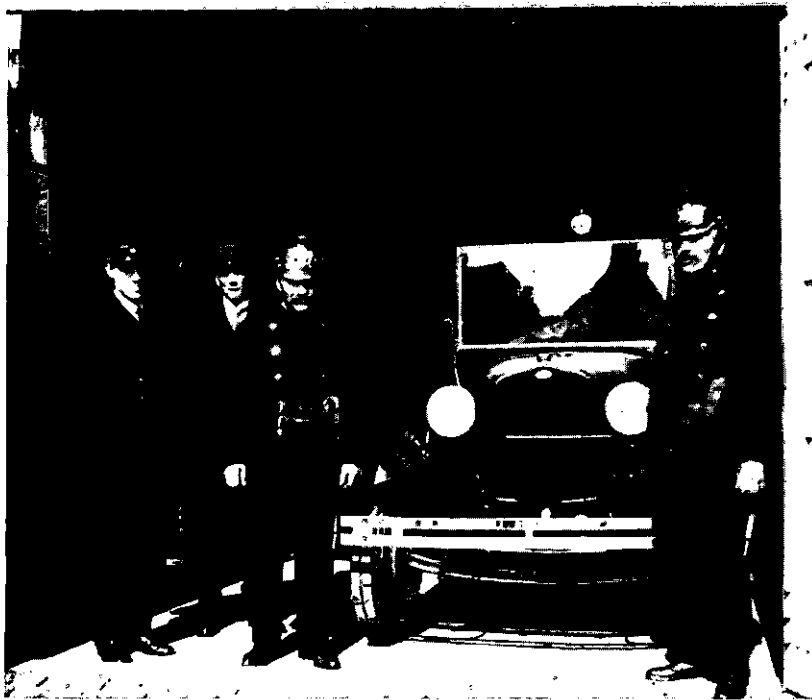
Op 16 augustus 1939 vond in de bovenzaal van lunchroom Kleine aan de Luttekestraat de oprichtingsvergadering plaats van de Vereeniging van Zwolsche Spuitgasten. D. Dijkslag nam de taak van voorzitter op zich en A. Konkelaar werd de eerste secretaris.

De nieuwe vereniging kreeg de naam De Spuitgast. Zij wilde de kameraadschappelijke omgang bevorderen en de belangen van de Zwolse spuitgasten behartigen. Voor 10 cent per week konden alle Zwolse spuitgasten lid worden van de vereniging. Personen of instellingen die belangstelling hadden voor de vereniging of voor de brandweer, konden toetreden als buitengewoon lid. Zij dienden ten minste één gulden per jaar te betalen.

Gedurende de eerste paar jaar van haar bestaan was De Spuitgast tamelijk actief: zo werden snel achter elkaar vier ledenvergaderingen en vijf bestuursvergaderingen gehouden. De oorlog zette de activiteiten echter op een laag pitje en na de oorlog lukte het de vereniging niet veel leden op de been brengen.¹⁰ Er werden nog wel een paar busreizen

De mechanische ladder die in 1933 werd aangekocht, is nog aanwezig in de Zwolse kazerne (foto: M.N. van Saltbommel).

georganiseerd, maar de opkomst was gering. Tijdens een ledenvergadering in 1951 verzuchtte de secretaris: 'Ten slotte mag hierbij nog wel eens uitdrukkelijk opgemerkt worden, dat er steeds veel te weinig belangstelling voor onze ledenvergaderingen is. Dit is erg teleurstellend en erg ondankbaar tegenover het bestuur, die toch al het mogelijke doet wat goed voor onze vereniging is. Wij hopen dan ook, dat dit beter wordt en in het vervolg meer belangstelling voor onze ledenvergadering getoond wordt.'¹¹

Kazernewacht aan het Roode Torenplein, 1933.

Lucht Beschermings Dienst

In verband met de toenemende internationale spanningen en de snelle ontwikkelingen van de luchtvaart werd in 1936 de Lucht Beschermings Dienst (LBD) opgericht. Deze dienst was een gevolg van de in 1936 aangenomen Wet tot Bescherming van de Bevolking tegen Luchtaanvallen. Belangrijke bepalingen van deze wet waren dat na het afkondigen van de staat van paraatheid van de luchtbescherming, de gemeentelijke brandweren opgenomen zouden worden in de LBD. Ook zou het Rijk

zorgen voor extra materieel, waaronder kleine motorspuiten.

Zwolle kreeg van het Rijk drie kleine motorspuiten, maar niet alles verliep even vlot. Zo meldde het college van Brandmeesters in 1936: 'Ingevolge een schriftelijke aanvraag van het hoofd van den Luchtbeschermingsdienst, inzake spoedige mededeeling van door de brandweer te nemen en voor te bereiden maatregelen bij oorlogsgevaar, heeft ons College reeds direct in November 1936 een uitvoerig rapport aan bovengenoemd Hoofd ingediend. Door ons College is daarop nog geen nader bericht ontvangen, zoodat zij niet weet of de voorgestelde maatregelen eventueel, al of niet in nader overleg gewijzigd, de goedkeuring van het Hoofd van den Luchtbeschermingsdienst kunnen wegdragen, reden waarom het ons College tot heden niet mogelijk is geweest iets te doen of voor te bereiden in deze, voor onze stad zoo belangrijke zaak.'¹² Toch kwam alles nog redelijk op z'n pootjes terecht en werd in de daarop volgende jaren veel tijd besteed aan oefeningen; vooral oefeningen met gasmaskers. De ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden namelijk tot grote angst voor gasaanvallen geleid.

Tweede Wereldoorlog

Op 10 mei 1940 vielen de Duitse troepen Nederland binnen en na enige tijd installeerden zij hun eigen bestuursapparaat. De Duitse behoefte aan orde en discipline leidde voor de brandweer tot een groot aantal veranderingen die na de oorlog niet teruggedraaid zouden worden: de Inspectie van het Brandweerwezen, uniformering van het brandweerpersoneel, een nieuw rangstelsel, een strakkere manier van werken en normalisatie van materieel. Kortom, door de Duitse wetgeving kwam een meer gecentraliseerde organisatie tot stand.

Met het Besluit Brandweerwezen kwam in maart 1941 een wettelijke regeling van de nieuwe situatie tot stand. Dit Besluit omvatte bepalingen voor de in 1940 ingestelde Inspectie van het Brandweerwezen en stelde de beroepsbrandweren (dus niet het Zwolse korps) onder direct toezicht van de hoofdinspecteur.

Voor Zwolle leidde de instelling van de Rijksinspectie tot een extra uitgave van f 20.000,- voor de

aanschaf van meer materieel: in 1942 besloot de burgemeester op aandrang van de inspectie tot de aanschaf van een volledig uitgeruste motorspuit met bijbehorende trekker, die tevens ingericht was als manschappen²-materieel-auto, wat kleiner materieel en de ombouw van de oude vierwielige motorspuit tot een tweewielige motorspuit.¹³

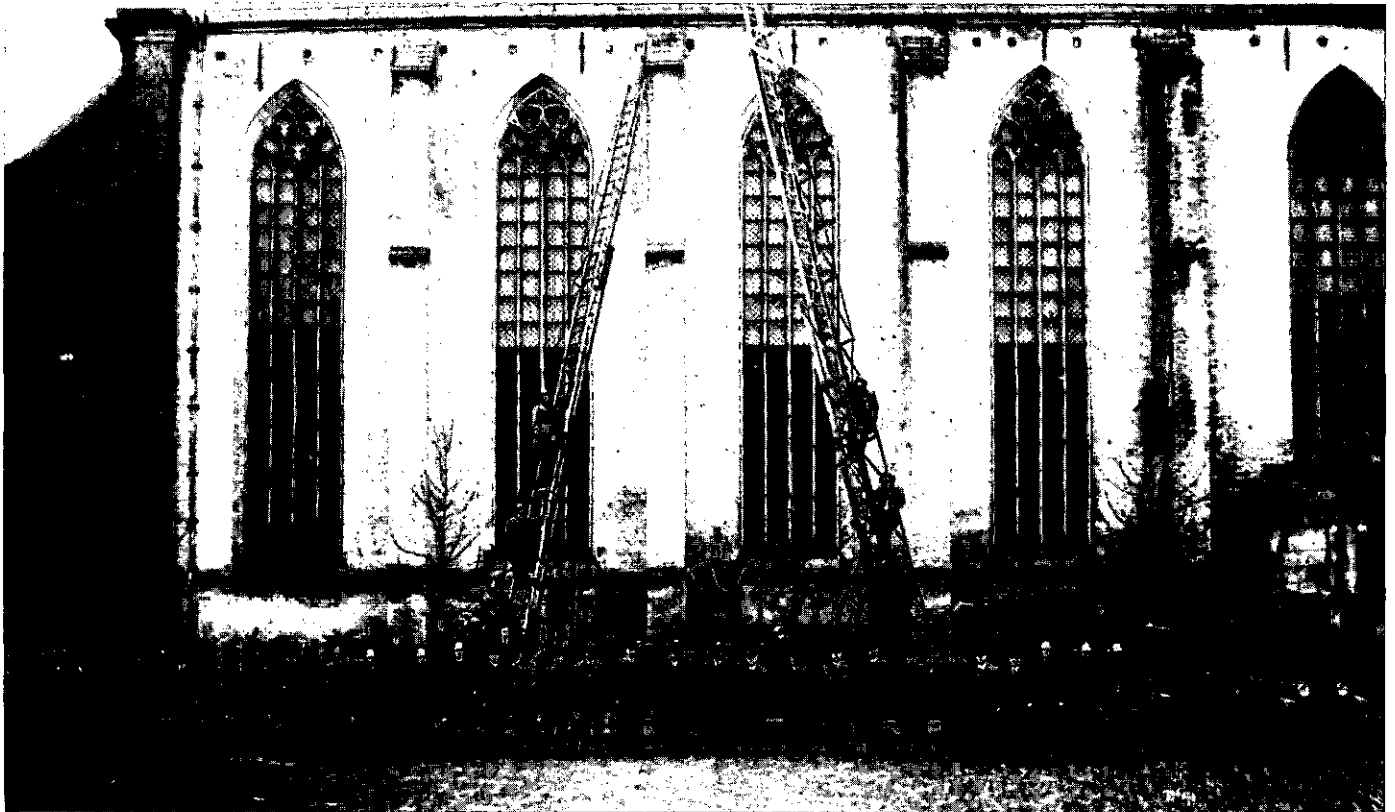
Een jaar later werd de Verordening Organisatie Politie van kracht, waarmee de Nederlandse politie ingericht werd volgens het Duitse model. In Duitsland was echter de brandbestrijding en ook de luchtbescherming ondergebracht bij de politie. In Nederland werden als gevolg van die nieuwe verordening de brandweer en de LBD ondergebracht bij het directoraat-generaal van Politie van het departement van Justitie. De verschillende gemeentelijke beroepsbrandweren werden bij de gemeentepolitie ondergebracht en de vrijwillige brandweerkorpsen en bedrijfsbrandweren werden als hulptroepen van de politie aangeduid.

Over de dagelijkse gang van zaken tijdens de oorlog is weinig bekend. Ook over een van de meest heikle punten – de houding van het brandweerkorps tegenover de bezetters – is in de archieven niets te vinden. Alleen is bekend dat in 1942 de joodse spuitgast J. Denneboom op last van de Duitsers is ontslagen. Na de oorlog is een van de brandmeesters op grond van het Zuiveringsbesluit 1945 ontslagen wegens zijn gedrag tijdens de bezetting.

Tijdelijk Brandweerbesluit

In Londen werkte in de tussentijd de Nederlandse regering aan de wederopbouw. De koppeling tussen politie en brandweer moest zo snel mogelijk ongedaan gemaakt worden. In het Tijdelijk Brandweerbesluit dat in september 1944 werd afgekondigd, werd de brandweer weer aan de zorg van de gemeente toevertrouwd. Dit betekende overigens niet dat de vooroorlogse situatie van volkomen au-

Afscheid van opperbrandmeester F.A. Hilgen op 21 december 1937. Hilgen was al tijdens de oprichting in 1894 bij de Zwolse brandweer.

Controle van de schouwburg door E.J. Ketel, circa 1940.

Van boven naar beneden: mouwdecoraties voor brandwacht, brandwacht eerste klasse en hoofdbrandwacht.

tonomie terugkeerde. De burgemeester werd alleen verantwoordelijk gemaakt voor 'de zorg voor de aanwezigheid, de doeltreffende verdeling en de goede staat van voldoende brandblusmiddelen' en voor het benoemen en ontslaan van het personeel. De minister van Binnenlandse Zaken kreeg de bevoegdheid een aantal voorschriften vast te stellen en aanwijzingen te geven. Hij zou daarin bijgestaan worden door de Inspectie voor het Brandweeren, zodat centrale controle gehandhaafd bleef.

Het Tijdelijk Brandweerbesluit bleef gelden tot 1952, toen de Brandweernet in werking trad.

Veranderingen

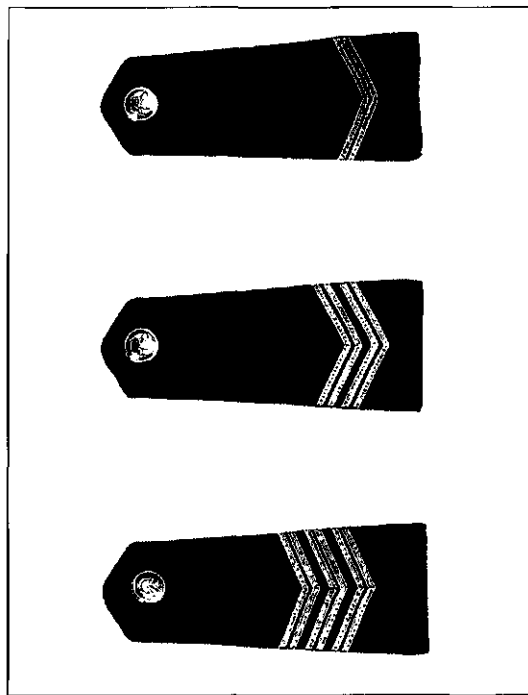
Na de oorlog kon de brandweer weer energiek aan de slag. Toch was er ten opzichte van de vooroorlogse situatie wel het een en ander veranderd: vooral de richtlijnen vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken en van de inspectie lieten zich gelden. Zo werd in 1946 de uurvergoeding aangepast aan de landelijke richtlijnen. Dat was hard nodig ook, want de opkomst was, vooral bij de oefeningen,

niet bijster groot. Ook de opkomst bij brand was niet meer zo groot als voorheen. Volgens het college van Brandmeesters was dat voornamelijk te wijten aan de te lage uurvergoeding.¹⁴ Dat zij dat goed hadden ingeschat, blijkt wel uit het feit dat enkele jaren later de opkomst als heel behoorlijk werd omschreven.

In de daaropvolgende jaren deden nog veel meer nieuwe ontwikkelingen hun intrede. Veel daarvan hingen samen met de grotere invloed van de landelijke overheid. Zo werden brandweeredstrijden georganiseerd, werd de benaming van de rangen aangepast, kwam de inspectie op bezoek, kwamen nieuwe wetten tot stand, werd de organisatie Bescherming Bevolking (BB) opgericht, werd meer aandacht besteed aan preventie en hulpverlening en werden telkens hogere eisen gesteld aan de opleiding van het personeel.

Wedstrijden

Direct na de oorlog deed een nieuw verschijnsel zijn intrede: de brandweeredstrijden. De Vereniging van Brandweercommandanten had in 1946 Zwolle aangewezen tot het organiseren van de te

houden wedstrijden voor de kring Zwolle. Twaalf Zwolse vrijwillige spuitgasten meldden zich voor deelneming. Voor de wedstrijden werd een aantal malen geoefend op het terrein van de Gemeente-reiniging en op de Nieuwe Veemarkt. De wedstrijd werd gehouden op dinsdag 21 mei op de Nieuwe Veemarkt, van 's morgens 9 uur tot 's middags 15 uur en werd bijgewoond door het voltallige college van Brandmeesters. De Zwolse ploeg kreeg pech door een ernstige valpartij. Desondanks wisten zij zich nog als vijfde te plaatsen, maar ze waren uitgeschakeld voor deelname aan de districts en landelijke wedstrijden.

Ook in latere jaren organiseerde de Zwolse brandweer regelmatig wedstrijden. De ploegen namen met wisselend succes deel en in 1951 werd zelfs de eerste prijs behaald bij de districtswedstrijd. Wegens tijdgebrek door de vele BB-oefeningen, deed het Zwolse korps vanaf 1954 enige jaren niet mee.¹⁵ Wel nam men toen aan wedstrijden van de BB deel en werden wedstrijden in eigen kring opgezet waaraan een groot deel van het korps deelnam. Vanaf het midden van de jaren zestig was het Zwolse korps weer aanwezig bij de brandweeredstrijden.

Rangen

Verder werd met ingang van 1951 de benaming van de rangen aangepast aan de landelijke richtlijnen. Vooral met het oog op hulpverlening in andere gemeenten, achtte het ministerie van Binnenlandse Zaken een uniforme rangindeling noodzakelijk. De gemeenteraad keurde daartoe een verandering van de brandweerverordening van die strekking goed in augustus 1950. Het personeel van de brandweer bestond vanaf die tijd uit een commandant in de rang van hoofdbrandmeester 1e klasse, een plaatsvervangend commandant in de rang van adjunct-hoofdbrandmeester 1e klasse, een brandmeester 1e klasse, ten hoogste 10 brandmeesters, ten hoogste 5 onderbrandmeesters en ten hoogste 50 brandwachten in de rang van hoofdbrandwacht, brandwacht 1e klasse, brandwacht 2e klasse, of aspirant-brandwacht.

De directeur en de adjunct-directeur van de dienst Openbare Werken, Volkshuisvesting en Brandweer waren ambtshalve respectievelijk com-

mandant en plaatsvervangend commandant. Daarnaast zouden er ten hoogste drie man beroepspersoneel zijn.¹⁶ De oude rangen van opperbrandmeester en spuitgast verdwenen hiermee uit het brandweer-vocabulaire.

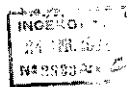
REINIGINGS- EN BRANDWEERMATERIEEL

Hoofdverlegwoordigster: de Magrus Brandweer- en Automobielefabriek, Uithoed, Afd.

N.V. FABRIEK VOOR WAERENBOUW
AIZENDONSTRUCTIE EN BRANDWEERMATERIEEL V.N.
J. GEESINK & ZONEN
OPGERICHT 1872 BEVELIJDIG TE WEESEP

WEESEP, 23 April 1933.
Tel. 12

Deeren, Burgemeester en Bevelhebber
J. Geesink

Beleidsbare Deeren,

Voor het bedrag de betaling van de leen-
ladder door verzoeken, op onze presentatie Mr. 1176 of
op onze rekening bij de Bank-Associatie te Amsterdam, met
recht totten 10-10-1933, wordt u verzocht de wijziging
te maken te maken, dat uij dezelfde afkorting op degen prijs
zullen betalen.

In afwachting van uw antwoord, mij,

Erkendend,
N.V. Fabrik voor Waerenbouw,
Aizendonstrucie en Brandweermaterieel
v. J. GEESINK & ZONEN

Briefpapier van J. Geesink & Zonen, leveranciers van de mechanische ladder in 1933.

Het grote probleem was nu hoe de spuitgasten ingedeeld moesten worden in de nieuwe rangen. Besloten werd alle sinds 1 januari 1948 in dienst zijnde spuitgasten automatisch de rang van brandwacht 2e klasse te geven, 'terwijl bij uitzondering aan hen die door ijver en aantal dienstjaren zich belangrijk onderscheiden (hebben) de rang van brandwacht 1e klasse zal worden toegekend.' Dege-
nen die na 1 januari 1948 in dienst waren gekomen en nieuwe leden kregen de rang van aspirant-brandwacht.¹⁷ Om dat onderscheid te kunnen maken werd gebruik gemaakt van de prestatelijsten van oefeningen en van adviezen van het college van Brandmeesters. Verder werd een cursus voor brandwacht 2e klasse in het vooruitzicht gesteld, om te kunnen voldoen aan de door het ministerie

van Binnenlandse Zaken gestelde richtlijnen omtrent de eisen waaraan de verschillende brandwachten moesten voldoen.

Brandweerwet 1952

Op landelijk niveau was intussen hard gewerkt aan de totstandkoming van een nieuwe wetgeving als vervanging van het Tijdelijk Brandweerbesluit 1944. Eigenlijk wilde niemand terug naar de vooroorlogse situatie, toen zeer weinig centraal geregeld was, maar aan de andere kant moest de invloed van de gemeente op de brandweerorganisatie gehandhaafd blijven. Er was dus een compromis nodig tussen centraal toezicht en plaatselijke zelfstandigheid. Een eerste wetsontwerp werd ingetrokken omdat leden van de Tweede Kamer vonden dat de gemeentelijke autonomie onvoldoende uit de verf kwam, maar in 1952 werd een nieuwe wet aanvaard.

De belangrijkste veranderingen ten opzichte van de vooroorlogse situatie waren de verplichting van de gemeenteraad om de nodige verordeningen vast te stellen 'betreffende het voorkomen, beperken en bestrijden van brand, het beperken van brandgevaar, het voorkomen en beperken van ongevallen bij brand en al het geen daarmee verband houdt.' Ook moest de gemeenteraad binnen drie jaar een – aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen – verordening vaststellen inzake de organisatie en het beheer van de brandweer.

Uitnodiging voor de feestavond op 27 november 1954.

Hiermede heb ik de eer U met Uw dame uit te nodigen tot bijwoning van de feestavond ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan der Zwolse Vrijwillige Brandweer, welke op Zaterdag 27 November a.s., om 20.00 uur in de Foyer van de Buitensociëteit te Zwolle zal worden gehouden.
Uw aanwezigheid zal ten zeerste worden gewaardeerd.

Zwolle, Nov. 1954.
De Commandant
der Zwolse Vrijwillige Brandweer,
Ir. S. v. d. Wal.

VERZOEKE BELEEFD BIJGEVOEGDE KAART NA INVULLING TE WILLEN RETOURNEREN.

De gemeentelijk autonomie werd echter beperkt door de mogelijkheid om bij algemene maatregel van bestuur regels te geven inzake het voorkomen, beperken en bestrijden van brand, ten aanzien van 'brandgevaarlijke' gebouwen, alsmede eisen te stellen van deugdelijkheid, normalisatie en standaardisatie, waaraan brand- en reddingsmaterieel moest voldoen. Ook de rijksinspectie voor het brandweerwezen bleef bestaan. Inspectieambtenaren kregen de bevoegdheid tot de uitoefening van bepaalde controles, het nemen van monsters op, en het doen van proeven met brandweer- en reddingsmaterieel bij fabrikanten en handelaren. Tenslotte werd een Brandweerraad ingesteld als adviesorgaan van de minister van Binnenlandse Zaken.

De centralistische wetgeving die vanaf de Tweede Wereldoorlog tot stand was gekomen had vooral gevolgen voor de technische ontwikkelingen en voor de opleiding van het brandweerpersoneel. Het brandweer- en reddingsmaterieel werd meer gestandaardiseerd en genormaliseerd en overal werden dezelfde kwaliteitsnormen gehanteerd.

Een bezoekje aan Zwolle door de districtinspecteur leidde direct tot resultaat. De inspecteur had er na controle van het brandweermaterieel op gewezen dat het aanwezige materieel niet voldeed aan de eisen die redelijkerwijze aan een stad als Zwolle gesteld mochten worden. Hij adviseerde de aanschaf van een nieuwe automotorbrandspuit, verbetering van de stalling van het materieel en meer beschermende kleding voor het personeel.

De gemeenteraad reageerde geschrokken op zijn conclusies. Men was het erover eens dat de brandweer inderdaad stiefmoederlijk bedeed was de laatste jaren. Ze gaf daarom toestemming een nieuw brandweervoertuig met mist-blusinstallatie¹⁸ te kopen. Verder konden waterdichte pantelons aangeschaft worden als aanvulling op de aanwezige overalls, duffeljoppers en rubber laarzen.¹⁹

In 1955 werd de verplichte nieuwe verordening vastgesteld. Eén van de nieuwe bepalingen behelsde dat de gemeente – en niet meer de commandant – het personeel moest aanstellen. Voor een aantal mensen betekende dit, dat hun aanstelling niet gecontinueerd werd: voor enkelen was de reden gele-

gen in het negatieve resultaat van een medische keuring en voor anderen in een gebrek aan dienstijver. Dat laatste hing samen met de hogere eisen die gesteld werden: 'De brandweertaak stelt thans hogere eisen als vroeger en van die personen kon niet verwacht worden dat zij hieraan konden voldoen.'²⁰

Bescherming Bevolking

De oorlog was nog maar nauwelijks afgelopen en de afbouw van de LBD was nog niet eens voltooid, toen bleek dat de internationale situatie niet zo rooskleurig was als menigeen gehoopt had. In verband daarmee werd een nieuwe organisatie voor burgerlijke verdediging opgezet. Deze organisatie, die al snel de naam Bescherming Bevolking (BB) kreeg, omvatte niet alleen de oude luchtverdediging, maar ook het herstel, wederopbouw, opvang van slachtoffers, huisvesting, voedselverschaffing en dergelijke. In 1952 kwamen een viertal wetten tot stand die een en ander moesten regelen. De gemeentelijke brandweren zouden na het uitroepen

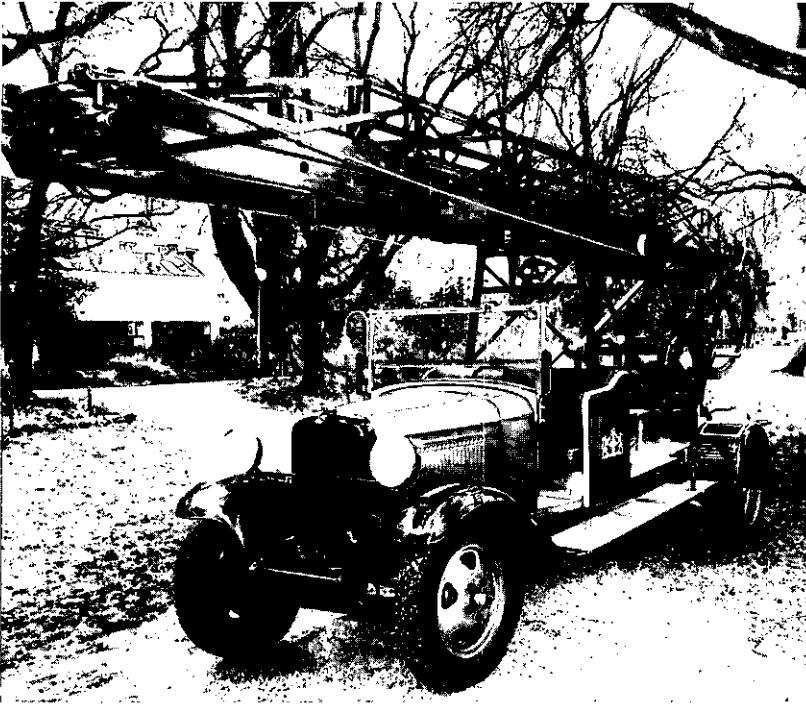
van de staat van paraatheid geïncorporeerd worden in de BB-organisatie.

Direct daarop werden overal in het land, en ook in Zwolle, afdelingen van de BB opgericht. Wat de BB precies inhield bleek niet direct duidelijk te zijn. Brandweercommandant Snijder moest althans per brief aan alle leden van de brandweer uitleggen wat er aan de hand was. Ieder lid van de vrijwillige brandweer kon zich melden als vaste noodwachter. Deze mensen zouden, wanneer de BB in staat van paraatheid gebracht werd, in voortdurende werkelijke dienst worden geroepen. Zij zouden dan hun gewone werkkring moeten opgeven om al hun tijd en werkkraft aan de BB te geven. Een andere mogelijkheid was om zich op te geven als bloknoodwachter met toerbeurtaak, afdeling brandweer. Bloknoodwachters waren niet in voortdurende werkelijke dienst. Snijder riep iedereen op om deel te nemen omdat in geval van paraatheid de taak van de brandweer overgenomen werd door de BB.²¹ Aan zijn oproep werd ruimschoots gehoor gegeven: in de beginperiode was het grootste deel van het brandweerpersoneel ook bij de BB actief.

In de daaropvolgende jaren moest veel tijd besteed worden aan het opleiden en oefenen met de BB. Ook het materieel van de BB leverde veel extra werk op. Een en ander leidde tot de verzuchting: 'Zolang Kroetsiof en Eisenhower het nog niet met elkaar eens kunnen worden, zolang zal de BB ons blijven opeisen om de parate kennis te verbeteren en zal de geoefendheid van het personeel op peil moeten worden gehouden.'²²

Aanvankelijk was het enthousiasme van de bevolking groot genoeg om een redelijk aantal vrijwilligers op de been te brengen. Het uitblijven van de verwachte oorlog of een grote ramp en de negatieve publiciteit rond de BB verminderde echter de motivatie – ook bij het brandweerpersoneel. In de loop der jaren werd de organisatie steeds kleiner. Ook de taakverandering tot hulpverlening in vredetijd kon geen redding brengen voor de BB. In 1981 werd dan ook besloten tot opheffing. Toen die opheffing na enkele jaren geëffectueerd was, was de brandweer de instelling die in eerste instantie moest zorgdragen voor de coördinatie bij rampenbestrijding.

Omslag van het programma voor het jaarlijkse personeelsfeest dat de Zwolse Brandweer Vereniging organiseerde op 9 december 1961.

De brandweer van Zwollerkerspel beschikte eerder over een autospuit dan Zwolle. Nadat plannen voor gezamenlijke aanschaf van een autospuit op niets waren uitgelopen, kocht Zwollerkerspel deze Magyrus (foto: collectie Waanders).

Preventie

Hoewel het voorkomen van brand geen volledig nieuwe taak voor de brandweer was, besteedde zij hier vanaf de jaren zestig wel steeds meer tijd en aandacht aan. Voor de oorlog was preventie nog voornamelijk beperkt tot het houden van branddiensten bij openbare voorstellingen in Odeon, de Buitensociëteit, circusvoorstellingen en dergelijke. Ook stelde de brandweer met een zekere regelmaat rapporten op over de veiligheid in openbare gebouwen en bedrijven.

Burgemeester Van Roijen had eveneens ingezien dat de brandweer zijn nut kon bewijzen door brandgevaarlijke situaties op te sporen. Hij verzocht daarom al aan het begin van deze eeuw aan de brandmeesters om 'zoo dikwijls door U dergelijke toestanden ontdekt of maatregelen gewenscht worden ter voorkoming van brandgevaar' dit aan hem door te geven om zo het brandgevaar in de stad te verminderen.²³

Het college van Brandmeesters constateerde eveneens dat de brandweertaak niet meer uitsluitend uit blussen bestond. De administratieve taak werd steeds belangrijker. Zo werden in de loop der

jaren meer en meer rapporten uitgebracht over het voorkomen van brand, en ook over voorschriften bij het houden van openbare voorstellingen en het bewaren van licht ontbrandbare stoffen.

Pas veel later, toen de gemeente in 1965 een brandpreventieverordening vaststelde, kreeg deze taak een wettelijk kader. Weliswaar waren in verschillende wetten (o.a. de Woningwet, de Hinderwet, de Veiligheidswet 1934 en het Wetboek van Strafrecht) bepalingen over het voorkomen van brandgevaar opgenomen, maar die vormden geen samenhangend geheel. De bestaande verordeningen inzake brandpreventie waren opgenomen in de in 1927 vastgestelde, en herhaaldelijk aangevulde, algemene verordening van politie. In de praktijk bleken die verordeningen onvoldoende. Om aan de praktische bezwaren tegemoet te komen en te voldoen aan de verplichting van de gemeentewet, stelde de gemeenteraad op 26 juli 1965 een speciale verordening vast.

In 52 artikelen werd de opslag en verwerking van brandgevaarlijke stoffen geregeld, evenals het voorkomen en beperken van brand en brandgevaar. Verder kwamen er bepalingen over voor publiek toegankelijke ruimten, brandmelding en brandbestrijding en ook strafbepalingen.

Hulpverlening

Net zoals met preventie het geval was, behoort de hulpverlening al sinds mensenheugenis tot de officiële taken van de brandweer. Ook hier kwam in de jaren zestig de regelgeving op gang. Tegelijk werd het materieel aangepast. Zo besloot de gemeente in 1962 tot de aanschaf van een pomp die het bestrijden van wateroverlast kon vereenvoudigen. Gezien het grote aantal malen dat een beroep gedaan werd op de brandweer, waren B&W van mening 'dat de onderhavige hulpverlening tot de zich uitbreidende taak van de brandweer is gaan behoren.'²⁴ Twee jaar later kreeg de brandweer toestemming een (tweede-hands) kraanwagen te kopen om bijvoorbeeld auto's uit het water te kunnen halen en slachtoffers onder auto's te bevrijden.

In de jaren zeventig werden op initiatief van de Inspectie speciale hulpverleningsvoertuigen ontwikkeld. Het Rijk had inmiddels laten weten financiële medeverantwoordelijkheid te aanvaarden

voor de financiering van behoeften die de gemeentelijke behoeften te boven gingen. In dit kader werd in 1978 regionaal materieel gestald in Zwolle: een crash-tender (voor hulp bij ongevallen met gevaarlijke stoffen), verbindingsvoertuigen en een hulpverleningstoestel.

Momenteel wordt de brandweer gezien als de kern van de hulpverlening. In 1981 is de wet Rampenplannen in werking getreden. Deze wet draagt aan gemeenten op een rampenplan vast te stellen, of op papier te zetten wat er moet gebeuren bij een (dreigende) ramp. De wet is een uitwerking van de ministeriële nota Hulpverlening bij Rampen en Ongevallen uit 1975, die op haar beurt een nieuwe impuls gaf aan de regiovorming bij de brandweer (zie hieronder). De hulpverlening bij rampen werd immers als dermate veelomvattend gezien, dat een bundeling van krachten wenselijk leek.

Ook in de Brandweerwet 1985 wordt ruime aandacht besteed aan de hulpverleningstaak van de brandweer.

Zwolse Brandweer Vereniging

Het sociale aspect van de Zwolse brandweer, dat de laatste jaren een beetje in de vergetelheid was geraakt doordat de bestaande personeelsvereniging De Spuitgast nog maar weinig enthousiasme kon opwekken, kreeg een nieuwe impuls met de oprichting van een nieuwe vereniging. Een aanloop daartoe was een contactavond die in oktober 1951 door de nieuwe commandant, ir. J. Snijder, was belegd in Hotel Peters. Het voltallige korps was aanwezig en iedereen bleek de bijeenkomst op prijs te stellen.

Korte tijd later vond een herhaling plaats in de vorm van een filmavond voor kader en personeel. Hierna achtte men de tijd rijp voor de oprichting van een nieuwe personeelsvereniging. S. van de Wal werd tot voorzitter gekozen en E.J. Ketel tot secretaris. Het doel van de nieuwe vereniging, die de naam Zwolse Brandweer Vereniging kreeg, was de saamhorigheid en de paraatheid op te voeren en een goede teamgeest te kweken. Door het organiseren van lezingen, films, bijeenkomsten, excursies en vergaderingen en door het beschikbaar stellen van tijdschriften moesten de doelstellingen van de vereniging verwezenlijkt worden.

De gemeente was van mening dat de vereniging de belangen van de brandweer en derhalve ook van de gemeente diende. Zij besloot daarom een jaarlijkse subsidie ter beschikking te stellen.²⁵

Eén van de eerste activiteiten van de vereniging was het afsluiten van een extra ongevallenverzekering naast de bestaande gemeentelijke regeling. Verder werd een breed scala aan bijeenkomsten met een sociaal of educatief programma opgezet: een klaverjascompetitie, voetbal, schieten, Sinterklaasbijeenkomsten voor de kinderen, in 1960 een bezoek aan de brandweertentoonstelling in Den Bosch, jaarlijkse feestavonden en filmavonden. Ook kregen de jubilea van de brandweer in 1954 en 1969 en de opening van de nieuwe kazerne in 1988 de nodige aandacht. Zo organiseerde een speciaal in het leven geroepen Jubileum Comité in 1969 o.a. een receptie, schoolbrandweerwedstrijden op het Veemarktterrein, een feestavond en een open huis voor de burgerij. Voor het 100-jarige jubileum dat dit jaar gevierd wordt, is ook weer een aparte werkgroep ingesteld, waar de vereniging deel van uitmaakt.

Daarnaast gaf de vereniging een eigen blad uit. Het eerste blad *De Peperbus* leidde een kort en kwijnend bestaan: er bestond te weinig animo om kopij te leveren. Een tweede poging had aanvankelijk meer succes. Het vanaf 1956 verschijnende blad *Sirene* werd enthousiast ontvangen, maar verdween eveneens na enkele jaren. Momenteel wordt weer een blad, *Nader Bericht*, uitgegeven.

Annexatie Zwollerkerspel

Met ingang van 1 augustus 1967 werd de gemeente Zwollerkerspel door Zwolle geannexeerd. Zodra het besluit om de gemeente Zwollerkerspel op te heffen definitief was, werd door de brandweerkorpsen van Zwolle en Zwollerkerspel uitgebreid overleg gevoerd. De drie blusgroepen van Zwollerkerspel, gesitueerd in Berkum, Ittersum en Westenholtte, wilden eigenlijk het liefst als aparte brandweer blijven bestaan, maar door de annexatie was dat niet mogelijk. Om enigszins aan het verlangen naar zelfstandigheid tegemoet te komen, werd besloten de drie blusgroepen en hun kazernes te laten bestaan. Ook al het rollend materieel bleef op de oude plaats staan.

De Zwolse brandweer kreeg uitbreiding met zo'n dertig vrijwilligers en vier beroepskrachten. De alarmering vond vanaf 1 augustus plaats vanuit de kazerne aan de Harm Smeengekade. Twee brandmeesters kwamen het Zwolse college van Brandmeesters versterken en de personeelsverenigingen van beide korpsen besloten gezamenlijk verder te gaan. In eerste instantie verliep de samenvoeging redelijk probleemloos. *Sirene*, het mededelingenblad van de Zwolse brandweer meldt dan ook in december 1967: 'Thans kunnen wij dan ook alweer terugzien op enkele maanden van samenwerking tussen beide corpsen. Ik meen te mogen zeggen, dat het eigenlijk allemaal best is mee gevallen en dat de afscheiding tussen beide corpsen steeds meer begint te vervagen. Hierbij denk ik o.a. aan de gemeenschappelijke oefeningen van de groep binnenstad en de groep Berkum, alwaar een zeer prettige samenwerking viel te constateren.'

Later bleek dat toch niet alles pais en vree was. Naar aanleiding van een incident bij het blussen van een hooibrand door de blusgroep Ittersum, onstonden grote problemen die jaren doorsudderden. Zelfs leidde dit tot het vertrek van de brandmeester van Ittersum. Allerlei onderhuidse problemen kwamen in die tijd naar boven. Er bleek onvrede te bestaan over verschillende zaken

zoals oefeningen, alarmering en hiërarchische verhoudingen binnen het korps. De drie blusgroepen waren gewend veel zelfstandiger op te treden dan in de nieuwe constellatie mogelijk was en men voelde zich sinds de annexatie toch al enigszins ondergeschikt aan de binnenstad.

Na ettelijke besprekingen, het invoeren van werkoverleg en door het geleidelijk vertrekken van de 'oude garde' konden de problemen langzamerhand verdwijnen. Het onderscheid is echter nog steeds niet volledig verdwenen.

Regiovorming

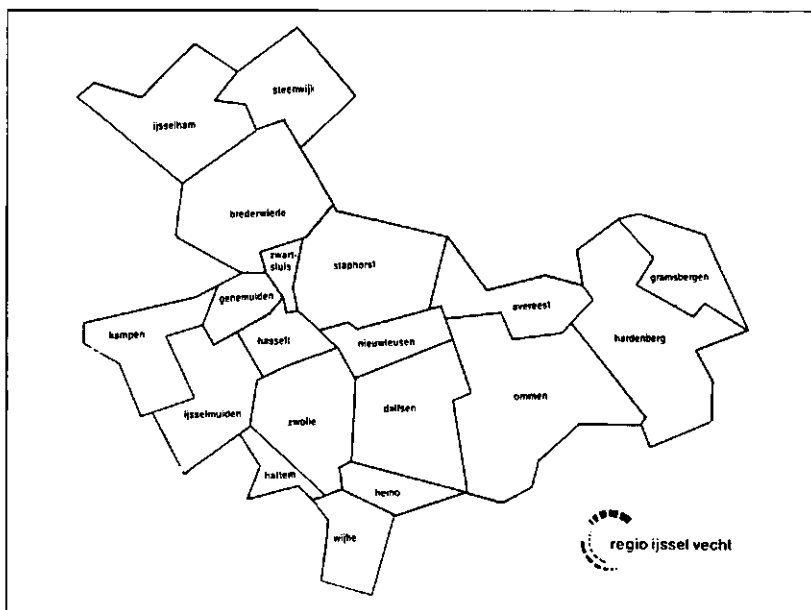
In het begin van de jaren zestig ontstond op landelijk niveau een discussie over de vraag of de gemeentelijke brandweren nog wel in staat waren alle maatschappelijke en technische ontwikkelingen bij te benen en een afdoende veiligheid te garanderen. Velen, waaronder de Brandweerraad, waren van mening dat goede brandweezorg en hulpverlening alleen mogelijk waren bij regionale samenwerking.

Tegelijkertijd werd gewerkt aan een reorganisatie van het binnenlands bestuur en in samenhang daarmee aan een reorganisatie van de brandweer. Diverse mogelijkheden passeerden de revue: aanvankelijk werd erover gedacht de brandweer onder te brengen bij gewesten en wat later wilde de regering de brandweer onderbrengen bij de 'provincies-nieuwe-stijl'. Vooral tegen dit laatste plan kwam zoveel weerstand – vooral van gemeentebesturen aan wie de bevoegdheid tot het oprichten en in stand houden van de brandweer ontnomen zou worden – dat het al snel van tafel verdween.

De 'Amstelveengroep', genoemd naar de plaats van samenkost, speelde een belangrijke voortrekkersrol in de discussie. Onder leiding van voorzitter D. Rijnders, tevens voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Brandweer Vereniging, kwam deze groep tot de opvatting dat bv en brandweer moesten samensmelten tot een algemene hulpverleningsdienst.

Uiteraard hadden de landelijke discussies gevolgen voor de korpsen van Zwolle en omgeving. In verschillende werkgroepen en commissies kwamen de nieuwe ontwikkelingen ter sprake. Vooral de taakomschrijving van de brandweer en de sa-

Het huidige gebied van de Brandweer Regio IJssel-Vecht.

menwerking met de BB, leverden volop stof voor discussie. In brandweerkringen overheerste de vrees dat de BB de hulpverleningstaken van de brandweer zou overnemen. Andere hete hangijzers waren de bevoegdheid van de gemeentebesturen en de zelfstandigheid van de plaatselijke korpsen.

In 1973 verscheen het rapport Regionalisatie van de Hulpverlening in Noord-Overijssel van de stuurgroep Regionalisatie Hulpverlening. Hierin werd geconcludeerd dat regionale samenwerking voor een goede behartiging van de gemeentelijke brandweezorg noodzakelijk was, omdat verschillende gemeenten voor dezelfde problemen waren geplaatst, omdat veel gemeenten bij brand waren aangewezen op hulp van anderen en omdat veel gemeenten financieel niet in staat waren te voldoen aan de gestelde eisen.

Hoewel vrijwel alle deelnemende gemeenten dit rapport aanvaardden, kwam de voorbereiding tot een geregionaliseerde brandweer in feite tot stilstand. Overigens was dat door de onduidelijkheid op nationaal niveau in het gehele land het geval.

Pas na de ministeriële nota Hulpverlening bij ongevallen en rampen 1975 waarin staat dat brandweer de kern moest zijn van de organisatie voor de parate hulpverlening en de samensmelting van brandweer en BB afgewezen werd, werden opnieuw voorbereidingen gestart. In de nota verklaarde de minister van Binnenlandse Zaken bovendien mede-verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de totstandkoming van regionale brandweren; hij was bereid daarvoor een deel van de financiële middelen te verschaffen.

Werkgroep Geregionaliseerde Brandweer

In 1976 kwam de Werkgroep Geregionaliseerde Brandweer in Noord-Overijssel in haar nieuwe samenstelling weer bijeen. Deze werkgroep, bestaand uit de heren drs. J.L.H.M. Berger, burgemeester van Heino en voorzitter, K. Bossenbroek, burgemeester van Genemuiden, mr. J. Drijber, burgemeester van Zwolle, mr. G. Loopstra, burgemeester van Noordoostpolder, J. Huisman, commandant brandweer Steenwijk, ir. R. Krijtenburg, commandant brandweer Zwolle, H.A.G. Flierhuis, commandant brandweer Dalfsen, J.P. van Hassel, districts-inspecteur voor het brandweerwezen, drs.

H.S. van der Mark, secretariaat en mr. W.L.F.C. Ridder van Rappard, secretariaat, moest op korte termijn aan de betrokken gemeentebesturen voorstellen doen over het bestuurlijk kader, de financiële opzet en de brandweertechische uitwerking.

Hulpverlening met de brandladder. Hier wordt een gevelsteen verwijderd op de Melkmarkt, 1958.

De werkgroep ging er vanuit dat de gemeentelijke korpsen volledig gehandhaafd zouden blijven. De geregionaliseerde brandweer zou slechts overkoepelend en coördinerend zijn, bijvoorbeeld op het gebied van brandpreventie, opleiding van personeel, centrale melding en alarmering, coördinatie bij brandbestrijding en centrale inkoop materieel.

In augustus 1977 kwam de commissie met haar definitieve rapport naar buiten. Zij had daarin twee elementen uitgewerkt, te weten de bestuurlijke gevolgen van regionalisatie en de verhoging van het peil der voorzieningen.

Zij stelde vast dat regionalisatie van de brandweer een doelmatige methode was om het peil der voorzieningen op het terrein van rampen en het verlenen van hulp, landelijk gezien, op een hoger niveau te brengen. De hulpverlening bij ongevallen en rampen had dringend behoefte aan een eigen

organisatorische basis en de geregionaliseerde brandweer zou daarvan de kern moeten vormen. Binnen het gewest Zwolle moest de geregionaliseerde brandweer een organisatorische en administratieve eenheid gaan vormen.

In de praktijk bracht dat een uitbreiding van de brandweertaken met zich mee. Tot die tijd had de brandweer tot taak het bestrijden van brand, het voorkomen en beperken van brand, het beperken van brandgevaar en het voorkomen en beperken van ongevallen bij brand. In overeenstemming met de ministeriële nota Hulpverlening uit 1975, kwam daar nu ook de bestrijding en hulpverlening bij rampen en ongevallen bij.

Het voorzieningenniveau zou verhoogd worden met een goed communicatiesysteem. Voor alle deelnemende gemeenten zou een regionale alarmcentrale gevestigd worden in de Zwolse kazerne; daar zouden ook de gegevens over risicodragende objecten bijeengebracht worden. Verder bestond de mogelijkheid om met steun van het rijk twee preventie-functionarissen aan te stellen, naast de vier die al in de grotere gemeenten werkzaam waren.

De zelfstandigheid van de gemeentelijke brandweerkorpsen zou voor de oude taken volledig blijven bestaan. Alleen de nieuwe, meer op hulpverlening gerichte taak werd ondergebracht bij de geregionaliseerde brandweer.

Aan de dertien betrokken gemeenten (Brederwiede, Dalfsen, Genemuiden, Hasselt, Hattem, Heino, Kampen, Nieuwleusen, Steenwijk, IJsselham, IJsselmuiden, Zwartsluis en Zwolle)²⁶ werd verzocht voor 1 december 1977 een beslissing te nemen over deelname. Het was namelijk gewenst dat de Geregionaliseerde Brandweer spoedig tot stand kwam, om de regio ten volle te laten profiteren van de Interimregeling Rijksbijdragen Regionale Brandwerven.

Op 22 november kwam het rapport uitvoerig ter sprake in de Zwolse gemeenteraad. Alle sprekers lieten zich in lovende bewoordingen uit over het werk van de commissie Berger. Algemeen heerste het gevoel dat regionalisatie nuttig en nodig was. Het rapport werd dan ook zonder bezwaar aanvaard. Zodra ook de andere deelnemende ge-

meenten het rapport aangenomen hadden, kon de opbouw van de Geregionaliseerde Brandweer van start. In april 1978 werd het college van Commandanten van de Geregionaliseerde Brandweer geïnstalleerd en daarmee was de samenwerking van de brandweerkorpsen van dertien gemeenten een feit. De Zwolse commandant trad op als regionaal coördinator.

Brandweer zelfstandig

Eén van de gevolgen voor de Zwolse brandweer van deelname aan de regiovorming was dat een full-time commandant en onder-commandant aangesteld werden. De commandant zou tevens regionaal coördinator van de geregionaliseerde brandweer moeten zijn. Dit was noodzakelijk omdat Zwolle, als regionale centrumgemeente, een belangrijke adviesfunctie kreeg toebedeeld. De functionerende commandant, die tegelijk directeur van de dienst Openbare Werken was, kon niet alle werkzaamheden combineren. Een aparte functionaris was dus noodzakelijk. Dit werd ing. P.Ph. Kappel. Kort na zijn benoeming tot commandant werd de brandweer organisatorisch losgemaakt van de dienst Openbare Werken: vanaf 1 januari 1979 is het een zelfstandige dienst met een eigen begroting.

In de daaropvolgende jaren kreeg de regionale samenwerking daadwerkelijk gestalte. De kazerne onderging een verbouwing om stallingsruimte te verkrijgen voor de regionale voertuigen en één voor één kregen de deelnemende gemeenten een aansluiting op de regionale alarmcentrale.

Intussen krijgt de Geregionaliseerde Brandweer Noord Overijssel (vanaf 1981 brandweer Regio IJsseldelta geheten en vanaf 1988 Brandweer regio IJssel-Vecht) een steeds belangrijker rol te vervullen. Geprobeerd wordt een intensievere samenwerking tot stand te brengen tussen de diverse gemeentelijke korpsen. Tegelijk zou de regio meer bevoegdheden moeten krijgen. (Momenteel kunnen alleen beslissingen genomen worden wanneer alle deelnemers een besluit steunen.) Dit streven wordt – net zoals in de beginperiode – met enige argwaan bekeken. De angst voor aantasting van de gemeentelijke autonomie is nog onveranderd aanwezig.

Huisvesting

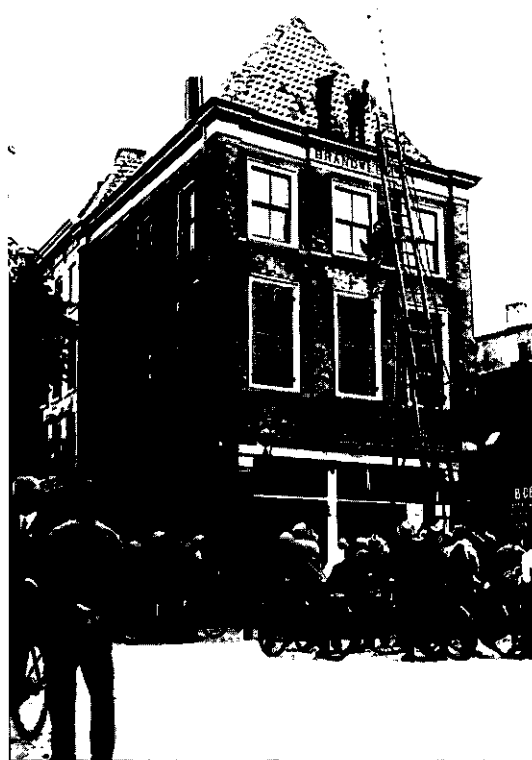
Brandspuithuisjes

De emmers, brandladders, brandhaken en andere eenvoudige blusmiddelen uit de periode voordat er echte brandspuiten waren, werden gewoon bij de mensen thuis bewaard. Pas toen het stadsbestuur aan het eind van de zeventiende eeuw de eerste brandspuit aankocht, was een andere oplossing noodzakelijk. De spuiten die de stad in de loop van de zeventiende eeuw en later kocht, werden in verschillende wijken geplaatst. Op die manier was altijd een spuit in de buurt wanneer ergens brand uitbrak. Dat was nodig omdat de spuiten met mankracht of met paarden naar de plaats des onheils gebracht moesten worden.

Behalve de brandspuiten, waarvan meerdere exemplaren in brandspuithuisjes verspreid over de stad geplaatst waren (tien in de negentiende eeuw), waren er ook blusmiddelen die centraal bewaard werden. In de negentiende eeuw werd steeds meer en beter materieel aangeschaft, zoals een mechanische brandladder en een grote aanjager. Dit soort apparaten zou steeds meer huisvestingsproblemen gaan opleveren. Vooral de stalling van de mechanische brandladder leverde in de gemeenteraad veel stof tot discussie. Het zestien meter lange gevaarte was aanvankelijk ondergebracht in de Ruiterswallen op de Friese Wal. In 1905 verhuisde het naar een bergplaats onder de consistoriekamer van de St. Michaëlskerk.

Roode Torenplein

Eveneens in 1905 was sprake van de verbouw van het perceel Roode Torenplein 14 tot bewaarplaats van materieel, slangendrogerij, werkplaats en bergplaats voor reservematerieel. Wegens een ophanden zijnde reorganisatie van de brandweer werd echter gewacht met de verbouw en herinrichting van het pand. Het daaropvolgende jaar bleek dat de

De kazerne aan het Roode Torenplein. Op deze foto wordt een proef genomen met een Daevy-apparaat.

kosten voor verbouwing hoger zouden uitvallen dan begroot was, zodat uiteindelijk pas eind 1907 de bouw van een werkplaats en slangendrogerij een aanvang kon nemen.

Het pand aan het Roode Torenplein was de eerste echte brandweerkazerne in Zwolle. In de loop der jaren is er veel aan opgeknapt en verbouwd. Het gebouw was slecht onderhouden en er moest dus nogal wat aan verbeterd worden. Bovendien vereiste het gebruik als kazerne ook de nodige aanpassingen. Zo moest een stevige vloer gemaakt worden en had het dak een algehele reconstructie nodig. De gemeenteraad accepteerde in 1910 de telkens terugkerende voorstellen tot verbeteringen

niet meer. Op voorstel van Van Oort besloot de raad eerst een volledig nieuw bestek te laten maken waarin alles opgenomen moest worden wat voor de gehele afwerking nodig was.¹

Herstel en vernieuwing zoals de opperbrandmeester dat nodig achtte zou f 4200,- gaan kosten. Gezien de hoogte van dat bedrag werd eerst het advies van de Tweede Raadscommissie ingeroepen. Deze commissie vond de uitgaven onverantwoord omdat het gebouw toch gebreken zou blijven vertonen. Ze stelde voor alleen de allernoodzakelijkste verbeteringen uit te voeren en te overwegen of elders een geschikt gebouw kon worden verkregen. De gemeenteraad stemde met dit advies in.²

Twintig jaar later, in 1931, kwam het college van B&W met het voorstel het voormalige gymnastieklokaal aan de Jufferenwal aan te kopen. Door de aanschaf van nieuw materieel was de kazerne aan het Roode Torenplein te klein geworden. Bovendien moest met het oog op de bediening van de

nieuwe automobielspuiten het personeel in de kazerne wonen om zo spoedig mogelijk te kunnen uitrukken. De nieuwe kazerne kon beneden een garage met werkplaats krijgen, en boven woningen voor de vaste beambten. Hoewel het college van Brandmeesters aandrang op aankoop van deze nieuwe behuizing, besliste de raad anders. Zij vond de aankoopprijs van het terrein te hoog en wilde eerst duidelijkheid over de voorgenomen reorganisatie. De raad verwierp daarom het voorstel.³

In 1933 bleek dat een definitieve oplossing weer op de lange baan geschoven werd: er werd namelijk geld vrijgemaakt om de kazerne aan het Roode Torenplein te verbouwen zodat ook de tweede auto-spuut een plaatsje kon krijgen. Een nieuwe mechanische ladder moest daarentegen in een particuliere garage aan het Roode Torenplein gestald worden.⁴ Deze ruimte was bepaald niet ideaal, omdat bij gladheid van de straat de brandweer er bijna niet uit kon rijden door de sterke helling.⁵

In 1956 wordt de kazerne aan de Harm Smeengekade officieel geopend. Tegelijk worden vier nieuwe wagens in gebruik genomen.

Ook na de Tweede Wereldoorlog kwam niet direct een oplossing voor het huisvestingsprobleem. De enige, noodgedwongen, verandering was een verhuizing van de bergplaats onder de consistoriekamer van de St. Michaëlskerk, naar een pakhuisruimte van de vereniging Odeon aan de Praubstraat. De reden voor die verhuizing was dat de kerkvoogdij de huur opgezegd had.

In 1952 werd nogmaals de noodzaak van een betere huisvesting onder de aandacht van de gemeenteraad gebracht. Het college van b&w bracht verslag uit van een bezoek van de districtsinspecteur voor het Brandweerwezen. Bij een inspectie van het brandweermaterieel bleek dat noch het materieel, noch de huisvesting, voldeed aan de eisen die redelijkerwijze aan een stad als Zwolle gesteld mochten worden. Het college stelde daarom voor om nieuw materieel aan te schaffen; een oplossing voor het huisvestingsprobleem konden ze echter nog niet bieden.⁶

Harm Smeengekade

Twee jaar later kwam eindelijk een eind aan de huisvestingsperikelen. De heer H. Pieterman bood toen het pand Harm Smeengekade 13, waar hij een garagebedrijf uitoefende, te koop aan. Op 26 juli 1954 stemde de gemeenteraad zonder hoofdelijke stemming in met die aankoop. Ieder was het erover eens dat de verspreid liggende gebouwen, die bovendien minder geschikt waren voor een doeltreffende berging van het materieel, de paraatheid van de brandweer in gevaar brachten. De ligging van het nieuwe pand was gunstig: bijna alle punten van de stad konden binnen vijf minuten worden bereikt. Het pand bevatte bovendien twee woningen die door het brandweerpersoneel gebruikt konden worden.

Het gebouw bood verder ruimte aan al het roland materieel van de brandweer en van de bb. Daarnaast was er ruimte voor een werkplaats, kantine, instructielokaal, slaapzaal, keuken en kantoor. Enige aanpassingen van het gebouw waren noodzakelijk, zoals het aanbrengen van een slangenwasgoot en een droogtoren met een slangenmagazijn. De totale kosten werden begroot op f 296.800,-.

1973: Van der Horst

De firma Van der Horst Europe nv, een fabriek voor het verchromen van cilindervoeringen voor scheepsmodellen aan de Assendorperlure. De brand was ontstaan in de hal waar cilinders werden gereviseerd en breidde zich snel uit naar de nabij gelegen kantoren; zo snel dat het personeel nauwelijks tijd had om meer in veiligheid te brengen dan zichzelf.

De brandweer probeerde met behulp van schuimblussers een gesloten schuimdek te realiseren. Dat mislukte echter doordat de temperatuur enorm steeg vanwege de aanwezigheid van een bepaald koelmiddel. De enige oplossing was toen om de olie te laten opbranden.

Hoewel onduidelijkheid bestond over ontploffingsgevaar en niemand tijdens de brand een antwoord kon geven op de vraag of er giftige stoffen vrijkwamen, was de publieke belangstelling groot. Urenlang waren dikke zwarte rookwolken boven Schelle te zien.

De schade aan machines en installaties werd geraamd op f 4,5 miljoen. Daarbij kwam nog een schade aan gebouwen van f 1,25 miljoen en de nodige bedrijfsschade.

Nog in hetzelfde jaar werden de oude kazerne aan het Roode Torenplein en de andere gebouwen ontruimd. De slangenwagens en de nog aanwezige handbrandspuiten bleven in de bewaarplaatsen staan.

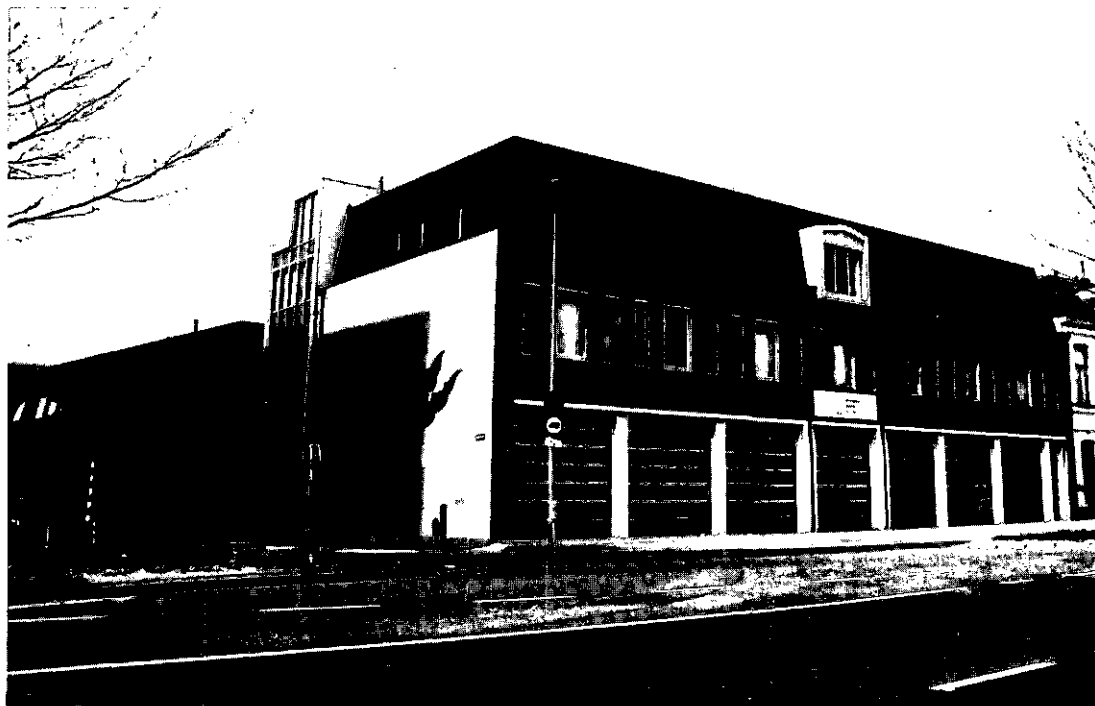
Na de nodige verbouwingen en het aanleggen van onder andere een smeerkuil, slangenmagazijn, zend- en ontvangstapparatuur, instructielokaal, slaapzaal, dagverblijf, keuken, douche en omroepinstallatie, kon de nieuwe kazerne in 1956 officieel in gebruik worden genomen. In de woningen boven de kazerne kwamen twee beroepskaderleden te wonen, waarvan een continu aanwezig moest zijn.

Groei

Even leek het alsof alle huisvestingsproblemen waren opgelost. Dat optimisme duurde echter maar kort. Spoedig bleek ook de ruimte aan de Harm Smeengekade te klein. Al in 1960 meldde het college van Brandmeesters dat de beschikbare ruimte voor de brandweervoertuigen en de motorspuiten van de bb geleidelijk te klein werd. Binnen afzien-

De kazerne aan de Harm Smeengekade, anno 1994 (foto: M.N. van Saltbommel).

Onder: De brandweerkazerne Harm Smeengekade 13 voor de verbouwing.

bare tijd zou een andere bergplaats voor het BB materieel gevonden moeten worden in de nabijheid van de kazerne.⁷

Door het toenemende aantal inwoners van de stad, de groeiende industrie, de annexatie van Zwollerkerspel en door het invoeren van een 24-uurs dienst, werd het ruimtegebrek in de kazerne steeds manifester. In 1968 wees commandant ir. R. Krijtenburg op de behoefte aan een seinkamer, slaapkamers en een wasgelegenheid. Als oplossing stelde hij een uitbreiding van de kazerne voor met het pand Harm Smeengekade 12. Een andere oplossing was nieuwbouw samen met de BB, bijvoorbeeld aan de Schuttevaerkade.⁸ Nieuwbouw behoorde echter voorlopig niet tot de mogelijkheden en daarom werd in de loop van 1969 de toenmalige keuken ingericht als seinkamer. Ook kwam geld beschikbaar voor de inrichting van een slaapkamer en voor meubilair.

Drie-fasen-plan

Door het opofferen van het instructielokaal ten behoeve van de alarmcentrale en door inschakeling van meer beroepskrachten in de 24-uurs diensten werd de kazerne, ondanks de aanpassingen te klein om de dienst ook in de komende jaren goed te laten functioneren. Toen nieuwbouw niet haalbaar

bleek besloot de gemeente in 1972 tot een aanpak in drie fasen. In de eerste fase werd de kazerne uitgebreid met een instructielokaal en slaapgelegenheid in het pand Harm Smeengekade 13b. De tweede en derde fase leverden in de jaren 1976-1978 vooral meer kantoorruimte op.

Uitbreiding in de vorm van nieuwbouw bleef volgens de brandweer echter noodzakelijk. Met de komst van de geregionaliseerde brandweer zou immers extra ruimte nodig zijn.

Diverse mogelijkheden passeerden de revue, maar direct kon geen afdoende oplossing gevonden worden. Telkens weer bleek een terrein om een of andere reden ongeschikt te zijn. Het RETHAM-terrein aan de Grote Voort was weliswaar goedkoop, maar lag erg ongunstig: snel uitrukken was vanaf die plaats bijna onmogelijk. Het terrein op de hoek van de Rembrandtlaan en de Zamenhofsingel was te klein en het Oosterenkcomplex zou te veel onkosten met zich mee brengen.

Nieuwbouw

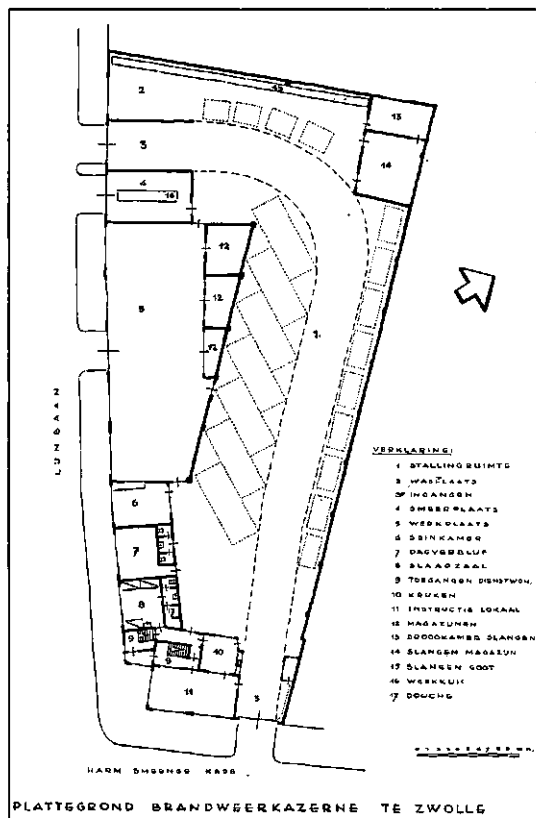
Geen van de mogelijkheden van verhuizing kon de toets der kritiek doorstaan. Het zoeken naar een andere vestigingsplaats werd gestaakt zodra de mogelijkheden van de zogenaamde terugploegregeling duidelijk werden. In het kader van die terugploegregeling konden langdurig werkloze bouwvakkers ingezet worden, waarbij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid subsidie verleende. Dat zou aardig in de onkosten schelen. Bovendien zou ook het ministerie van Binnenlandse Zaken subsidie verstrekken voor een schuilkelder, een openbare schuilgelegenheid voor het geval van oorlog of andere rampen. De totale kosten van de nieuwbouw (f 8.850.000,-) werden door die subsidies teruggebracht met respectievelijk f 700.000,- en f 1.250.000,-.

In oktober 1984 werden de panden Harm Smeengekade 10 en 11 aangekocht om een forse vergroting van de kazerne mogelijk te maken. Twee jaar later kon ook nog Harm Smeengekade 9 aangekocht worden.

Na een zeer ingrijpende verbouwing – eigenlijk nieuwbouw want uiteindelijk bleven slechts twee muren bewaard – kon de vernieuwde kazerne op 8 juni 1988 feestelijk geopend worden door de staatssecretaris van Binnenlandse zaken, mevrouw De Graaf-Nauta. De zeven brede uitrukdeuren aan de kant van de Harm Smeengekade springen het meest in het oog. Aan de andere zijde van het gebouw zijn de werkplaatsen te vinden. Op de eerste verdieping zijn de regionale alarmcentrale, tien slaapvertrekken en kantoren gevestigd. Op de tweede verdieping zijn instructielokalen en een recreatiezaal te vinden. Verder is er een 17 meter hoge slangetoren, waar de slangen kunnen drogen.

Hoewel de gemeentelijke brandweer en de brandweer Regio IJssel-Vecht door de uitbreiding nu over flink wat meer ruimte beschikken, zal de discussie over huisvesting wel weer eens geopend worden. Door de uitbreiding van de stad, de toenemende taken van de regionale brandweer en de toegenomen taken op het gebied van preventie, zal immers steeds meer ruimte nodig zijn voor kantoren, slaapvertrekken en stalling van de voertuigen.

Plattegrond van de kazerne aan de Harm Smeengekade in 1956.

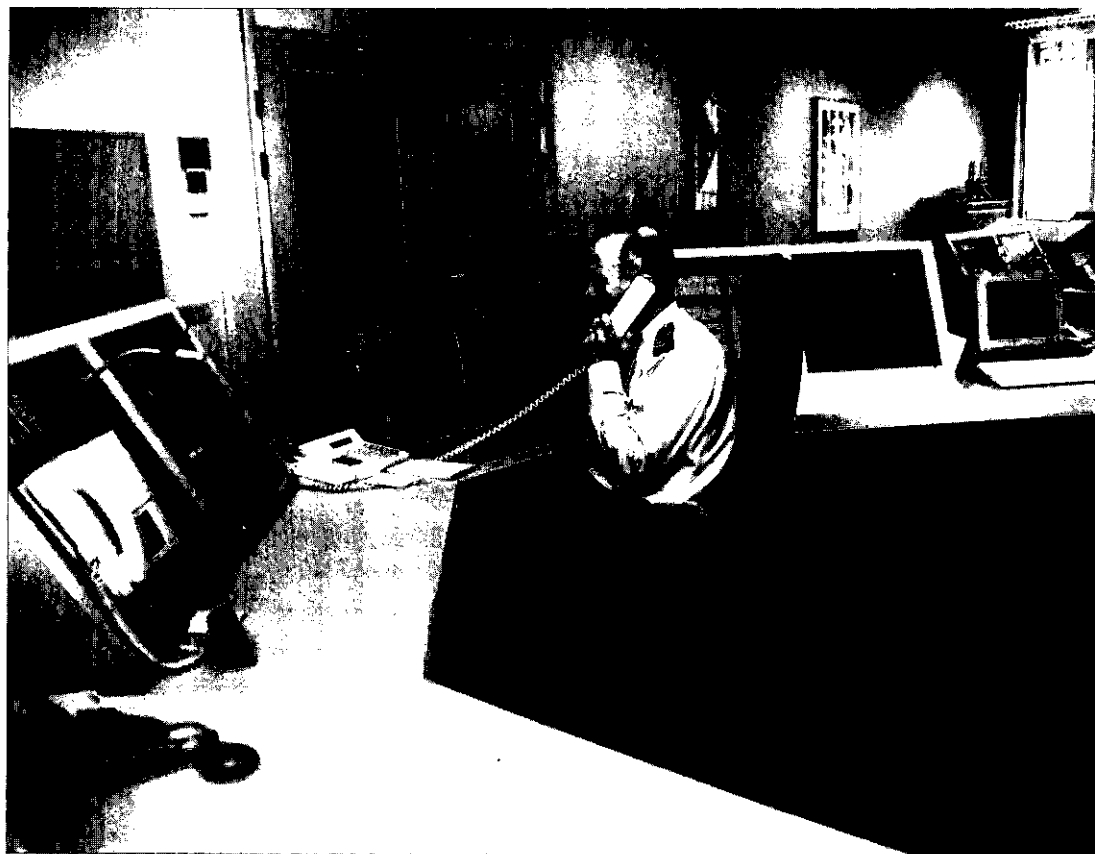
Melding en alarmering

Van torenklok tot telefoon

Van oudsher was de kreet 'brand!' het middel om iedereen op de hoogte te stellen van het feit dat hulp nodig was. Om een groter bereik te hebben en de hele stadsbevolking op te roepen een handje te helpen, werd in veel steden de klok geluid, waren er kleppermannen of trompetters. Onbedoeld gevolg van deze alarmering was dat vele nieuwsgierigen als toeschouwers naar de plaats des onheils trokken en daar het blussen bemoeilijkten.

Kort na de grootscheepse reorganisatie van 1894, wilden B&W nogmaals profijt trekken van de technische vooruitgang. Zij stelden daarom in 1895 voor gebruik te gaan maken van het telefoonnet voor de alarmering van de brandweerlieden. Dit zou de snelheid waarmee het personeel zich naar de brand kon begeven aanzienlijk bevorderen. De hoofdlieden zouden een telefoonaansluiting moeten hebben en in elke wijk zouden zeven van de elf manschappen een schel in huis krijgen. De andere vier moesten dan nog door hun kameraden ge-

De regionale alarmcentrale aan de Harm Smeengekade (foto: M.N. van Saltbommel).

waarschuwd worden. Om de onvermijdelijke nachtdienst te bemannen, kon de functie van torenwachter opgeheven worden. De huidige torenwachter kon belast worden met de nachtdienst op het centraal telefoonbureau.

Tijdens de discussie die de gemeenteraad op 25 maart 1895 over dit voorstel voerde, bleken er meer tegenstanders dan voorstanders van het plan te zijn. Onder anderen de heer Hoven sprak zich uit tegen het geheel. Hij vond het te duur en stelde: 'Onze plaats is niet zoo groot of de lui zijn bij brand spoedig bijeen. In dit opzicht komt het voorstel overdreven voor.' Anderen wilden het nog even bezien. Omdat de post onvoorzien op de begroting erg klein was, leek het een meerderheid in de gemeenteraad beter te wachten tot de eerstvolgende begroting.

Dit was niet de eerste keer dat de gemeenteraad afwijzend reageerde op een voorstel gebruik te maken van de moderne techniek. In 1884 werd een voorstel om een telefonische verbinding te maken tussen het vertrek van de torenwachter op de grote toren en het lokaal van de politie in de hoofdwacht verworpen. De burgemeester vond toen aanleg overbodig gezien de wijze waarop de nachtelijke veiligheidsdienst was ingericht. Zijn opvatting werd gedeeld door de commissaris en de inspecteurs van politie en de torenwachter. Het was voldoende wanneer de torenwacht drie keer op de klok sloeg wanneer hij onraad bespeurde. Bovendien was het mogelijk door middel van een roeper met de torenwacht te spreken.¹

Torenwacht gewaardeerd

De torenwacht werd nog enige jaren in ere gehouden. Nog in 1901 stelde een van de raadsleden de vraag of het juist was dat de torenwachter een brand als eerste had bespeurd. Na een bevestigend antwoord stelde hij tevreden vast dat wederom was gebleken 'dat het nuttig is, dat de gemeente dezen hooggeplaatsten ambtenaar nog bezit.' De burgemeester moest dat beamen.²

Toch kwam in het daaropvolgende jaar een nieuwe wijze van alarmering tot stand. Dit keer had het college van B&W de zaak tactischer aangepakt. Er was al een bedrag gereserveerd voor een alarminrichting en de raad had dus in principe al

ingestemd. Discussies over de hoogte van het bedrag en de verhouding daarvan tot het aantal branden konden nu snel afgekapt worden.

Het college wilde een machtiging van de gemeenteraad, zodat ze een overeenkomst kon aangaan met de algemene telefoonmaatschappij voor het tot stand brengen van een alarm-inrichting

voor de brandweer en voor het aansluiten van de woningen der brandmeesters op het telefoonnet. De totale kosten van achttien telefoonaansluitingen en zeven kringen met alarmbellen zouden f 640,- bedragen.

De telefoonmaatschappij zou een nachtdienst invoeren, maar was alleen bereid die verplichting op zich te nemen ten behoeve van de brandweer, niet voor de abonnees. Wel was de maatschappij bereid de abonnees in de gelegenheid te stellen 's nachts van de telefoon gebruik te maken, maar zij wilde zich daartoe niet binden. De voorzitter legde uit dat de gemeente zich in feite abonneerde, onder voorwaarde dat het publiek in de gelegenheid werd gesteld 's nachts van de telefoon gebruik te maken. Wanneer het daartoe niet op een behoorlijke wijze in de gelegenheid zou worden gesteld, stond het de gemeente vrij het abonnement weer op te zeggen.³

Hulpverleningsvoertuig HV-2, Mercedes Benz. De wagen kwam in 1989 in dienst en heeft als 'roepnaam' 773 (foto: M.N. van Saltbommel).

Brandmeldingen¹

27 februari 1963

Melding ontvangen van een onbekende; brandend afval in de Korte Kamperstraat aan de achterzijde van Troostwijk. Ingerukt met wagen 1.

Uitgerukt om 23.17 uur Terug om 23.38 uur.

28 februari 1963

18.05 uur. Melding ontvangen van de boekhouder van Gebr. Schrijver, zakkenhandel Thorbeckegracht 84. Deze zei: 'Wij hebben de hele boel in de brand staan', maar bij aankomst bleek dit nogal mee te vallen. Oorzaak van de brand was een partijtje jutezakken, dat tegen een brandende kachel was gevallen. Ongeveer vijftig zakken zijn verbrand.

Uitgerukt met wagen 1; geblust met twee hogedruk stralen. Wagen III bleek niet nodig. Terug om 18.32 uur.

6 april 1963

Het kan vanavond niet op. Gerrit moest in etappen zijn brood opeten, want het was om 10.25 uur weer raak. Nu was het een auto van de firma Kan die in brand stond op het Roode Torrenplein; een vroegtijdig opruimen van oud papier. In opdracht van de commandant werd om 10.45 uur de Gemeentereinigingsdienst gebeld voor afvoer van de balen papier naar Westerwolde. De manschappen waren zeer tevreden; het werd volgens hun steeds beter.

Terugkomst van wagen 1 om 11 uur. De melding kwam binnen van Spijker.

22 april 1963

01.30 uur. Vals alarm. Dronken vent met 'n lijstje telefoonnummers.

28 april 1963

24.48 uur. Oliehaard was niet in orde. Mensen waren niet thuis. Melding ontvangen van de bureu. Uitgerukt met de landrover. Door er een ruit te breken kon men binnen komen.

Terug om 1.25 uur.

9 mei 1963

9.30 uur. Aan de Harm Smeengekade tegenover het O.L. Vrouwe Pension was een personenauto, merk V.W. te water geraakt. De bestuurder had de wagen, na geparkeerd te hebben, verlaten en niet op de handrem of in een versnelling gezet. De bestuurder stond nog maar nauwelijks op de stoep bij het O.L. Vrouwe Pension toen de wagen met een sierlijke duik in het zeer heldere water belandde. De auto bleef lange tijd drijven en zou gezonken zijn indien hij niet aan onze dreg was vastgezet. Met onze ouwe trouwe 'Jumbo' stond de drenkeling al weer vlug op het droge. Het voertuig is eigendom van de firma Batjes.

Terug om 10.10 uur

15 mei 1963

Uitgerukt voor binnenbrand aan de P.C. Hoofstraat om 17.30 uur met wagen 1. Het bleek om een niet in gebruik zijnde slaapkamer te gaan. De brand bleek te zijn ontstaan tussen het aldaar aanwezige opgeklapte kantelbed en de muur. De bewoner/eigenaar verklaarde dat niemand op de kamer was geweest. Ra Ra en toch brand! Toch wel een gezellig brandje met al die kapok en kippeveren. Kan men zijn hart eens echt aan ophalen.

Terug om 18.20 uur.

15 februari 1964

22.20 uur werd een uitslaande brand aan het Assiesplein gemeld bij de gasfabriek. Groot alarm geslagen; PTT gebeld; na tien minuten groot alarm herhaald. Daarna burgemeester gewaarschuwd. Helaas was er een dode te betreuren. Uitgerukt met 6 wagens. De laatste wagen was om ongeveer 2.30 uur terug.

Aanvankelijk waarschuwden beampten van het telefoonkantoor de brandmeesters, maar in 1927 kwam daarin verandering. De brandmeesters moesten nu door de politie opgebeld worden. Het nadeel hiervan was dat het langer duurde. Vanuit het telefoonkantoor kon men namelijk de brandmeesters veel sneller waarschuwen, omdat de politie voor elke brandmeester een aparte aansluiting moest aanvragen, terwijl het personeel van het telefoonkantoor er enige tegelijk kon opbellen.

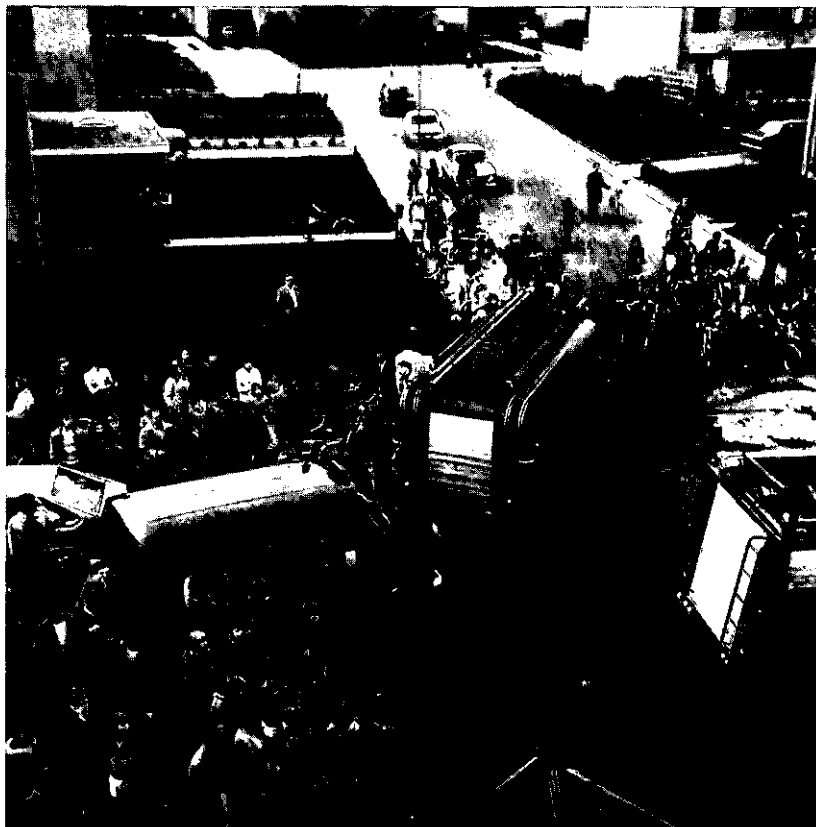
Radiodistributie

De derde fase in de alarmering – na torenklok en telefoon – begon in 1932, toen bij brandmelding en politiealarmering gebruik gemaakt werd van een nieuw fenomeen: radiodistributie. Zwolle liep bij deze ontwikkeling voorop en dat leverde enig financieel voordeel op.

Bij de aanleg van het kabelnet voor het radiodistributiebedrijf was rekening gehouden met een mogelijk gebruik bij brandmelding en politiealarmering. Omdat een combinatie van radiodistributie en alarmering nog nergens anders toepassing had gevonden, was N.V. Asto bereid voor haar rekening een aantal openbare brand- en politiemelders op het hoofdkabelnet aan te sluiten en de daarbij behorende alarmcentrale in het politiebureau te plaatsen. In de toekomst zou het door uitbreiding van die centrale mogelijk worden in particuliere gebouwen brand- en politiemelders te plaatsen. Er was al gebleken dat daarvoor belangstelling bestond.⁴

Door deze verandering werd het mogelijk dat mensen via openbare brandmelders, die op verschillende plaatsen in de stad geplaatst werden, een brand doorgaven aan de politie. De politie rukte dan zelf als eerste uit en moest tegelijk het brandweerpersoneel nog oproepen. De brandmeesters werden zoals vanouds opgebeld en de spuitgasten werden door middel van een schel gealarmeerd.

Het doorgeven dat er ergens een brand was, kon nu in principe snel gebeuren. Daarna moesten echter de brandweelieden nog per telefoon of alarmbel opgeroepen worden. Dat liep niet altijd even vlekkeloos. In verschillende steden was dat anders geregeld en daarom nodigde de burgemeester het college van Brandmeesters uit om tot een

betere alarmering te komen. Hij wees daarbij op het systeem dat in Dordrecht en Haarlem werd gebruikt. De burgemeester deed dit omdat hij twijfelde aan de deugdelijkheid van het bestaande systeem. Onlangs was namelijk bij een brand gebleken dat zowel de dienst Openbare Werken als de substituut-opperbrandmeester pas een kwartier nadat de brand op de kazerne was gemeld, op de hoogte waren gesteld van de brand.⁵ Na een periode van zoeken en praten kwam in 1941 ook de oproep van het personeel via radiodistributie tot stand.

Voor die tijd werden de brandmeesters, zoals gezegd, per telefoon gealarmeerd en het overige personeel door elektrische schellen. Met de nieuwe alarmeringsinrichting konden aan iedereen tegelijkertijd mondelinge boodschappen meegedeeld worden. Het werkte dus sneller en zekerder dan het bestaande systeem. Bovendien zou het nieuwe systeem uiteindelijk tot een besparing leiden, omdat na afschrijving van de aanlegkosten het jaarlijkse

De belangstelling voor het werk van de brandweer is altijd groot. Zo ook bij de brand in de Havezathe op 28 maart 1974.

bedrag lager zou zijn dan het bedrag dat tot die tijd aan telefoonkosten betaald werd.

Centrale melding en alarmering

In verband met ontwikkelingen bij de PTT en door de uitbreiding van de stad bleek het in 1954 noodzakelijk op een ander alarmeringssysteem over te gaan. De PTT had namelijk besloten in het vervolg gebruik te maken van een ander soort kabels, waardoor in nieuwe wijken geen aansluitingen op het alarmeringsnet tot stand gebracht konden worden. Wijzigingen van bestaande aansluitingen zou alleen mogelijk zijn door het leggen van afzonderlijke kabels en dat zou hoge kosten met zich meebrengen. Verscheidene brandweerlieden hadden al geen rechtstreekse aansluiting meer op het alarmeringssysteem.

Een centrale meldings- en alarmeringspost, onder te brengen in de seinkamer van de brandweerkazerne, zou de oplossing kunnen brengen. Deze centrale post kwam in rechtstreekse verbinding te staan met een aantal telefoon- en brandwekkerkringen. Elke kring had minimaal tien aansluitingen aan een telefoontoestel met een wekker of aan een brandwekker. Het werd hiermee mogelijk zowel het gehele korps als één of enkele groepen tegelijk te alarmeren. De totale kosten van de nieuwe installatie werden begroot op f 11.700,-, terwijl de jaarlijkse vergoeding aan de PTT f 2434,80 zou bedragen.⁶

Kort daarna werd besloten tot het opruimen van de oude openbare brandmelders in de stad. Aanleiding hiervoor was, behalve een noodzakelijke algehele revisie, het vandalisme. Het bleek namelijk dat die apparaten meer misbruikt dan gebruikt werden. Regelmatig waren ruitjes vernield, werden de melders als speelgoed gebruikt en kwamen valse meldingen binnen. Een van de raadsleden, de heer Jalving, constateerde dat dat eigenlijk verschrikkelijk was. Volgens hem was het met de beschaving in de stad niet bijster gesteld wanneer dit in een openbaar stuk neergeschreven moest worden.⁷

Het melden van een brand kon vanaf nu telefonisch geschieden. Dat kon zo langzamerhand ook wel, omdat het aantal telefoontoestellen gestaag was toegenomen.

Uitbreiding

Aangezien de nieuw aangeschafte installatie met het oog op de kosten bij aankoop al enigszins verouderd was, was het vrij snel (in 1969) noodzakelijk iets nieuws aan te schaffen. Met de oude installatie was het bovendien niet mogelijk rechtstreekse brandmeldingen van bedrijven door te geven naar de kazerne. Ook was geen rekening gehouden met de annexatie van Zwollerkerspel, waardoor er in één klap zo'n veertig vrijwillige brandweerlieden bij waren gekomen.⁸

Uitbreiding en vernieuwing bleef aan de orde van de dag. Het aantal lijnen voor directe brandmelding werd uitgebreid, omdat steeds meer bedrijven en andere instellingen, zoals bejaardentehuizen, een directe brandmelding wilden hebben. Verder werden sprinklerinstallaties⁹ aangelegd in bedrijven en moesten sprinklermeldlijnen aangelegd worden.

Een algehele vernieuwing en modernisering van de meldkamer kwam tot stand in samenhang met de regionalisering van de brandweer. Alle deelnemende gemeenten werden aangesloten op de regionale alarmcentrale in de Zwolse kazerne. Tegelijk werden daar alle gegevens over risicodragende objecten bijeengebracht.

Draagbare alarmering

Het oproepen van het brandweerpersoneel per telefoon begon na verloop van tijd problematisch te worden. In de praktijk bleek namelijk dat men steeds vaker niet thuis was, waardoor het onmogelijk was gehoor te geven aan een oproep. Aanvankelijk was men ervan uitgegaan dat aan zo'n 50% van de oproepen gehoor werd gegeven, maar dat percentage zakte gestaag. Over het algemeen zijn mensen minder vaak thuis bereikbaar dan vroeger en dat geldt uiteraard ook voor brandweerlieden. Het sociale leven eiste wat dat betreft zijn tol.

De bereikbaarheid was dan ook een belangrijke reden om omstreeks 1980 over te stappen op een ander oproepsysteem: iedereen kreeg een draadloze oproepontvanger, waardoor hij/zij in principe 24 uur per dag bereikbaar was. In dit systeem is tot op heden geen verandering gekomen.

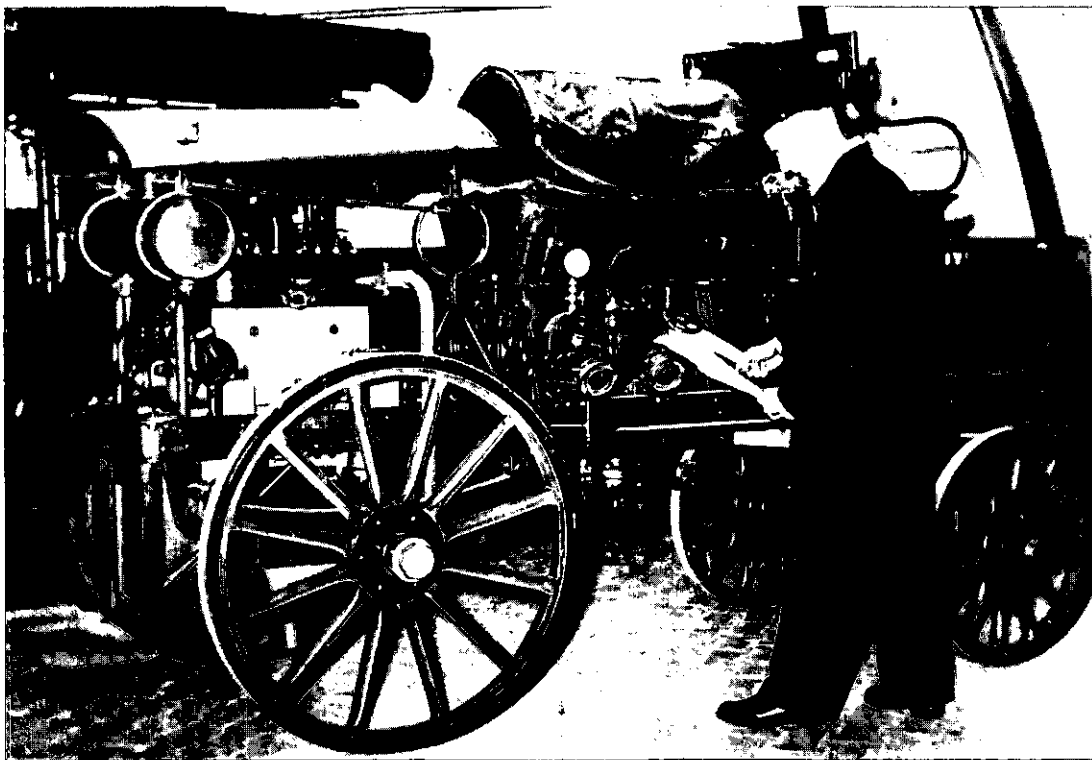
Embleem van de brandweer.

Brandweerpersoneel

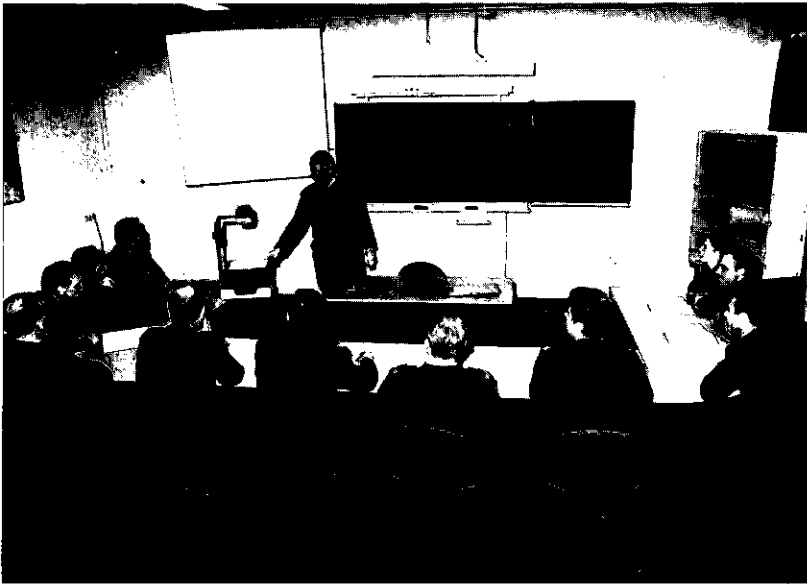
Rond de persoon van de brandweerman – en vanaf 1989 ook de brandweervrouw – zijn verschillende mythen te weven. Enerzijds hebben zij een heldhaftig imago: ze trotseren de vlammen en redden met gevaar voor eigen leven slachtoffers uit de vuurzee. Dit beeld komt veelvuldig voor in kinderboeken en is aanleiding voor het verlangen van veel kleine jongetjes om brandweerman te worden. Aan de andere kant bestaat het beeld van mensen die – ten minste een beetje – aangeleg hebben voor pyromaan en van mensen die gedurende hun werktijd niet veel anders doen dan wachten tot ergens brand uitbreekt.

Of brandweerlieden gelukkig zijn met deze

voorstelling, mag betwijfeld worden. In elk geval vragen zij zichzelf wel met enige regelmaat af wat hun motivatie is. *De Peperbus*, het blad dat de Zwolse Vrijwillige Brandweervereniging korte tijd heeft uitgegeven, wijdt de nodige aandacht aan dit probleem: 'Wat is er toch zo vraag ik mij af met die vrijwillige brandweren gaande. Als wij rekenen dat thans in Nederland 22.000 vrijwilligers klaar staan om hun diensten bijna vrijwillig aan de Gemeenschap te geven. Er schijnt een soort toverkracht van het woord Brandweer uit te gaan, die als hij zijn slachtoffers eenmaal in zijn klauwen heeft nooit meer los laat. Dat geldt niet alleen voor de vrijwilligers, maar ook voor de beroepsman in soms nog

De eerste mensen die in dienst van de brandweer waren, moesten zorgen voor het onderhoud van het materieel.

Cursus voor het brandweerpersoneel (foto: M.N. van Saltbommel).

grotere mate.' Vervolgens constateert het blad dat menig een waarschijnlijk niet eens weet waarom hij bij de brandweer is gegaan. Als meest voor de hand liggende motieven noemt het blad een natuurlijke drang om de elementen te bestrijden, de echte burgerzin om in nood verkerende burgers te helpen, het sportieve element waardoor de een voetbalt en de ander zwemt of biljart, de zucht naar avontuur, of om als een held te worden gezien en tenslotte zakelijke of financiële motieven. Maar, zo gaat het blad verder: 'diegene die als avontuur of uit financieel oogpunt deze taak vervult zal niet tot offers bereid zijn en spoedig een andere meer lonende liefhebberij gaan opzoeken.'¹

De tendensen van de laatste jaren, die neigen naar grootschaliger, professioneler en bureaucratischer organisaties, worden over het algemeen gezien als de grootste gevaren voor de motivatie van de vrijwilliger. Dat was ook de reden waarom de regionalisatie met enig wantrouwen tegemoet werd gezien. De angst bestond dat de kameraadschappelijke sfeer, die essentieel is voor paraatheid, niet gehandhaafd zou blijven in een regionaal of provinciaal georganiseerd korps. Voor de gemeentelijke brandweerkorpsen is het dan ook zeer belangrijk dat uiteindelijk besloten is de 'oude' brandweertaken uit te laten voeren door de plaatselijke korpsen,

terwijl alleen de nieuwe, op hulpverlening gerichte taken in regionaal verband worden verricht.

Toch is er wel het een en ander veranderd. Zo constateert brandmeester Gerrit Ridder bij zijn afscheid in 1981 (na dertig jaar brandweer), dat er veel meer deskundigen rondlopen en dat alles wat ambtelijker en minder sfeervol is geworden. 'Het is nu veel professioneler opgezet, veel beter georganiseerd ook. Ik vind dat verheugend, maar ik vind het jammer dat de vrijwilligers steeds minder aan bod komen omdat de beroepskrachten het tegenwoordig vaak zelf wel af kunnen. De binding van die vrijwilligers met de brandweer wordt steeds slechter en dat terwijl ze heus niet altijd minder zijn dan de beroepskrachten.'²

Hulpverleningen¹

– kelders leegpompen	7
– buitendeuren openen	10
– stormschade tv-masten	5
– stormschade bomen	2
– omvallende schoorsteen	1
– bepaling koolmonoxyde	5
– dieren en vogels bevrijden	4
– oliehaard	1
– auto's wegslepen voor gemeentepolitie	9
– auto-ongevallen	2
– hulpverlening met ladderauto; diversen	15
– hulpverlening met takelauto; diversen	3
– TOTAAL	104

Tevens hulp verleend bij:

- plaatsen van standbeeld op Stationsplein en Sassenstraat
- plaatsen van shermantank op Bethlehemskerkplein (V3 tentoonstelling)
- bergen van vliegtuigwrak aan de Rieteweg
- vervoer van leden Recreatieplan
- rooien van bomen aan het Gasthuisplein
- wateroverlast in december

Professionalisering

Wat dan ook de precieze motivatie moge zijn, feit is dat er momenteel in Nederland zo'n 22.550 vrijwillige brandweerlieden zijn, waarvan 71 in Zwolle. Daarnaast zijn er 3835 beroepsbrandweerlieden, waarvan 31 in Zwolle.

Zwolle is één van de 166 gemeenten met een gemengd korps. Dat betekent dat er zowel beroepsbrandweerlieden als vrijwilligers werken. In 454 Nederlandse gemeenten zijn alleen vrijwilligers, terwijl in acht gemeenten alleen beroepsbrandweerlieden zijn. In achttien gemeenten wordt de brandweertaak door omliggende gemeente(n) verzorgd.³

Tot 1905 bestond de Zwolse brandweer volledig uit vrijwilligers. In dat jaar kwam een beambte-werkman, die voor het onderhoud van het materieel moest zorgen. Kort daarop kwam een tweede beambte-werkman en daar bleef het lange tijd bij. De gemeente was, voornamelijk vanwege de hoge kosten, zeer huiverig voor het invoeren van een beroepsbrandweer.

Pas toen de brandweer bij de dienst Openbare Werken werd gevoegd, kwam in zekere zin een uitbreiding van het beroepspersoneel: de directeur en adjunct-directeur van die dienst waren ambtshalve commandant en ondercommandant van de brandweer. Voor een echte uitbreiding van het aantal professionele krachten moest Zwolle wachten tot de jaren vijftig: in 1957 waren er naast de commandant acht beroepskrachten.

De volgende uitbreiding van het beroepspersoneel viel samen met de annexatie van Zwollerkerpel: in 1967 kwamen er vier beroepskrachten bij zodat het totale aantal op twaalf kwam (naast 82 vrijwilligers). Daarna groeide het aantal beroeps geleidelijk tot de huidige 30 formatieplaatsen.

Opleiding

De professionalisering hangt voor een groot deel samen met de steeds hogere eisen die aan de opleiding van de brandweerlieden gesteld worden. Voor de oorlog was nauwelijks sprake van enige opleiding, maar daar kwam in een rap tempo verandering in. Evenals op andere gebieden het geval was, kwamen ook hier landelijke richtlijnen.

In Amsterdam bestond korte tijd een Rijks-

brandweerschool (1946-1947), waar officieren een opleiding ontvingen. Na 1947 vond de opleiding van officieren plaats in verschillende grote steden. In de kleinere plaatsen waren cursussen voor het midden- en lagere personeel.

In 1948 werd voor het eerst een cursus gehouden voor bevelvoerenden van vrijwillige brandweeren in district III (Gelderland en Overijssel). Veel gemeenten hadden hun vertegenwoordigers gestuurd. Zwolle was met drie deelnemers aanwezig waaronder de opperbrandmeester. De cursus, die uit negen bijeenkomsten bestond, werd gegeven door een instructeur van de Rijksinspectie. Het jaar daarop werden op verzoek van de Rijksinspectie van het Brandweerwezen cursussen gegeven aan het brandweerpersoneel in Zwartsluis, Ommen, Hasselt, Kampen, Avereest, Zwollerkerpel en Deldemsvaart. Deze cursussen werden regelmatig herhaald.

Vanaf de jaren vijftig wordt perslucht gebruikt voor adembescherming. Op deze foto, die genomen is tijdens de brand in de Tijlspassage op 4 november 1971, zijn de cilinders met samengeperste lucht goed te zien.

1992: Diezerstraat 109

Op drie januari 1992 brandde het historische winkelpand Diezerstraat 109 geheel uit. De brand was 's morgens vroeg ontstaan door kortsluiting en oververhitting van een kachel. Toen men de felle uitslaande brand onder controle leek te hebben, werd begonnen met de sloop van een deel van de voorgevel. Tijdens het nablussen stortte plotseling het middenstuk van het pand in. Drie brandweerlieden werden onder het puin bedolven. Twee van hen, Bernhard Offenberg en Frans Kroes, overleden en een raakte gewond. Voor de Zwolse brandweer was dit de eerste keer dat brandweermannen omkwamen tijdens blussingswerkzaamheden.

Hun dood leidde tot grote verslagenheid. Op een persconferentie ging burgemeester Hermans niet in op vragen over mogelijke oorzaken van het ongeval. Hij kon alleen meedelen dat een onderzoek zou worden ingesteld.

Uit dit onderzoek van de arbeidsinspectie en de Zwolse recherche bleek dat voor de brandweer niet viel waar te nemen dat instortingsgevaar bestond. De verantwoordelijke bevelvoering had alle benodigde veiligheidsmaatregelen getroffen. Een landelijk onderzoek dat verricht werd in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken bevestigde dat.

Kortom, het personeel moest zowel zelf opleidingen volgen als elders cursussen verzorgen. Die cursussen bleven niet beperkt tot andere brandweerkorpsen. Ook werden cursussen gegeven aan groepen padvindsters voor het behalen van het brandweerinsigne. Vanaf de jaren vijftig kwamen daar nog de bedrijfsbrandweren bij: werknemers van Philips, de Spoorwegen, Van Gend en Loos en de PTT behoorden tot de eersten die instructies ontvingen en examens voor brandwacht 2e klasse of 1e klasse aflegden. Tenslotte werden nog de nodige opleidingen in het kader van de BB verzorgd.

De opleidingen werden steeds serieuzer ter hand genomen. Nadat eerst alleen getuigschriften werden uitgereikt, werden na enige jaren ook officiële examens afgenomen. Ook werd het cursusaanbod steeds groter, zowel op theoretisch als op praktisch gebied: EHBO, instructies voor brandblusapparatuur en demonstraties van nieuwe tech-

nieken en blusmethoden kwamen aan bod. Om tegemoet te kunnen komen aan die opleidingsbehoefte werd in 1952 in de kazerne een nieuwe instructieruimte in gebruik genomen.

Door de voortgaande technische ontwikkelingen bij blusmaterieel en door het uitbreiden van het takenpakket, werden opleidingen nog meer noodzakelijk.

De behoefte aan een landelijk instituut leidde in 1960 tot de oprichting van de Stichting brandweeropleiding in Nederland (SBOIN). Deze stichting zorgde ervoor dat opleidingsofficieren vertrouwd werden gemaakt met nieuwe instructiemethoden. Op hun beurt konden die hoofdinstructeurs vanaf 1968 overal in het land instructeurs opleiden. Verder kwam in 1962 een officiersopleiding tot stand in Den Haag en later in Bennekom. In 1981 bekrachtigde de minister van Binnenlandse Zaken de instelling van een Rijksbrandweeracademie in Arnhem voor de opleiding van officieren.

Al die ontwikkelingen gingen uiteraard het Zwolse korps niet ongemerkt voorbij. Alle vrijwilligers zijn verplicht gedurende een jaar de opleiding tot brandwacht te volgen voordat ze daadwerkelijk mee mogen blussen. Daarna zijn ze verplicht een of meerdere vervolgcursussen te volgen. Deze opleidingen zijn hetzelfde als de opleidingen voor de beroepskrachten. Voor een deel vinden de opleidingen plaats in Zwolle. In de kazerne is daarvoor een aantal instructielokalen ingericht en bij de kazerne in Zwolle Zuid is een oefenterrein waar de leerstof in praktijk kan worden gebracht.

Ondanks al deze eisen bestaat veel belangstelling voor een plaats als vrijwilliger. Velen komen door vrienden of kennissen in aanraking met de brandweer en krijgen op die manier interesse. Een andere mogelijkheid is dat iemand vanuit de jeugdbrandweer doorstroomt en op die manier zijn jeugddroom verwezenlijkt.

De Zwolse brandweer in 1994

De Zwolse brandweer in 1994

Zie pagina 77

Stoelen eerste rij van links naar rechts:

H. Teerds
R.A. Datema
G. Euverman
E. Versluis
J. Linssen
L.M.L.H.A. Hermans
P.Ph. Kappel
R.H.A.M. Schouten
H.M. van Moll
T.P. Verlaan
P. Jongenelis

links zittend:

M.J.A. Zunnebeld
I. Zeylan

tweede rij van links naar rechts:

C. Schuiling
G. de Wilde
J.J.C. van Blijswijk
J. Kwakernaak
P.T. Visser
J.W. Oostenga
E.T. van Vilsteren
P.J.C. Althof
J.W. Leferink
I.M. van Zon
M. Huisman
H. Lie-Fong
E. Brill
B.J.M. Melenhorst

M. Huisman

derde rij van links naar rechts:

J.H. Wittendorp
A.C.F. Milani
P.J. Borgman
D.J. Westrik
H. Kok
H. Vrugink
J.W.H. van Dijk
L.T. Kok
W.H. Snel
H.G. Oosterhuis
A. van Dijk
T.R. van Pieterse
R.C.M. Martens

vierde rij van links naar rechts:

S.J. Roelofs
G. Voors
H. Leertouwer
H.P. Havers
G.J. van Aefst
R.H. Korendijk
H.J. Visser
B.J. Bouwhuis
M. Herenius
J. de Groot
H.G. Stoevelaar
A.A.M. de Munnink
A. Oosterhof
B.G.J. te Loo
B.G.H.M.L. Klink
J.J. Stappenbeld
L.E.J.M. Bergman

vijfde rij van links naar rechts:

D. Postma
B. Varenkamp
L. Boere
Th.L. Kuyper
H.J. Schunselaar
J.J. Heijnen
J.J. Dop
Y.H. Mulder
A. Bos
R.J.W. Meyer
A.P. Bloemert
J.F. Konkelaar
R. Schipper
M.J. Kasper

zesde rij van links naar rechts:

J.A.H. Zunnebeld
J. Plette
R.J.A. Zunnebeld
J. Smilde
H.M. Inkelaar
R.J. Bongers
G.H. Neijensteijn
R.E. Schipper
H.W. van Gijssel
E. Ebbelink
F. Bor

zevende rij van links naar rechts:

J.W. van Vilsteren
T.G.H. Schunselaar
R.P. Eshuis

A. Otten
R.P.H. van Wort
J.P. Schunselaar
F. Horst
G.J. Grafhorst
N. van Prooijen
H. van Gerner
W.H. Dingerink

achtste rij van links naar rechts:

P. van Oosten
J. Fokkert
J. Bos
R.A. van Burkum
P. Koelma
P.B. Broekhart
M.A. de Ruyter
J. Poel
J.M.W. van Been
G.J. Mestebeld
D.S.H. Elzinga
P.E. Beumer
G.M. Mulder
M.P. van der Berg

Brandbestrijding door de eeuwen heen

1. J. Geesink, 'Enkele mededeelingen betreffende de Zwolsche brandweer in vroegere dagen', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 26e stuk, 2e reeks 2e stuk (1910) 49-94, 49. De gegevens over de brandweer tot de negentiende eeuw zijn grotendeels ontleend aan dit artikel. Tenzij anders vermeld zijn ook citaten uit resoluties e.d. hier te vinden.
2. Telting, 14-15.
3. Ordonnantie uit 1691. (Gemeentearchief Zwolle (GAZ) ZB574).
4. Een aanjager is een drukverhogende pomp, waardoor het water over een grotere afstand gespoten kon worden.
5. Notulen gemeenteraad 5 en 26 januari 1891. De gymnastiekvereniging bleef de ladder bedienen tot 1895.

De afgelopen 100 jaar

1. Notulen gemeenteraad 6 september 1904.
2. Notulen gemeenteraad van 22 mei en 19 juni 1905.
3. Notulen gemeenteraad 17 december 1906.
4. Notulen gemeenteraad 30 september 1907.
5. Notulen gemeenteraad 27 september 1920.
6. Notulen gemeenteraad 8 november 1920.
7. Notulen gemeenteraad 21 augustus 1921.
8. Jaarverslag 1939; in GAZ archiefdoos met opschrift 'Historie Brandweer'; stuk met opschrift 'Jaarverslagen van de Zwolse Brandweer'.
9. Rapport van het college van B&W. Notulen gemeenteraad 28 maart 1939.
10. In het notulenboek is als laatste een bijeenkomst van 4 juli 1941 vermeld. Direct daarna staat het verslag van een bijeenkomst op 23 april 1947. (GAZ DA024 doos met opschrift 'Zwolse Vrijwillige Brandweervereniging 1952-1983').
11. Notulenboek van De Spuitgast 1951.
12. Verslag van den toestand der gemeente Zwolle over het jaar 1936 door Burgemeester en Wethouders aan den raad der gemeente uitgebracht.
13. Notulen gemeenteraad 10 september 1942.
14. GAZ, doos met opschrift 'Historie brandweer' Jaarverslag van het college van brandmeesters 1946. Het verhogen van de uurvergoeding wierp zijn vruchten af: een paar jaar later werd de opkomst behoorlijk genoemd.
15. GAZ doos met opschrift 'Historie brandweer' jaarverslag van college van brandmeesters 1954.
16. Notulen gemeenteraad 18 juli en 7 augustus 1950.
17. Brief d.d. 17 oktober 1950. Archief brandweer: dossier zonder opschrift.
18. Hoge druk spuit. Met een hoge druk spuit wordt

minder water gebruikt waardoor de waterschade beperkt wordt.

19. Notulen gemeenteraad 25 november en 22 december 1952.
20. Jaarverslag 1955 van de Zwolse Vrijwillige Brandweervereniging (GAZ DA024 doos met opschrift 'Zwolse Vrijwillige brandweervereniging').
21. Brief Snijder d.d. 18-2-1953. (GAZ DA024 doos met opschrift 'Vrijwillige Brandweer Vereniging').
22. Jaarverslag 1958 college van brandmeesters. (GAZ DA024 doos met opschrift 'Historie brandweer').
23. Brief burgemeester aan brandmeesters d.d. 4-8-1904. In: Archief brandweer: dossier ontslag en aanstelling kader brandweer.
24. Notulen gemeenteraad 27 februari en 12 maart 1962.
25. Notulen gemeenteraad 12 mei 1952.
26. Inmiddels is de regio uitgebreid met de gemeenten Avereest, Gramsbergen, Hardenberg, Ommen, Staphorst en Wijhe.

Huisvesting

1. Notulen gemeenteraad 8 augustus 1910.
2. Notulen gemeenteraad 11 augustus 1911.
3. Notulen gemeenteraad 9 november 1931.
4. Notulen gemeenteraad 9 januari en 28 december 1933.
5. Verslag van den toestand der gemeente Zwolle over het jaar 1936 door Burgemeester en Wethouders aan den raad der gemeente uitgebracht, VI, 2.
6. Notulen gemeenteraad 25 november 1952.
7. GAZ DA024 doos met opschrift 'Historie brandweer' verslag college van Brandmeesters 1960.
8. Gemeentehuis dossiernr. VIII 07.354 gebouwen terreinen dossiernr 9016.

Melding en alarmering

1. 27 oktober 1884.
2. 15 april 1901.
3. 7 april 1902.
4. Op 30 mei 1932 werd het voorstel van B&W om het krediet, verleend voor de aanleg van een radiodistributienet met f10000,- te verhogen, aangenomen.
5. Brief van de burgemeester aan het college van Brandmeesters d.d. 29 augustus 1938. (Gemeentehuis, VIII 07.35 Verordening regelende de brandweer; dossiernr. 12523).
6. Het voorstel werd op 13 september 1954 aanvaard in de gemeenteraad.
7. Notulen gemeenteraad 17 januari 1955.
8. Gemeentehuis dossiernr. VIII 07.353.26 Signalering-Alarmering.
9. Een sprinkler-installatie bevat een soort zekering

Noten

die reageert op temperatuur. Wanneer de zekering gesprongen is, begint de blusinstallatie te werken.

Brandweerpersoneel

1. De Peperbus, 1e jaargang (1952). Aanwezig in GAZ DA024....
2. Zwolse Courant 23 juli 1981.
3. Cijfers over Zwolle golden op 31 december 1993. De landelijke gegevens zijn ontleend aan *Statistiek der branden* Voorburg/Heerlen (Centraal Bureau voor de Statistiek) september 1993.

Kadertekst op pagina 42 (Brand St. Michaëlskerk)

1. Beschrijving van een tijdgenoot; in: B.J. van Hat-tum, *Geschiedenissen der stad Zwolle* dl.v. Zwolle (Waanders) 1975, 72-73.

Kadertekst op pagina 70 (Brandmeldingen)

1. Rapportenboek. In GAZ, DA024, doos met opschrift 'Brandweer geschiedenis'.

Kadertekst op pagina 74 (Hulpverlening)

1. Jaarverslag 1965. In GAZ, DA024, doos 37.

Auteur

drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij werkte enkele jaren als museumcon-sulent van Overijssel en is momenteel free-lance histo-ricus/museummedewerker.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

W. Cornelissen, E.A. van Dijk, J. ten Hove, W.A. Huijs-mans, M. van der Laan, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning)

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder vooraf-gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

A historical black and white photograph of a street scene. On the left is a brick building with arched windows. In the center, three men in period clothing are visible. One man on the left carries two buckets. A man in the middle stands near a stack of barrels. A man on the right stands next to a large wooden barrel. The scene is set in a narrow street with a cobblestone or dirt ground.

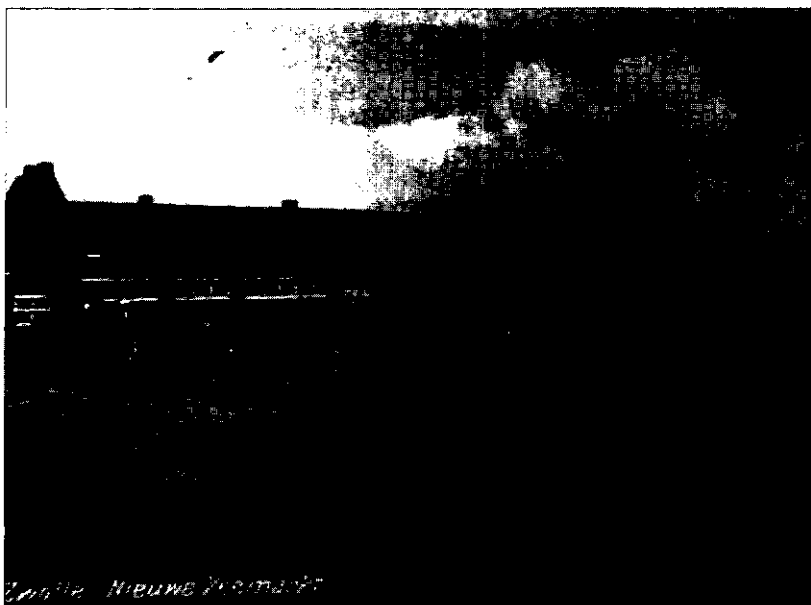
Zwols Historisch Tijdschrift

IIIE JAARGANG 1994 NUMMER 3

PRIJS F 9,50

Zwolle vroeger en nu

D. Hogenkamp

Boven: Veemarktterrein in 1931.

Onder: Veemarkthal, huidige situatie (foto: D. Hogenkamp).

Door de eeuwen heen is Zwolle een centrum geweest voor de veehandel. Dat kwam vooral omdat verordonneerd was, dat alle dieren binnen de stad verkocht moesten worden.

De handel in vee vond plaats op verschillende locaties in de stad. De meest bekende zijn de beestenmarkt aan de Harm Smeengekade, waar het

rundvee werd verhandeld, de varkensmarkt op de Pannenkoekendijk en de paardemarkt op de Brink. Pluimvee en konijnen werden verhandeld aan de Vijfhoek bij het Gasthuisplein.

Omdat de handel in rundvee en varkens zich streek uitbreidde, werd de in 1852 in gebruik genomen beestenmarkt op 1 mei 1931 verplaatst naar het huidige veemarktterrein, gelegen achter de Emmastraat in het gebied dat Blalo heette.

Door de steeds groeiende markt werd in 1964 het veemarktterrein vergroot. Helaas verzuimde de gemeente goede laad- en losplaatsen aan te leggen, zodat de uitbreiding pas in 1965 gebruikt kon worden.

Om de concurrentie van andere markten voor te blijven, werd in 1972 een veemarkthal gebouwd: de IJsselhal. In deze hal verkochten de handelaren vooral varkens, schapen en jongvee.

In 1984 werd de hal vergroot. In 1990 werd de hal opnieuw vergroot, hetgeen op de nieuwe foto goed te zien is. Al het vee wordt nu binnen verhandeld. Wonderbaarlijk genoeg was aanvankelijk opnieuw verzuimd om goede laad- en losperrons aan te leggen. Ook was het terrein onvoldoende beveiligd om te voorkomen dat losgebroken vee de stad in kon gaan.

Behalve voor de veehandel, werd de hal ook gebruikt voor vele sporten zoals zaalkorfbal, zaalvoetbal en handbal. Tegenwoordig sport men er niet meer. Wel vinden er allerlei manifestaties, tentoonstellingen en optredens plaats. Zo traden hier onder meer het orkest van James Last en Fats Domino op.

Op de oude foto, als prentbriefkaart uitgegeven ter ere van de opening van de 'nieuwe' Vee-markt staan de gebouwtjes van de keuringsdienst, de administratie en de controleurs. Helemaal links is de weegbrug te zien.

Redactioneel

Inhoud

Hoewel het begrip milieuvervuiling in de negentiende eeuw nog onbekend was, wist de overheid ook in die tijd heel goed dat sommige bedrijven een bedreiging vormden voor de volksgezondheid. Ook werd toezicht gehouden op de bereiding van voedsel en genotmiddelen. De Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt adviseerde het Zwolse gemeentebestuur over dit soort zaken in de periode van 1805 tot 1865. F. Jansen onderzocht wat voor adviezen deze commissie gaf en of het gemeentebestuur de adviezen opvolgde. Zijn conclusie is dat de commissie zeker nuttig werk verrichtte.

Enkele jaren later, in 1894, werd in gebouw De Atlas, gelegen aan de Ossenmarkt, de SDAP opgericht. Wat was dit voor gebouw? De een spreekt van een 'hyperproletarisch lokaal' terwijl een ander het een 'danshuis met niet zo'n beste reputatie' noemt. F. Zeiler heeft geprobeerd na te gaan welke rol dit gebouw in Zwolle speelde, voordat het landelijke bekendheid verkreeg doordat hier een landelijke politieke partij zijn oorsprong vond.

Naast archiefonderzoek spelen ook herinneringen een belangrijke rol in het beeld dat iemand van het verleden krijgt. Willem Boxma kwam als kleine jongen uit het verre Friesland naar Zwolle. In dit tijdschriftnummer vertelt hij over zijn jeugd tijdens de crisis van de jaren dertig.

Tenslotte neemt Lydie van Dijk weer een voorwerp van het Provinciaal Overijssels Museum onder de loep: dit keer de fraaie zilveren gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde.

Zwolle vroeger en nu D. Hogenkamp	82
Toezicht op de gezondheidszorg, 1805-1865 F.Th.J. Jansen	84
'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol? Frits David Zeiler	92
Een gewone jongen in Zwolle Willem Boxma	100
Een gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde Lydie van Dijk	111
Literatuur	113
Boekbespreking	114
Auteurs	115

Omslag: Midden vorige eeuw was de aanwezigheid van koper (en van andere metalen) in wijn zijn een groot probleem. De fabrikant van deze vloeistof, Heerrens en Schaepman aan het Groot Weezenland, kreeg daarom het advies voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen tijdens de bereiding. De foto met de bewaarkuipen van de azijn werd gemaakt in 1914.

Toezicht op de gezondheidszorg, 1805-1865

F.Th.J. Jansen

Verontreiniging van bodem, water, lucht en voedsel vormt vandaag de dag een ernstige bedreiging voor mens, dier en plant. Maar hoewel het woord milieuvervuiling in de eerste helft van de negentiende eeuw onbekend was, stelde de overheid ook toen – weliswaar bescheiden – eisen aan bedrijven die de leefomgeving dreigden aan te tasten. Ook oefende men wel degelijk toezicht uit op de bereiding van voedsel en genotmiddelen. Evenzeer wist de bevolking zuiver water en schone lucht te waarderen. Over vervuiling van de bodem maakte men zich echter nog geen zorgen!

In het archief van de Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt van de stad Zwolle, een commissie die van 1805 tot 1865 werkzaam was, zijn de adviezen te vinden die zij aan het gemeentebestuur gaf om de stad leefbaar te houden.¹

Koekvergulden. Tekening van Jo Spier. Illustratie bij het verhaal 'De familie Kegge' uit de Camera obscura van Hildebrand.

Het ontstaan

In de Bataafs-Franse tijd kwam in Nederland verandering in de structuur van de gezondheidszorg. Aan de eeuwenoude supervisie van de chirurgijngilden op dit gebied kwam een einde. In 1804 bepaalde de landelijke overheid dat provinciale en plaatselijke Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt die taak moesten overnemen.² Onder koning Willem I werd de door de Fransen ingestelde structuur bevestigd en konden de commissies hun werk voortzetten.³ Plaatselijke commissies waren er in Overijssel in Deventer, Kampen en Zwolle. In de provinciehoofdstad zetelde aanvankelijk ook de Provinciale Commissie van Overijssel en Drenthe, totdat deze in 1824 naar Assen verhuisde.

De plaatselijke gezondheidscommissie was samengesteld uit de beide stadsmedici, de stadschirurgijn en een apotheker. In de Zwolse com-

missie, die op 11 december 1805 voor het eerst bijeenkwam, waren de stadsmedici G.A. Ramaer en F.A. Nilant respectievelijk voorzitter en secretaris, terwijl de stadschirurgijn J. Veldkamp en de apotheker V.G.C. Metelerkamp het college compleetteden.⁴ De heren vergaderden een keer per maand in de zogenoemde Geestelijke Kamer in het stadhuis. Deze ruimte was eerder gebruikt voor 'Artzenijmengkunde'. De leden van de commissie deden hun werk pro deo, maar kregen wel 75 gulden per jaar om een bode, papier en inkt en brandstof voor licht en vuur en te betalen.

Zij moesten toezicht houden op alle takken van de geneeskunde en eventuele misbruiken signaleren aan het stadsbestuur. Ook controleerden ze de geneesmiddelen en moesten ze kwakzalverij bestrijden. Daarnaast werd van hen verwacht dat

ze middelen aangaven om epidemieën te stuiten. Jaarlijks brachten ze een verslag uit aan de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht.

Voedsel en genotmiddelen

De commissie gaf adviezen over de meest uiteenlopende voedings- en genotmiddelen als vis, brood, tabak, aardappelen en vlees. Zelfs het St. Nicolaassnoep werd onderzocht; niets lieten de Zwolse bewakers van de gezondheid aan het toeval over. Zo stelde de commissie tijdens de 'geweldige hitte' in de zomer van 1819 de burgemeester voor de verkoop van rotte vis tegen te gaan.⁵ Ook werd het brood van de plaatselijke bakkers in 1829 onderzocht op de aanwezigheid van blauwe vitriool.⁶

De kwaliteit van de tabak bij sigarenfabrikant Steven de Goey en zijn sigarenmakers leverde eveneens problemen op.⁷ De rookwaar op zolder van de fabriek was oud, nat en hevig rottend. De tabak verspreidde een ondraaglijke stank, zodat een jongen bijna flauwviel. Vooral lieden die 'vatbaar zijn of voorbeschikt tot zenuwkoortsen' hadden er volgens de commissie last van. Maar ook het werkvolk en de baas zelf kwamen op 16 juni 1832 met hevige hoofdpijn thuis en bleven vervolgens ziek. Na twaalf dagen vroeg het gemeentebestuur of de gezondheidscommissie eens bij de heer De Goey wilde gaan kijken. Men was bang dat de ziekte iets te maken had met de cholera die de stadsgrenzen naderde. Dat bleek echter niet het geval te zijn. Wel liet de commissie de rottende tabak verwijderen; wat droog was werd verbrand,

De Thorbeckegracht was vanouds een straat waar veel kleine bedrijfjes waren gevestigd. De commissie hield nauwlettend in de gaten of daarbij de volksgezondheid niet werd bedreigd. Deze foto is omstreeks 1880 gemaakt.

Midden vorige eeuw was de aanwezigheid van koper (en van andere metalen) in wijnazijn een groot probleem. De fabrikant van deze vloeistof, Heerkens en Schaepman aan het Groot Weezenland, kreeg daarom het advies voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen tijdens de bereiding. De foto met de bewaarkuipen van de azijn werd gemaakt in 1914.

de natte tabak werd in de grond begraven. De zolder werd met chloorkalk gereinigd.

In 1845 werd Nederland geteisterd door een ziekte onder de aardappelen, die tot misoogsten en voedselgebrek leidde. Vooral voor de armen leverde dit een gevaar voor de gezondheid op, omdat zij afhankelijk waren van de bedorven aardappelen.⁸ Toen dan ook in november van dat jaar bij de ruitstal van de heer Wijgmans aan de tegenwoordige Thorbeckegracht bij de Diezerpoortenplas een partij stinkende aardappelen werd aangetroffen, trad de commissie direct op.⁹ De politie kwam er aan te pas om de voor menselijke consumptie ongeschikte en goedkope aardappelen te scheiden van de betere exemplaren. De laatste mochten alleen als veevoer worden verkocht en de verrotte exemplaren moesten van het erf worden verwijderd.

Een net geslachte koe van slager Levy Salomon Cohen uit de Diezerstraat leverde in dezelfde maand problemen op.¹⁰ Mogelijk was het beest besmet met longziekte. Hoewel de koe door een veearts en twee keurmeesters was goedgekeurd, vertrouwde het gemeentebestuur de zaak niet en liet de commissie nog dezelfde dag het vlees keuren. Het wantrouwen was onterecht, want het vlees bleek goed te zijn.

Het keuren van het tijdens Sinterklaas gegeten snoepgoed hield de commissieleden in 1851 heel wat langer bezig. Het stadsbestuur was gearmeerd door een krantebericht uit Arnhem. Volgens de courant zou het goud, dat gebruikt werd om het St. Nicolaasgoed te versieren, voor het grootste gedeelte uit koper bestaan en dus schadelijk zijn voor de gezondheid van de consument.¹¹ Na een gedegen scheikundig onderzoek kwam de commissie in september 1853 tot dezelfde conclusie: het bladgoud op het snoepgoed bestond bijna geheel uit koper.¹² Vooral het chromaatgeel dat voor de kleur werd gebruikt was erg ongezond.

De commissie adviseerde het gemeentebestuur de verkoop van St. Nicolaasgoed maar helemaal te verbieden om het gebruik van schadelijke verfstoffen te vermijden. Of de Zwolse kindertjes in het vervolg met Sinterklaas niet meer mochten snoepen, vermeldt de historie niet.

Het gebruik van koper in voedingsmiddelen

had in 1817 ook al schadelijke gevolgen gehad. Uit Amsterdam werd gemeld dat het metaal aangetroffen was in wijnazijn. Een inwoner van de stad had na gebruik ervan hevige krampen in zijn buik gekregen.¹³ De gezondheidscommissie in Zwolle drukte de plaatselijke azijnfabrieken op het hart vooral voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen. Eigenlijk was de waarschuwing voornamelijk bedoeld voor azijnfabriek De Ster van Heerkens en Schaepman die in 1805 was opgericht.

Met nimmer aflatende ijver bemoeide de commissie zich ook met kruiden en in het wild groeiende heesters, die de gezondheid van de Zwollenaars bedreigden. Zo wilde ze in 1853 een giftige jeneverbes, de sabina juniperus, laten uitroeien.¹⁴ De bes groeide in het Engelse Werk en in de standswandelingen bij de Diezerpoort. Vermoedelijk was men bang dat deze giftige jeneverbesstruik gebruikt zou worden als vruchtafdrijvend middel. In grote hoeveelheid ingenomen kan het dodelijk werken op nieren en hersenen.

Vier jaar later wees de commissie op de schadelijkheid van moederkoren. Dit kwam als vervuiling voor in granen. Het toezicht op de graanmarkt moest dan ook verscherpt worden. Moederkoren wordt als *secabe cornutum* in de verlos-

kunde gebruikt als bloedstelpend middel.¹⁵ Een overdosering geeft echter vaatkrampen en kan zelfs afsterving van lichaamsdelen veroorzaken.

De demping van de Aa's

1849 was een rampjaar voor Zwolle, waarin onder meer de cholera in alle hevigheid toesloeg.¹⁶ In 1832 was de stad ook al geteisterd door een cholera-epidemie, die 45 slachtoffers eiste. Zeventien jaar later waren er 562 lijdens (op een bevolking van 18.168 inwoners), waarvan 284 overleden.¹⁷ Op economisch gebied ging het slecht, waarbij met name de armste bevolkingsgroep getroffen werd. Vooral de na 1844 voorkomende aardappel-oogsten leidden tot veel gebrek. Het was dan ook geen wonder dat juist de armen getroffen werden door de epidemie.

In de voormalige infirmerie aan de Praubstraat richtte men een cholera-hospitaal in. De plaatselijke geneesheren namen met veel inzet de verzorging op zich. Veel hielp het niet: van de 115 opgenomen personen overleden er 66. In 1854 vond het hospitaal onderdak in het stadstimmerhuis aan de Friese Wal. Daar bestond de inventaris onder andere uit: 30 strozakken, 12 slaapmutsen, 2 badkuipen, 2 stillietjes met potten en 1 bedpan, 4 kachels met toebehoren en 1 pond zeep van 20 cent.

Waar de cholera door ontstond of werd overgebracht, wisten de heren doktoren in die tijd nog niet. De cholera-bacterie, de vibrio comma, werd pas later ontdekt. Men dacht dat schadelijke dampen een belangrijke rol bij de overbrenging speelden. Vaak werden dan ook teerbossen verbrand om de lucht te zuiveren.

Wel zagen medici het belang in van een goede hygiëne en een goede voeding om ziektes te voorkomen. In mei 1850 adviseerde de commissie de gemeenteraad, de politie en de armbesturen dan ook om vooral in de zomer toe te zien op de zindelijkheid van straten, goten, riolen en het interieur van de kleine huisjes van de armen. De gezagsdragers moesten de 'mindere klasse' zien te overtuigen van de noodzakelijkheid van lichamelijke zindelijkheid, 'zonder evenwel bij hen de vrees voor aanstekelijke ziektes op te wekken'.

De meeste slachtoffers van de cholera vielen in

De cholera-epidemieën in de vorige eeuw hielden vooral huis in het gebied rond de Kleine Aa. De cholera-bacil tierde welig in het veelal stilstaande water. De omstandigheden verslechterden nog wanneer het watertje overstroomde; en dat gebeurde nogal eens. Deze foto van de onder water staande Waterstraat werd omstreeks 1940 gemaakt.

De cholera-epidemie van 1866 was een van de zwaarste in Zwolle. Een van de mensen die zich zeer had ingezet voor de lijdens was dr. S.P. Kros. De gemeente was hem zo dankbaar dat ze hem een zilveren beker aanbod die ze had laten maken bij de firma Van Kempen en Zoon in Voorschoten. De Griekse god van de geneeskunde Asclepios, siert het deksel. Op de beker staat te lezen: 'Erkenning voor bewezen diensten gedurende de Cholera-epidemie in 1866' (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

de buurt het Slurink in de binnenstad. Hierlangs liep een smal, stinkend riviertje, de Kleine Aa. Het stroomde vanuit de stadsgracht bij het Kerkbrugje langs het Eiland, het Broerenkerkplein en de Waterstraat en kwam tussen Rodetorenplein en Buitenkant weer de stadsgracht in.¹⁸

De commissie was dit ook opgevallen en weet het verschijnsel aan de Kleine Aa, 'wier verpestende luchtsoorten, welke zich uit dezelve (vooral des zomers bij een aanhoudende hitte en een lage waterstand) ontwikkelen, niet anders dan een uiterst nadelige invloed op de gezondheid aan de in deszelfs omtrek wonende bevolking moet uitoefenen'.¹⁹ Door de lage waterstand in de stadsgrachten konden de riolen, die allemaal loosden op de Aa, hun afval niet kwijt. In mei 1850 wezen de geneeskundigen van de commissie de gemeenteraad erop, dat het geen zin had de Kleine Aa in de zomermaanden te laten uitbaggeren, maar dat

het grachtje geheel moest worden gedempt en vervangen door een riool. B&W lieten direct weten dat ze deze suggestie ter harte namen en de straten in het buurtje zo schoon mogelijk zouden houden. Het dempen van de Aa vond men echter nog te ingrijpend.

Het duurde vijf jaar voordat er schot in de zaak kwam. Ondertussen was in oktober 1854 in Blokzijl, Vollenhove en Zwartsluis opnieuw cholera uitgebroken en vielen ook in Zwolle zes slachtoffers.²⁰ Het jaar erop was in Zwolle weer sprake van een zware epidemie. Eenderde van de cholera-gevallen deed zich voor in de omgeving van de Kleine Aa. Er waren in totaal 116 zieken, waarvan 61 overleden. De commissie deed alles om de Kleine Aa gedempt te krijgen.

Waarom talmde Zwolle zo lang? Had de stad geen geld? Waarschijnlijk vond het stadsbestuur dat de kosten niet opwogen tegen het te verwachten resultaat. Hoe krenterig de raad in het algemeen was wanneer het de gezondheidszorg betrof, werd duidelijk toen in 1855 de beheerder van het cholera-hospitaal aan de Friese Wal, de chirurgijn J. Metelercamp, uit eigen zak de betaling van het personeel moest voorschieten. Ook moest hij een nadelig saldo van f 51,60 aanvullen.²¹

Maar nu was eindelijk dan de kogel door de kerk. Eind 1855 stelde de raad op de begroting voor het volgende jaar geld beschikbaar voor het dempen van de Kleine Aa.²² De Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt reageerde juichend. 'Alzoo is eene belangrijke schrede gedaan tot bevordering van het wezenlijk welzijn van Zwolle's inwoners', schreef ze aan de net opgerichte Afdeling van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.²³ Toch zou het nog drie jaar duren voordat de gemeente aan dat karwei begon. Tijdens warme zomers stonk de Kleine Aa nog even erg als altijd.

Intussen was men in 1857 wel begonnen met de demping van de Grote Aa en de aanleg van een gemetseld riool ter vervanging. De Grote Aa kwam de stad binnen ongeveer op de plek waar nu het verzetmonument in het Ter Pelkwijkpark staat, liep naar het Gasthuisplein en langs de noordzijde van de Oude Vismarkt, waar het aan de huizen

grensde, ging ondergronds over de Grote Markt, liep midden over de Melkmarkt en mondde op het Rodetorenplein weer in de stadsgracht uit. Natuurlijk werd het gebruikt als open riool, maar ook werd er in platte schuiten turf aangevoerd voor de aanwonenden. Het eerste stuk dat werd gedempt lag tussen de Blauwhandse brug, ongeveer aan de oostkant van het Gasthuisplein en de Gasthuisbrug die de Wolverstraat verbond met de Gasthuissteeg. Het duurde tot 1861 voordat de gemeentewerkers tot aan het Rodetorenplein gevorderd waren. In 1859 werd de Kleine Aa gedempt en voor die 'sloot' had men maar een jaar nodig. Op de gemeentebe-groting stond voor demping een bedrag van f 45.000,-. Voor het dempen van de beide Aa's moest in totaal f 62.000,- geleend worden.²⁴

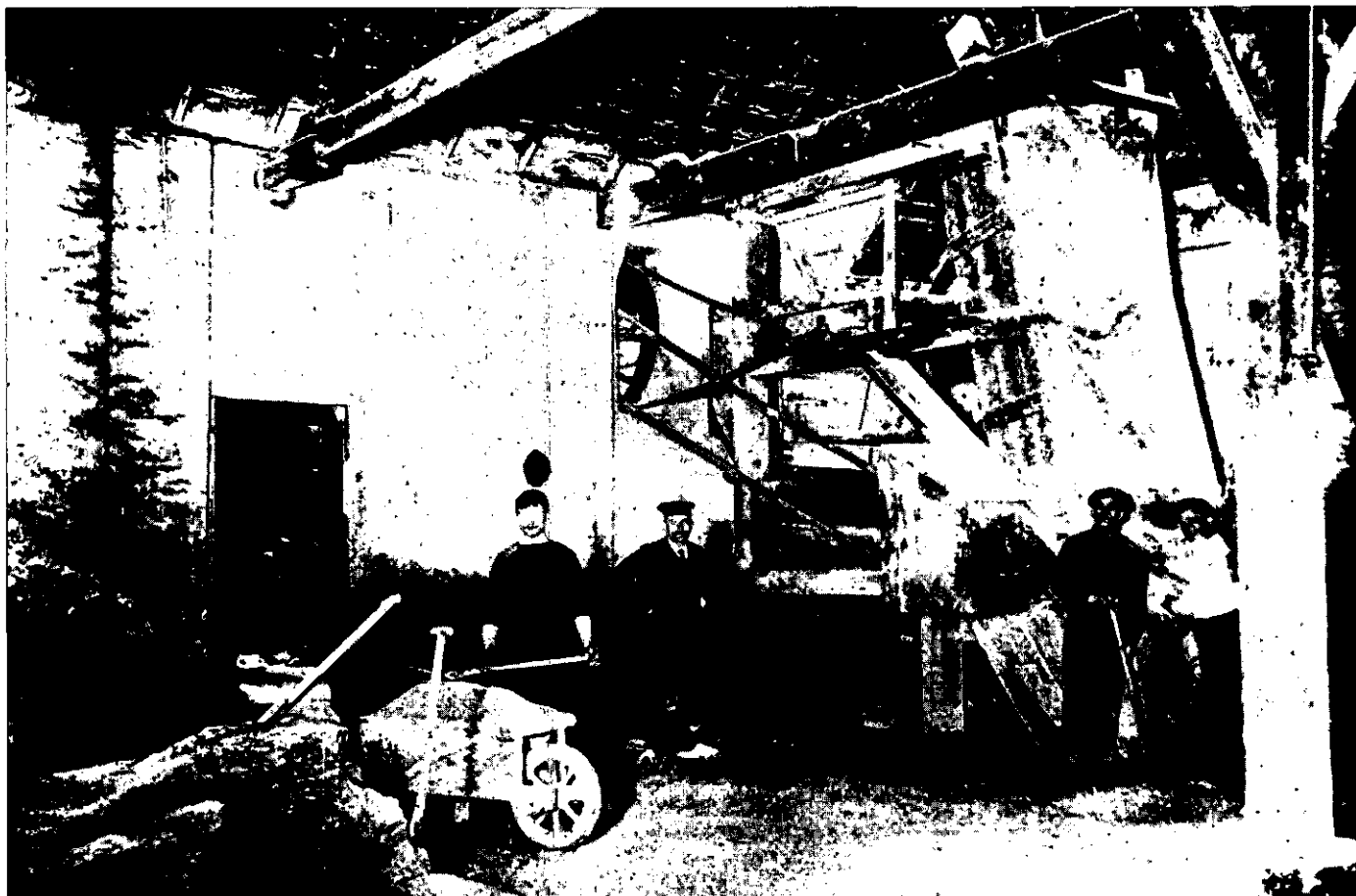
Of de vervanging van de Aa's door een riool

nieuwe cholera-gevallen heeft voorkomen, is niet helemaal zeker. Vaak doen epidemieën zich voor in golven en komt de genezing op natuurlijke wijze tot stand. In 1866 brak in Zwolle een van de zwaarste cholera-epidemieën van de eeuw uit, waarbij 204 doden vielen. Of er in de buurt van de gedempte Aa geen slachtoffers waren, is onbekend. Maar in ieder geval was het leefklimaat van de omwonenden sterk verbeterd. Ze waren eindelijk verlost van de smerige stank tijdens warme zomerdagen. Alhoewel ... Op 25 februari 1864 kreeg de commissie een brief van de stadsarchitect, waarin hij klaagde over de stank die door de nieuw aangelegde riolen zou worden verspreid.²⁵

Industrie en milieu

De medische commissie werd pas in de laatste vijf-

Gerrit Jan Krol kreeg in 1856, na advies van de commissie, toestemming van de gemeente om aan de Holterbroekerdijk een fabriek 'voor beenzwart en chemicaliën' op te richten. In 1914 liet deze fabriek trots een aantal foto's afdrukken in het boekje 'Zwolle industriestad'.

tien jaar van haar bestaan geconfronteerd met gezondheid bedreigende zaken ten gevolge van de industrialisatie. Het waren toen vooral de 'kwelijke dampen' en de verontreiniging van het water, die de aandacht vroegen. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er nauwelijks sprake van industriële ontwikkeling in Zwolle. Daardoor ontstond er ook geen verontreiniging van water en lucht. Toen de industrialisatie na 1850 ook in Zwolle op gang kwam, kreeg de commissie voor het eerst te maken met de verontreiniging van de leefomgeving.

In 1851 kaartte het college van B&W de watervervuiling aan, echter om te betogen dat er van gevaar voor de volksgezondheid geen sprake was. Sinds jaar en dag was het verboden dat de ververijen hun spullen spoelden in de stadsgracht aan steigers waar ook drinkwater werd geschept.²⁶ B&W vroegen zich af of deze voorzichtigheid niet al te overdreven was. Er waren immers nooit klachten binnengekomen. Vuil en mest kwamen toch ook via de riolen en secreten in de grachten terecht? En de gemeente wilde vooral 'de nijverheid niet nodeloos belemmeren'. De commissie hielp het bestuur vlot uit de droom. Door het spoelen werden allerhande zware vergiften, zoals kopergroen en argurum, met het water vermengd. Het moest toch wel duidelijk zijn dat zulk water sterk verontreinigd was en niet als drinkwater gebruikt kon worden. De commissie stelde voor slechts bepaalde steigers aan de stadsgracht aan te wijzen voor het spoelen van geleverde goederen.

Het jaar erop was het gemeentebestuur toch voorzichtiger. Fabrikant H. Baarslag was van plan een oliekokerij en lakstokerij op te richten op een stuk land bij de brug aan de Deventerstraatweg. Een aantal inwoners van het prille Assendorp, onder wie J.W. Maarssen, tekende protest aan. Ze hadden geen zin 'tussen twee zodanige fabrieken' in te wonen. Het gemeentebestuur vroeg nu de commissie te onderzoeken of een dergelijke onderneming schadelijk voor de gezondheid zou zijn. De commissie kon het eens zijn met de indieners van het bezwaarschrift. De ontledingsproducten van olie ontwikkelden door bijvoeging van verschillende loodoxyden een zeer onaangename lucht, die voor 'borstorganen' hinderlijk was.²⁷

In 1852 mocht de commissie eveneens advies geven over de vraag of E. en M.A. Jacobs een bergblauwfabriek mochten stichten.²⁸ Volgens haar konden ze hun gang gaan: er was geen brandgevaar, er kwamen geen nadelige dampen vrij en bovendien was er geen risico dat regenwater vuil werd. Het laatste was beweerd in advertenties tegen de oprichting van de fabriek.

Voor J.A. Godschalk waren de leden van de commissie strenger. Sinds 1852 had hij een beenderkokerij in zijn pakhuis aan de Friese Wal. Twee jaar later vond de commissie toch dat zo'n fabriek binnen de stadsgracht niet hoorde.²⁹ De reden was waarschijnlijk water- en luchtverontreiniging in de binnenstad. Op een half uur afstand van de stad was zo'n fabriek wel toegestaan. B&W namen in ieder geval het advies ter harte. Twee dagen later trokken ze de vergunning van Godschalk in.

In het voorjaar van 1856 wilde de firma Kroll en Co. 'eener fabriek van beenzwart en chemicaliën' oprichten aan de Holtenbroekerdijk³⁰ De commissie boog zich over het vestigingsverzoek en trad hierover ook in overleg met de rijksveearts. De vraag was om wat voor soort chemicaliën het ging en welke bijproducten er vrijkwamen. De uitwatering van de fabriek op de stilstaande sloten van de polder van Holtenbroek zou gevaarlijk kunnen zijn voor mens en dier. De commissie beval de gemeente daarom aan slechts uitwatering 'in het stroomende Zwarte Water' toe te staan. Verder bestond geen bezwaar tegen de oprichting van de fabriek, omdat er geen sprake was van schadelijk afval. De door Gerrit Jan Kroll opgerichte fabriek produceerde beenzwart voor het ontkleuren van suikersappen bij de raffinage van suiker. In de volksmond werd het bedrijf de 'bottenfabriek' genoemd. Ze bestaat nog steeds.

Ook coulant was de commissie in het geval van dr. S.J. van Roijen. Hij wilde een fabriek van Berlijnsch blauw en sol ammoniac stichten.³¹ Bij de bereiding van de preparaten kwamen voor de gezondheid gevaarlijke stoffen vrij. De commissie vond dat deze dienden 'ter verkrijging van het fabriekaat, zodat het in het belang van den fabrikant zelve is, daarmee hoogst omzichtig en alles ter nutte aan te wenden'. Van Roijen kon zijn gang gaan. Er kwamen echter allerlei bezwaarschriften

binnen en ook het gemeentebestuur was niet zo'n voorstander van de fabriek. Uiteindelijk kwam de onderneming er niet. De gemeenteraad gaf geen toestemming voor vestiging, omdat de produktie teveel stankoverlast zou geven. Schone lucht was voor haar dus belangrijker dan economisch gewin! Voor zover na te gaan is dit een van de weinige keren dat de raad het advies van de medische commissie niet heeft opgevolgd.

Epiloog

Had het nut om de commissie in te schakelen? Was de gezondheid in Zwolle echt bedreigd? Gaven de commissieleden verstandige adviezen? En werden die door het gemeentebestuur opgevolgd? Aan de hand van 22 onderzochte adviezen tussen 1805 en 1865 kunnen bij deze vragen enige opmerkingen worden geplaatst. In bijna tweederde van de gevallen bleek dat men terecht bang was geweest voor nadelige gevolgen voor de volksgezondheid. Conclusie: het inschakelen van de commissie was juist en bewees haar nut! Minstens zeven keer werd het advies van de commissie door de raad opgevolgd; in veertien gevallen is dat onbekend. Slechts eenmaal legde de raad een (positief) advies naast zich neer en mocht een industrie niet opgestart worden.

De commissie werkte tot volle tevredenheid van de gemeenteraad. In 1856 stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken voor een tweede gezondheidscommissie op te richten.³² Een raadscommissie vond dat niet nodig: de plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt functioneerde prima en had 'te allen tijde getoond [...] hare roeping te begrijpen'.

Op 1 november 1865 trad een nieuwe wet in werking: 'Staatstoezicht op de Volksgezondheid'. Deze is heden nog van kracht. De plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt had geen bestaansrecht meer. Ze had gedurende zestig jaar de vinger aan de pols van het stadsbestuur gehouden. Nadien zou dat gebeuren door andere instellingen.

Met veel dank aan de medewerkers van het gemeentearchief, de heren Admiraal, Huijsmans en Knoester.

Noten

1. Gemeente-archief Zwolle (GAZ), CA004, 1805-1865 (4 delen).
2. GAZ, AAZ01-06027, 1804.
3. Staatsblad nr. 16, 12 maart 1818, art. 1, pag. 2.
4. GAZ, CA004, pakket 1, nr. 1 en 2.
5. Ibidem, 1805-1820, pakket 13, nr. 3.
6. Ibidem, 1821-1832, pakket 22, nr. 5.
7. Ibidem, 1832, pakket 25, nrs. 3 en 5.
8. Ibidem, 1843-1854, pakket 38, nr. 7.
9. Ibidem, 1845, pakket 38, nrs. 11, 12 en 14.
10. Ibidem, pakket 38, nr. 18.
11. Ibidem, 1851, pakket 44, nr. 20.
12. Ibidem, 1852, pakket 45, nr. 27.
13. Ibidem, 1805-1820, 1817, pakket 10, nr. 2.
14. Ibidem, 1843-1854, 1852, pakket 45, nr. 31.
15. Ibidem, register 1857, nrs. 98-102.
16. P.J. Lettinga, 'Cholera in Zwolle in de 19e eeuw', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 1984, 42-69.
17. GAZ, CA004, 1843-1854, 1850, pakket 43, nr. 4.
18. Ibidem, 1851, pakket 44, nr. 5.
19. Ibidem, 1850, pakket 43, nr. 11.
20. Ibidem, 1855-1859, 1855, pakket 48, nr. 41.
21. Ibidem, nr. 59.
22. Ibidem, nr. 64.
23. Ibidem, nr. 66.
24. GAZ, AAZ02-02290, begroting 1859; AAZ02-00995a, raadsvergadering 8 februari 1859. In één van de volgende nummers van het Zwols Historisch Tijdschrift zal ik nader ingaan op het dempen van de Aa's.
25. GAZ, CA004, register 1864, nr. 13.
26. Ibidem, 1843-1854, 1851, pakket 44, nrs. 15 en 16.
27. Ibidem, 1852, pakket 45, nrs. 12 en 13.
28. Ibidem, nr. 14.
29. Ibidem, pakket 47, nrs. 3 en 5.
30. Ibidem, 1855-1859, 1856, pakket 49, nrs. 82, 87 en 88.
31. Ibidem, nrs. nr 90, 91, 91A en 91B.
32. GAZ, AAZ02-01051, bijlagen notulen raad, nr. 375.

'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?

Frits David Zeiler

Deze zomer is het honderd jaar geleden, dat in gebouw De Atlas, Ossenmarkt 9 te Zwolle, de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) werd opgericht. Geschiedschrijvers van de sociaaldemocratie in Nederland geven het historische gebouw zeer uiteenlopende kwalificaties mee. W.H. Vliegen, een der zogenoemde Twaalf Apostelen van 1894, noemt het in zijn overzicht van de eerste tien jaren der partij een 'hyperproletarisch lokaal'. J. Perry, co-auteur van het meest recente gedenkboek, spreekt van een 'danshuis met niet zo'n beste reputatie'.¹ Wie heeft er gelijk?

De herkomst van Perry's kwalificatie is snel gevonden. Ze is, al dan niet indirect, ontleend aan het tweede deel van Thom. de Vries' *Geschiedenis van Zwolle*.² De stadshistoricus lijkt haar bijna terloops te geven, wanneer hij het (ook in de negentiende eeuw al heersende) zalentekort onder de loep neemt. Het is evenwel een zeer persoonlijke noot. In een andere passage ontloopt De Vries zich namelijk als een regelrechte socialistenvreter, die ieder lokaal waar Troelstra ooit een voet heeft gezet, tot verdoemde plaats bestempelt.³ Bovendien goochelt hij behoorlijk met de chronologie: niet alleen waar het de stichting van de verschillende zalen betreft, maar ook waar het gaat om alles wat zich voor 1894 in de socialistische beweging heeft afgespeeld. Al met al moet de historische betrouwbaarheid van zijn werk op dit punt dus gering worden geacht. Natuurlijk, De Atlas was (zoals De Vries schrijft) 'een soort danshuis', maar dat waren alle zalen. Dansen was een geliefd tijdverdrijf voor jong en oud van alle gezindten, net als kermis, variété en later film. Pas het 'beschavingsoffensief' der rechtzinnigen zette de danslustigen letterlijk in het verdomhoekje. Omstreeks 1890 brak die nieuwe fatsoensnorm in veel provinciesteden door. In Zwolle bijvoorbeeld, kan men het in 1889 gedane verzoek tot

afschaffing van de zomerkermis, afkomstig van de Christelijke Jongelingsvereniging De Heer is onze Banier, als een teken des tijds beschouwen – ook al werd dat (nog) niet gehonoreerd.⁴

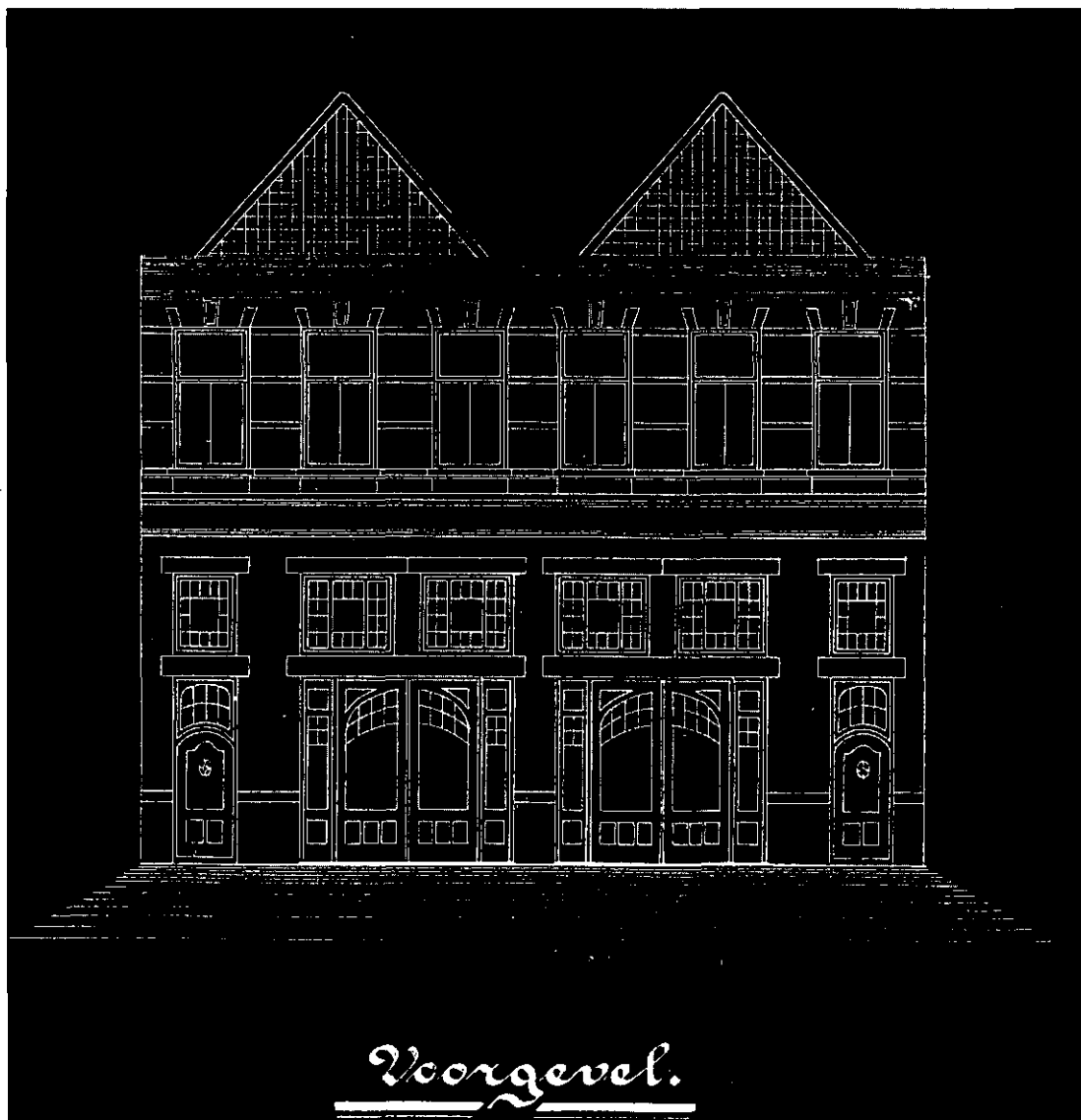
Geen slechte reputatie dus, maar wat dan wel? Ook Vliemens karakteristiek klinkt wel erg eenzijdig. We zullen proberen na te gaan welke rol De Atlas in de Zwolse samenleving speelde, voordat het gebouw zich door die simpele gebeurtenis in 1894 landelijke bekendheid zou verwerven.

'Eene groote verbetering' aan de Ossenmarkt Anders dan De Vries suggereert, stamt het huidige gebouw De Atlas pas uit 1883. Zowel de aanvraag als de vergunning en de bouwtekening zijn bewaard gebleven.⁵ Het ontwerp, een dubbel pand in eclectische stijl, was van de Zwolse timmerman-aannemer T. Disselhof, die ook als aanvrager optrad. Zijn opdrachtgever was procureur M. Oppenheimer, aan wie Disselhof het perceel kort tevoren had verkocht. Het vormde nu weer   n eigendom met het pand Voorstraat 17, zoals ook tussen 1853 en 1861 het geval was geweest.⁶ Het plan voorzag in het afbreken van een drietal bestaande percelen aan de Ossenmarkt, waarvan het meest westelijke blijkens de kadastrale kaart een soort achter- of koetshuis van het pand in de Voorstraat moet zijn geweest. Gemeente-architect J.L. van Essen achtte Disselhof's ontwerp 'eene groote verbetering' van de situatie ter plekke en adviseerde B&W derhalve positief. De sloop moet

Aankondiging van de opening van het 'lokaal Atlas' in de Zwolsche Courant van 31 december 1883.

Opening Atlas.

Het nieuwe lokaal aan de Ossenmarkt wordt voor het publiek geopend Zondag 30 December. Het lokaal wordt afgestaan voor partijen en bijeenkomsten.

*Ontwerptekening voor
nieuwbouw op de
Ossenmarkt door
T. Disselhof, 1883
(Gemeentearchief
Zwolle).*

spoedig daarna ter hand zijn genomen en ook de bouw is vlot geschied. Op zondag 30 december 1883 kon het nieuwe lokaal in gebruik worden genomen en vanaf dat moment zou het zich een plaats verwerven naast De Harmonie, Van Hille (op de Beestenmarkt), lokaal Aa-plein, De Zangschool (op het Eiland) en andere.⁷

Waarvan de nieuwe zaal zijn naam ontleende, is niet duidelijk. Misschien stond er ergens in of op het pand een beeld van Atlas. Dit zou dan ver-

gelijkbaar zijn met het beeld van Mercurius, dat zijn naam verleent aan het pand de De Mercur op de hoek van de Luttekestraat en de Korte Luttekestraat.⁸ In geen geval was de naam op de gevel aangebracht; de bekende foto, die dit suggereert, is met pen bijgewerkt. Overigens is de bewering, dat het etablissement pas na de fameuze bijeenkomst van 26 augustus 1894 zijn vaste benaming zou hebben gekregen, al evenmin juist. De gangbare aanduiding was vanaf het eerste begin 'lokaal Atlas',

hoewel het ook als koffiehuis, logement en hotel werd gepresenteerd.⁹

Uiterlijk komt het gebouw op de zojuist genoemde foto vrijwel exact overeen met de ontwerp-tekening van Disselhof; alleen de sierbogen boven de ramen en vooral boven de beide ingangen zijn wat ronder uitgevallen dan voorzien. Deze ingangspartijen dienden volgens de bouwvergunning binnen de rooilijn te worden uitgevoerd. Ook de stoepen, die nodig waren vanwege de enigszins verhoogde ligging van de benedenverdieping, waren dus inpandig gehouden. De aldus ontstane bel-etage werd vrijwel geheel in beslag genomen door de zaal, waarin zich een toneel bevond. Een latere (ver)bouwtekening toont een toegangsdeur aan de rechterzijde.¹⁰ Het feit dat de twee SDAP-ers van het eerste uur, Van der Vegt en Os, zich op meergenoemde foto bij de linkeringang (nu 9b) hebben geposteerd, doet evenwel vermoeden dat de officiële ingang tot het lokaal zich oorspronkelijk aan die zijde bevond. Volgens de advertenties uit januari 1884 was het overigens ook via de Voorstraat te bereiken. Achter beide portalen lag de opgang naar de eerste verdieping, waar de kamers van het logement waren gesitueerd, en naar de zolder. De twee (of drie?) personen die op de foto rechtsboven uit het raam hangen om te zien waarvoor de fotograaf in actie is gekomen, horen wellicht tot de kostgangers uit die jaren. Vaste bewoners waren in de jaren-1890 onder meer de handelsagent M. Hartog op 9a en de weduwe Daams-de Rooy op 9b.¹¹

Neringdoenden en heilsoldaten

Wie maakten er zoal gebruik van het nieuwe lokaal? Het was volgens de eerste advertenties geschikt voor 'partijen en bijeenkomsten' en werd 'voor bijzondere gelegenheden ... vrij afgestaan'. Dat laatste betekende waarschijnlijk, dat de exploitant van de consumpties hoopte rond te komen en geen zaalhuur in rekening bracht. Dat was natuurlijk anders, wanneer er voorstellingen te zien waren, waarvoor entree moest worden betaald. Deze lagen, net als die in andere kleine zalen, vooral in de sfeer van het variété en het volkse amusement. Als eerste vonden we op 23 januari 1884 'de wereldberoemde ZOELOES' ver-

meld, die later dat jaar onder meer gevolgd zouden worden door 'de man zonder armen' en de jongleurs van het Grand Matinee Gezelschap Henry Roos. Dit Amsterdamse gezelschap had blijkbaar zo'n succes, dat het verscheidene jaren achtereen is teruggekomen.¹² De eerste politieke bijeenkomst was het optreden van niemand min-

Aankondiging van een optreden van F. Domela Nieuwenhuis in De Atlas in de Zwolsche Courant van 20 november 1884.

Openbare voordracht

VAN

F. DOMELA NIEUWENHUIS,

uit 's Gravenhage,

op Zaterdag 22 November, des avonds om 8 uur, in het lokaal Atlas aan de Ossenmarkt.

Onderwerp: Werkeloosheid en welvaart.

Vrije discussie.

Toegang 5 cent, tot dekking der kosten.

der dan de socialistische voorman F. Domela Nieuwenhuis op 22 november 1884. Dat lijkt de kwalificatie die Vliegen later aan het lokaal zou meegeven al direct te rechtvaardigen. Dat wordt nog versterkt door het feit dat behalve Domela ook geestverwanten als J.A. Fortuyn, A.H. Gerhard en W.P.G. Helsdingen een of meer keren in De Atlas hebben gesproken.¹³ Toch was het lokaal aan de Ossenmarkt geen stamkroeg van de socialisten; enerzijds traden bijvoorbeeld P.J. Troelstra en de voorvechtster voor vrouwenrechten W. Drucker op in de Buitensociëteit, anderzijds was de progressieve liberaal B.H. Heldt enkele malen te gast aan de Ossenmarkt. Behoudender liberalen en partijgangers van Christelijken huize, zoals L. Schaepman, zochten bij voorkeur Schouwburg Odeon op.¹⁴ Op 30 juli 1892 werd door de Sociaal Democratische Bond trouwens een eigen gebouw in gebruik genomen, De Dageraad aan de Molenweg. Weer was Domela van de partij, vergezeld door J.A. Fortuyn en L.M. Hermans. Als er een lokaal 'hyperproletarisch' was in Zwolle, dan moet het dat wel zijn geweest.¹⁵

Al betrekkelijk snel na de opening, werd De Atlas de vaste vergaderplaats voor een aantal Zwolse verenigingen. Daaronder waren de Coöperatieve Zwolsche Winkelvereniging, de Veree-

niging tot Bevordering der belangen van de Handel en Neringdoenden Stand in Zwolle (opgericht begin 1883), het Algemeen Zwolsch Werkliedenverbond en de Werkliedenvereniging Werkmans-Eer. Het AZWV gold als de Zwolse afdeling van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, een in 1871 gesticht vakverbond van liberale snit. Het stamde zelf uit 1874 en telde op zijn hoogtepunt zo'n vierhonderd leden, ongeveer 12,5% van het landelijke ledental. Eveneens van 1874 was Werkmans-Eer, dat blijkens de aankondigingen van toneelavonden vooral het karakter had van een gezelligheidsvereniging; het had zich afzonderlijk bij het ANWV aangesloten.¹⁶ Bij deze politiek gematigde clubs voegden zich al spoedig twee stromingen van een meer uitgesproken karakter, namelijk de drankbestrijding en de beweging voor algemeen kiesrecht. De Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, afdeling Zwolle, kwam op 25 februari 1885 voor het eerst in De Atlas bijeen, waarbij ds. D. Pekelharing het woord voerde. Het was niet de eerste kiesrechtmanifestatie en het zou ook lang niet de laatste zijn.¹⁷ De Volksbond tegen Drankmisbruik kreeg in het vroege voorjaar van 1889 een Zwolse afdeling, terwijl op hetzelfde moment pogingen werden gedaan de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank ter plaatse te reactiveren. De Volksbond had als brede beweging het meeste succes en wist binnen enkele jaren een volksleeszaal annex koffiehuis te realiseren, gevestigd in De Atlas.¹⁸

Omstreeks 1890 ontstonden ook de Zwolse afdeling van het Leger des Heils, een Comite voor de Middernachtzending (een beweging die ageerde tegen de prostitutie) en een radicale Arbeidersbond; zij kozen alle het lokaal aan de Ossenmarkt voor hun bijeenkomsten.¹⁹ Er bleef dus een breed spectrum aan maatschappelijke groeperingen van De Atlas gebruik maken, en het enige wat men kan zeggen is, dat zij wel een zekere sociale inslag gemeen hadden. De reden om juist hier in 1894 de oprichtingsvergadering van een nieuwe sociaal-democratische partij te houden, lag echter, zoals nu wel duidelijk is, niet in het door Vliegen veronderstelde hyperproletarische karakter. Misschien speelde wel de omstandigheid, dat zeker vijf van de twaalf mannen van het eerste uur het gebouw

van binnen kenden, een zekere rol.²⁰ Veel belangrijker echter zal de symboliek geweest zijn van deze plaats, waar in het afgelopen decennium in een – zwaar bevochten – vrijheid en openheid zoveel ideeën over een betere toekomst waren uitgewisseld. De Dageraad daarentegen, kon uitsluitend worden vereenzelvigd met de Sociaal-Demo-

Hotel „ATLAS.”

~~~~~

GROOTE ZAAL VOOR PARTIJEN

MET TOONEEL.

H. J. Levie, Voorstraat, Zwolle.

cratische Bond. Hoewel de meeste SDAP'ers van het eerste uur als 'Bonders' waren begonnen, leidde de principieel anti-parlementaire houding, waartoe Domela en de zijnen in 1893 hadden besloten, tot een scheiding der geesten. De initiatiefnemers voor de 'nieuwe bond' wensten zich juist nadrukkelijk te distantiëren van afglijden naar het pure anarchisme. De ironie der geschiedenis wil, dat nog geen drie maanden na de oprichting van de SDAP het lokaal aan de Molenweg door de Christelijken werd overgenomen.²¹

De klopp op de Zwolsche deur

Zo troffen dus op zondagochtend 26 augustus 1894 de 'Twaalf apostelen' elkaar aan de Ossenmarkt. Voor de loop van de gebeurtenissen volgen we hier de beschrijving door een van hen, de Zwolse onderwijzer H.J. van der Vegt.²²

'Voor deze bijeenkomst kon men toegang krijgen door het teekenen van de volgende verklaring: 'Vergadering tot regeling der organisatie van alle democratische socialisten, d.w.z. van diegenen, die zoowel op politiek als op economisch gebied het gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen nastreven en die dus ook het kiesrecht willen veroveren en gebruiken als wapen in den klassenstrijd.' Deze formule werd door 54 personen, uit

Advertentie in het Adresboek voor Zwolle van 1891.

alle deelen van ons land afkomstig, geteekend en met dit groepje personen zag de SDAP het licht.

Op deze vergadering presideerde Vliegen. Twaalf jaren had hij in de oude SDB meegestreden: 'Dan kost het moeite u los te scheuren. Maar nu dat eenmaal is gebeurd, dienen de handen aan het werk geslagen, om ons te redden uit het moeras van begripsverwarring en onzekerheid, waarin we zijn verzeild geraakt.' Een bestuur werd gekozen en een programmmismissie benoemd. Toen Vliegen de vergadering sloot gingen de aanwezige mannen overeind en hieven het oude vrijheidslied aan. Met nieuwe moed beziel verlieten de aanwezigen lokaal Atlas.

De reacties op de geboorte van de nieuwe partij waren zeer divers. De oude strijdmakkers van de SDB spraken er smalend over – van hen is de spotnaam 'De Twaalf Apostelen' afkomstig, die al spoedig een geuzennaam werd. Zij verspreidden naderhand het gerucht dat een deel van de kersverse SDAP'ers zich na afloop van de constituanten in hotel De Zon op de Grote Markt aan drank te buiten was gegaan. En dat in kringen waarin de onthouding een der meest heilige principes was en waar men overigens – zoals Van der Vegt schrijft – zich op bijeenkomsten slechts de goedkoopste drank kon permitteren: melk. Voor een stuiver het glas. Opmerkelijk veel aandacht besteedde de

Ontwerptekening voor de verbouw tot garage door H. de Nie, 1920. (Gemeentearchief Zwolle).

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant aan de zaak. Dat gold zowel de oprichting als de daaropvolgende manifestatie voor afschaffing van het privé-bezit, waarmee de Twaalf hun initiatief hadden weten de combineren. Ook de plaatselijke afdeling, die nog dezelfde dag tot stand kwam en zijn eerste openbare vergadering op 3 september d.a.v. hield, kon rekenen op een zekere welwillende aandacht.²³ Daarmee was men er uiteraard nog lang niet. De Zwolse SDAP'ers van het eerste uur – onder wie behalve Van der Vegt ook medeoprichter Levie Cohen en de 'dertiende apostel' Izaak Os – zouden tot na de eeuwwisseling kampen met organisatorische, financiële en politieke problemen. Onder de laatste was zeker het lange uitblijven van de kiesrechthervorming. Pas in 1903 werd de eerste SDAP'er in de gemeenteraad gekozen, de spoorman Klaas Admiraal, die na de rampzalig verlopen Spoorwegstaking zijn baan en zijn zetel kwijtraakte. In 1907 kwam Henk Sneevliet in de raad. Later zou deze als communist en verzetsstrijder internationale bekendheid verwerven.²⁴

Hoe het De Atlas verder verging

Tijdens de staking van 1903 moet De Atlas als een soort permanent vergadercentrum hebben gefungeerd.²⁵ Weinigen binnen de socialistische beweging hadden toen kunnen bevroeden, wat voor bestemming het twintig jaar later zou krijgen.²⁶ Nadat het door de eerste eigenaar, M. Oppenheimer, van de hand was gedaan, werd het verbouwd tot garage. Daarbij werd de houten vloer weggebroken en het niveau met een meter verlaagd, terwijl de gietijzeren kolommen waarop de verdieping rustte werden vervangen door stalen dragers.²⁷ De bovenwoningen werden gehandhaafd; zij werden toen al geruime tijd bewoond door de handelsbediende G. Meijer en de kunst schilder J.W. Meijer.²⁸ In 1934 vinden we het complex in handen van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, die het als verenigingsgebouw in gebruik heeft genomen. Het is de hoogtij van de verzuijing; de dan veertigjarige SDAP-afdeling beschikt eveneens over een eigen gebouw, Palvu, op de Eekwal. Aan deze naam is geen hang naar de klassieke oudheid of poetische toekomstverwachting

De op 25 augustus 1984 geplaatste gedenksteen, ontworpen door de Zwolse beeldhouwer Walraed Cremers (foto: F.D. Zeiler).

meer af te lezen – ze is eenvoudig een afkorting van de leuze 'Proletariërs aller landen, verenigt u!'

Weer een halve eeuw later zijn de meeste zulen omgevallen of afgebrokkeld en heeft ook het aloude lokaal op de Ossenmarkt een nieuwe, bedrijfsmatige bestemming gekregen. De huidige eigenaar, de markiezenfabrikant Runhaar, verleende in 1984 echter gaarne zijn medewerking tot plaatsing van een gedenksteen. Hopelijk brengt deze de voorbijganger tot het besef, dat Zwolle niet alleen de stad is van de patriotten en de liberalen, maar ook van die andere belangrijke politieke stroming in de geschiedenis van onze democratie.

Noten

1. 1894-1904, *Gedenkboek bij het tien-jarig bestaan der SDAP* (Amsterdam 1904) 71.
Jos Perry, 'De jaren 1894-1919' in: M. Brinkman e.a. (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 10.
2. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle II* (Zwolle 1961) 265. Vgl. P. Sprenger, *De SDAP in Zwolle, 1894-1914; een onderzoek naar het socialisme in 'de provincie'* (Scriptie UvA, Amsterdam 1979) 4 en noot 17.
3. De Vries, 261-262.
4. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 18 juni 1889. Als voorbeeld van een recente studie over deze omslag van liberaal naar verzuild-confessioneel noemen we: D.J. Wolffram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad. Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993).
5. GAZ AA202-01555, Ingekomen stukken B&W, nos. 1788 en 1821, 1 en 8 sept. 1883.
6. Een en ander blijkt uit de kadastrale gegevens, in afschrift aanwezig op het Gemeentearchief Zwolle; [sectie F no. 1513] was in 1832 eigendom van J.M. van Rhijn, griffier der Staten, op wiens naam vanaf 1854 ook Ossenmarkt 9 [sectie F no. 1514] stond. Marcus Oppenheimer, die elders in de Voorstraat op no. 35 woonde, verwierf no. 17 in 1878 van de weduwe van Van Rhijn, E. Nilant. De transactie tussen Disselhof en Oppenheimer, die in 1883 moet hebben plaatsgevonden, is voorzover we konden nagaan niet notarieel vastgelegd (althans niet in Zwolle). Zoals gebruikelijk vermelden de kadastrale leggers de sloping pas in 1884 en de opbouw in 1885, d.w.z. naar de (officiële) toestand van het voorafgaande jaar.
7. POZC, 31 dec. 1883; *ibid.* 5, 7-12 en 14 jan. 1884, alle advertenties onder de kop 'Opening Atlas'.
8. Het ook voor die tijd opmerkelijke pand wordt genoemd in de *Geïllustreerde Gids voor Zwolle en omstreken* (Zwolle 1895) 35.
9. Het met de pen bijwerken is vastgesteld door N. Holzschcher aan de hand van het origineel van de foto (IISG, Arch. Schaper 2). Uit de POZC (noot 7) blijkt duidelijk, dat de naam van den beginne af is gebezigd. Vanaf 15 jan. 1884 wordt het etablissement in advertenties echter tevens aangeprezen als 'Hotel-Café Atlas.' Ook een advertentie in het *Adresboek Zwolle* van 1891 (adv.pag. I) spreekt van 'Hotel Atlas.'
10. GAZ, Bouwtekeningen uit het archief van Bouw- en Woningtoezicht, Ossenmarkt 9, augustus 1920.
11. *Adresboek 1891*, Wijk A nos. 122 en 122a; *Adresboek 1896*, Wijk A 122a (hierin m.b.t. A 122 mogelijk een verwisseling met een ander etablissement). In 1896 wordt het pand Voorstraat 17 geëxploiteerd door A.M. Goene onder de naam 'Hotel Café Centraal' (adv. t.o. pag. 149).
12. POZC 23 jan., 20 mrt. en 4 aug. 1884; 15, 22 en 23 sep. 1886; 30 juli 1887.
13. We vonden de volgende vermeldingen in de index op de POZC [BC = Buitensocieteit; DA = De Atlas; DD = De Dageraad; NW = Nieuwe Werk; Od = Odeon; po = plaats onbekend]:
Vitus Bruinsma: 7 mei 1889 [DA]; 20 mrt. 1893 [DD].
F. Domela Nieuwenhuis: 20/25 nov. 1884 [DA]; 29/30 juni 1885 ('Recht op arbeid of niet') [DA]; 30 juli/2 aug. 1892 [DD].
W. Drucker: 3/6 oct. 1891 [BS].
J.A. Fortuyn: 20/26 aug. 1885 [DA]; 30 juli/2 aug. 1892 [DD].
J.A. Geel: 8 sept. 1892 ('over zijn gevangenschap en over socialisme') [DD].
A.H. Gerhard: 8 jan. 1891 [DA]; 23 apr./2 juni 1891 [BS].
W.P.G. Helsdingen: 14 nov. 1891 [DA]; 13/16 feb. 1892 ('over Christendom en Socialisme') [DA]; 25 apr. 1893 [NW].
L.M. Hermans: 30 juli en 2 aug. 1892 [DD].
H.H. van Kol: 14 juni en 21/25 juli 1893 [DD].
P.J. Troelstra: 5 sept. 1891 [BS]; 25 apr. 1893 [NW].
S. van Veen, Christen-socialist: 16 jan. 1892 [DA].
14. Als noot 13:
F. van Gheel Gildemeester: 7 feb. 1890 ('Het streven der socialisten') [Od].
H. Goeman Borgesius: 16 jan. 1888 ('over socialisme') [Nut]; 16 feb. 1889 [Od].
B.H. Heldt: 11/19 nov. 1889 [DA]; 28 nov. 1892 [DA].
H. Schaepman: 12/16/17 jan. 1885 [Od]; 13 jan. 1886 ('over Socialisme') [po].
15. POZC 30 juli/2 aug. 1892. De Vries (als noot 2), 261-262 geeft er echter een wel heel weinig vleiende beschrijving van. Vgl. Sprenger par. 2 noot 10, waarin hij suggereert, dat zaalhouders Domela na 1884 niet meer wilden toelaten. Deze bewering is vermoedelijk ontleend aan de memoires van H.J. van

- der Vegt, *De Klop op de Zwolsche deur*, afl. 2 (zie verder noot 22). Deze boycot zal – gezien de leemte in de in noot 13 weergegeven sprekerslijst – vooral in de jaren 1886 tot en met 1888 hebben gespeeld.
16. Sprenger par. 2 geeft een helder overzicht van de voorlopers van de moderne vakbeweging en hun Zwolse afdelingen.
Coöperatieve: POZC 19 apr. 1886 (eerst vermelde vergadering in De Atlas.
Ver. tot Bevordering: POZC 6 jan. 1883 (oprichting), 10 mei 1886 (eerste vergadering in De Atlas).
AZVV vergadert aanvankelijk bij Van Hille (POZC 11 nov. 1886), besluit in 1887 voortaan in De Atlas bijeen te komen (POZC 12 sept. 1887).
De eerste vermelding van een toneelavond onder auspiciën van de AZWB vonden we in de POZC van 18 mrt. 1890, de eerste aankondiging van Werkmans-Eer (met bal na!) op 29 jan. 1891. Over het 20-jarig bestaan: POZC 27 aug. 1894. Ook de toneelvereniging Onderling Genoegen had overigens zijn uitvoeringen in De Atlas (bv. POZC 4 nov. 1890).
17. POZC 25 feb. 1885; vgl. *ibid.* 8 sept. 1884, verslag van een 'volksvergadering voor algemeen stemrecht', de dag daarvoor gehouden in de zomertent van café Van Hille aan de Beestenmarkt. Voor deze vereniging sprak W.P.G. Helsdingen op 13 februari 1892 (zie noot 13). De oprichtingsdatum stemt niet overeen met de door Van der Vegt, 'De klop...' afl. 2 vermelde feiten (zomer 1889).
18. POZC 3 mei 1886; *ibid.* 16/18/22 feb., 9 mrt., 8 juni en 4 sept. 1889. De eerste vermelding van een bijeenkomst in De Atlas is van 14 feb. 1890. De Vereniging tot Afschaffing bleef overigens bestaan (POZC 22 aug. 1891), terwijl zich als derde drankbestrijder de Nationale Christelijke Geheelonthoudersvereniging aandiende (POZC 6 nov. 1891). De vestiging van de leeszaal en het bier- en koffiehuis (bier werd niet als sterke drank beschouwd) wordt vermeld in de POZC van 29 mrt. en 11 apr. 1892; vgl. 17 oct. 1892. Uit een bericht van 9 jan. 1893 blijkt, dat men hier ook 'volksvoordrachten' hield.
19. Oprichting Leger des Heils: POZC 8 mrt. 1890; zondagavond-bijeenkomsten in De Atlas: *ibid.* 19 apr. 1890.
Oprichting Middernachtzending: POZC 5 sept. 1891; bijeenkomst in De Atlas: *ibid.* 23 juli 1892.
Oprichting Zwolsche Arbeidersbond: POZC 8 jan. 1891; voor deze bond sprak later dat jaar Wilhelmina Drucker (zie noot 13).
20. Fortuyn, Gerhard en Helsdingen hadden er gesproken (zie noot 13); Troelstra en Van Kol waren elders in Zwolle opgetreden.
De Zwollenaren Cohen en Van der Vegt kenden het lokaal uiteraard vanouds. De overige vijf oprichters waren F. van der Goes, H. Polak, J.H. Schaper, H. Spiekman en W.H. Vliegen.
21. POZC 13 oct. 1894.
22. H.J. van der Vegt, 'De Klop op de Zwolsche Deur. De Zwolsche arbeidersbeweging in het laatst der 19de en het begin der 20ste eeuw', *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad* 10 oct. 1931 – na 8 sept. 1932, 25 afl. Aanwezig op het IISG te Amsterdam, Kleine Persoonlijke Archieven z.nr. Met dank aan B. Hijma voor het terugvinden van dit voor Zwolle zeer interessante ego-document.
23. POZC, 28 aug. en 6 sep. 1894.
24. Van de meeste pioniers in SDB en SDAP zijn levensbeschrijvingen opgenomen in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland I-V* (Amsterdam 1986-1992). Wij noemen: Levie Cohen (1864-1933), I 28-30 [B. Reinalda]; Helmig Jan van der Vegt (1864-1944), II 161-163 [C. van Dijk]; Hendricus Josephus Franciscus Marie Sneevliet (1883-1942), I 111-119 [F. Tichelman]. Over Klaas Admiraal: Sprenger, 11-15. Over Izak Os: W. Cornelissen, Izak Os (1870-1943). *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) 47-50.
25. Van der Vegt, *De Klop...* afl. 15 [= 16].
26. Kadastrale gegevens, als noot 6.
27. Als noot 10. Eigenaar was toen H.A.H. Derksen, die het tesamen met de panden Voorstraat 13-15 had verworven. In 1934 vinden we echter weer de combinatie met Voorstraat 17.
28. *Adresboek* 1903 en 1919.

Een gewone jongen in Zwolle

Willem Boxma

Als ik na aankomst op station Zwolle via de Groeneweg de Verenigingstraat ben ingewandeld, schijnt mij niets veranderd sinds de dag in 1928 toen ik als kleine jongen inwoner van de stad werd. Het verrast me de straat gepleveid te zien met hetzelfde onberispelijke mozaïek van grijsblauwe waaltjes van toen; alleen was het trottoir ook met die klinkertjes belegd. Staande voor de woning met het rijtjesnummer 33 probeer ik heimelijk een blik naar binnen te werpen. Aanbellen durf ik niet. Moet ik tegen de bewoner zeggen: 'Vijfenzestig jaar geleden heb ik hier gewoond, mag ik nog eens binnen komen kijken?'. Hij zal me zien aankomen! Ik neem daarom maar aan, dat de alkoof tussen voor- en achterkamer, die tegelijk diende als slaapkamer voor een logé die komen mocht en als bergkamer voor alles-en-nog-wat, wel bij de aanliggende kamers getrokken zal zijn. En de keuken heeft natuurlijk ook een heel ander aanzien dan destijds. Toen we er kwamen wonen deugde het granito aanrechtblad niet. Vader vroeg een granietwerker om raad. Die verscheen en bleek een Italiaan te zijn met een imposant stuk gereedschap onder de arm. Met de moker gaf hij een zodanig fikse dreun op het aanrecht, dat er een boeiend lijnenspel aan scheuren te bewonderen viel. 'Elemale nikse waard', was zijn conclusie, 'moete nuwe gemaak wor'. Een oplossing die zelfs voor mij voor de hand lag. Voor hij aan het karwei begon, bond hij bij wijze van schort een cementzak om zijn middel en zijn vriendelijke zuidelijke oogjes in mijn richting wendend, zei hij: 'Ikke net diensmeissie'.

Het primitieve 'huuske', zoals wij het bleven noemen, is nu ongetwijfeld omgebouwd tot een keurig betegelde ruimte waarin de bank met het gatdeksel en het eronder geschoven tonnetje door een modern watercloset zijn vervangen. Dat volle tonnetje werd op gezette tijden door personeel

Willem Boxma als back (links van de keeper) in het PEC-junioren elftal, dat in 1936 in een onderlinge competitie kampioen werd (foto: Willem Boxma).

van de gemeentereiniging gehaald en tegen een lege omgewisseld. De tonnetjesmannen kwamen daartoe met paard en wagen voorrijden. Op een van hun schouders rustte een leren zadel, dat met een riem over borst en rug op z'n plaats werd gehouden. Ze slingerden de ton met inhoud op dat zadel, droegen die met één arm rechtop houdend, via keuken, kamer, gang en voordeur behoedzaam naar de wagen om vervolgens, met eenzelfde manoeuvre een leeg exemplaar terug te plaatsen. Een keer heb ik het mis zien gaan. Bij de burens nog wel. De stakker – mijn god, je zult maar gebukt onder tonnen met stront je schrale dagelijkse boterham moeten verdienen! – de stakker dus gleed uit over een gangmatje en de toninhoud spatte uiteen op de vloer en tegen de wanden. Het zou je maar gebeuren! Of je bewoner was of tonnetjesman, 't was voor beiden even erg. Wie de troep heeft opgeruimd, weet ik niet. 't Lijkt me een

taak voor diezelfde gemeentereinigingsdienst te zijn geweest.

Vader was bij de spoorwegen en – zoals bij dat bedrijf niet ongebruikelijk – overgeplaatst van ons vertrouwde Heerenveen naar Zwolle. Wij, en vooral mijn moeder en ik, voelden ons vreemdelingen toen we onze intrek namen in het rijtjespand nummer 33 in de Verenigingstraat. Mijn ouders hadden het huis gehuurd, nadat een opdringerige ‘makelaar’ hen half Zwolle had rondgeleid met als doel bezichtiging van woningen met een aan de deurpost getimmerd bordje ‘te koop of te huur’. Er moet weinig keus in de kleine provinciestad zijn geweest en het moest natuurlijk ook van een vast spooresalaris betaalbaar zijn. En zo was uiteindelijk genoeg genomen met Verenigingstraat 33.

Al op de dag van aankomst – de inboedel kwam met een spoorwagon na – realiseerden we ons dat wij ons als Friese plattelanders aan het Zwolse stadsleven zouden moeten gewennen. Vader sprak redelijk Hollands – ‘Hooghaarlem-

merdijks’ werd in Friesland spottend gezegd – moeder sprak gemengd, ofwel veel Fries en weinig Hollands en ik had nooit anders dan Fries gesproken. Tijdens het gedoe van het verhuizen vonden we gelukkig aanspraak bij het gezin van een collega van vader die verderop in de straat woonde. Ook Friezen. Volgens moeder moet ik daar al zeer vroegtijdig het verlangen naar het vertrouwde Heerenveen terug te keren kenbaar hebben gemaakt. Verscholen onder de eettafel zou ik hartschtelijk mijn en moeders wens hebben uitgesproken: ‘k Wol wer nei myn âld hûs werom’. Waarop zij mij troostte met het advies ‘myn duumke’ maar in de mond te steken.

Later bleek er nog een baken in de Verenigingstraat te bestaan. Op de hoek met de Groeneweg dreef Brandsma een kruidenierswinkeltje. Brandsma, de naam zegt het al, was ook een Friese immigrant, nota bene afkomstig van Heerenveen. Of het zo zijn moest! Brandsma’s winkel was voor ons wat nu de winkel van een Turk voor Turkse landgenoten betekent. ’t Was niet alleen voor boodschappen dat moeder bij Brandsma binnenging.

Aan initiatieven om iets te verdienen was in de crisisjaren geen gebrek. Hier heeft een fotograaf die met een paardje rondtrok, een foto gemaakt in de Paverstraat, op de hoek met de Goudsbloemstraat (foto: Willem Boxma).

Vader meende dat wij ons aan de gewijzigde omstandigheden moesten aanpassen. Hij vond dat zulks gemakkelijker zou verlopen, als wij ons best zouden doen ons, in elk geval buiten de deur, zoveel mogelijk in het Hollands uit te drukken. Integreren dus! Hij vond het, geloof ik, een beetje gênant als wij hem op straat in ons 'boerentaaltje' aanspraken. Dat advies gold vanzelfsprekend niet bij ontmoetingen met eigen landslui. In dat geval kon hij geen Hollands woord over de lippen krijgen. Toch moesten mijn broer en ik voortaan 'vader' tegen hem zeggen in plaats van het ingeroeste 'heit'. Hij kreeg maar voor de helft zijn zin: hij kon de aanspreektitel 'Va' krijgen en verder gingen we niet. En wat onze moeder betreft, het ons nietszeggende 'moeder' kregen we helemaal niet door onze kelen. We weigerden ook concessies tot aan de helft te doen. Dus ook geen 'moe'. Ze bleef voor ons haar leven lang 'Mem', jawel met een hoofdletter.

Mem heeft zich in Zwolle nooit thuis gevoeld. De Zwolse sfeer bleef haar vreemd en dat niet alleen vanwege het dialect, dat toen nog algemeen in de stad en daaromheen werd gehoord. We waren gewend geweest, dat familie, burens, kennissen en leveranciers en ander goed volk vrijelijk door de achterdeur binnenkwam. Hier was het anders. Hier was achterom gaan niet mogelijk. Moest je bij iemand zijn, dan hoorde je aan de voordeurbel te trekken of op een knopje te drukken en te wachten tot er iemand in de deuropening verscheen. Mem vond het echt erg, als op het bellen of schellen niet eens de deur geopend werd en zij via een piepklein luikje dat ook nog eens beveiligd was met kruiselings traliewerk, waarachter het gelaat van de bewoner of bewoonster ternauwernood zichtbaar was, te woord werd gestaan. Ze voelde zich dan zo ongeveer als een non die haar bezoek niet verder mocht toelaten dan tot de kloosterpoort. In zo'n situatie – zij soms bij regen en kou op de stoep, vóór het luikje, en de ander beschut achter het traliewerkje – kon de conversatie soms lange tijd in beslag nemen.

Het lieve mens heeft naar 'Fryske groun' terugverlangd zolang ze in de hoofdstad van Overijssel heeft gewoond, voortdurend levend in de

hoop dat ze eens naar het Heitelân kon terugkeren. Het is er nooit van gekomen. In 1956 werd ze zwaar ziek overgebracht naar een specialistisch ziekenhuis in Amsterdam. Ze stierf in die veel grotere stad. Een stad waarin ze tijdens haar leven nooit een stap heeft gezet.

Wij kinderen, waren soepel genoeg om ons bij het Zwolse leven en het daarbijbehorende 'taoltien' en bij de kinderen in de straat en op school aan te passen. We speelden voetbal op straat. Ja, wat speelden we op straat niet? We hoepelden, we hinkelden, we tolden, we reden auto met het onderstel van een afgedankte kinderwagen.

Voetballen op straat deden we als er geen 'tute' in zicht was, want 't was verboden. Je moest dus wel op je qui-vive zijn. De bal was self-made, een prop van samengeperste kranten, bijeengehouden door een strakgespannen touwtje of rekbare ringetjes geknipt uit een afgedane binnenband van een fiets. Het nadeel was dat de nepbal niet stuiten kon, niet weerbestendig was en maar een beperkte gebruiksduur had. Waarom geen echte bal? Die waren toen misschien nog niet te koop en als dat wel het geval was, waren ze hoogstwaarschijnlijk te duur voor ons gewone jongens.

Voetballen met een 'echte' bal, dat wil zeggen een die van leer was, kon je alleen doen door je bij een voetbalclub aan te sluiten. Je kon kiezen tussen PEC, ZAC en Zwolsche Boys, tussen welke aanhangers een danige rivaliteit heerste. Mijn broer en ik waren voor PEC, dat in de eerste klasse van de competitie speelde. Was het lot een seizoen lang PEC onwelgevallig geweest en was de club veroordeeld tot degradatie naar de tweede klas, dan kon je er op rekenen dat de jeugdige fans van ZAC en Zwolse Boys je de dag na de rampzalige zondag, niet zonder leedvermaak, nazongen:

P.E.C., daar ga je
Naar de tweede klas,
Omdat er in de e-e-e-r-s-t-e
Geen plaats meer voor je was!

Voetballen was niet onze enige favoriete sport. Zo nu en dan gingen we naar de wielersbaan achter café-uitspanning Urbana aan de Almelose straatweg. Ik heb er het succesvolle koppel Pijnenburg-Wals, winnaars van de Zesdaagse, nog rondjes

zien trappen. De exploitatie kon waarschijnlijk op den duur niet uit. Na een niet al te lang bestaan werd de kostbare velodroom dan ook afgebroken.

Met het begin van de jaren dertig was de alom gevreesde crisis doorgebroken en menigeen ging de gevolgen aan den lijve ondervinden. Het aantal stempelaars groeide. Veel werklozen probeerden een centje extra te verdienen. Dat diende met voorzichtigheid te gebeuren, want het moest natuurlijk meestal buiten 'de steun' en de werkverschaffing om. De controle op het onwettig bijverdienen was streng en onberekenbaar. Velen werden gedwongen tot arbeid waarvoor ze helemaal de opleiding niet hadden of waarvoor ze altijd de neus hadden opgehaald.

En wie bijvoorbeeld muziek in het openbaar ten gehore wilde brengen, had daarvoor bovendien een gemeentevergunning nodig. Nog zie ik die stumperd van de Assendorperstraat de Verenigingstraat binnenkomen. Hij was als keurig burgerman gekleed en moet, neem ik nu aan, kantoorbediende zijn geweest. Maar hij kan even goed

een werkloos musicus geweest zijn. Dat was zelfs waarschijnlijker, ook al bespeelde hij een simpele blikken fluit en beperkte hij zich tot de populaire melodietjes van die dagen. Onrustig hield hij, onderwijl schelle tonen uit zijn instrument blazend, de blik op de huisdeuren en straathoeken gericht. Af en toe onderbrak hij het spelen om de toegeworpen munten – meestal centen en een enkele keer een twee-en-halve-centen-stuk – van de straat te rapen. Op een dag was de fluitspeler nauwelijks de eerste huizen gepasseerd, had hij amper de eerste regels van het volgende nummer verwerkt, of daar bewoog de straatagent zich statig en vooral autoritair op zijn rijwiel de straat in en veraste de fluitist in zijn muzikale activiteit. Deze onderkende bliksemsnel het aankomend onheil en terwijl een verlate cent aan zijn voeten voortrolde, staakte hij zonder omhaal zijn recital, liet het instrument onder zijn jas verdwijnen en liep onverschillig door alsof hij doodgewoon een wandelingetje maakte. Jammer, vergeefs. De hooggezeten 'tute' van de Zwolse politie haalde hem in. Even verwachtte ik nog, dat het mededogen het van het plichtsbesef zou winnen. Maar nee, de tragedie moest zijn loop hebben. Het gezag, zetelend op het rijwielzadel, één voet op de stoeprand, de ander steunend op een pedaal, graaide tergend langzaam een boekje uit de binnenzak van het uniform. Heeft meneer een vergunning om muziek in het openbaar ten gehore te brengen? Nee, meneer kan geen vergunning tonen. Spijtig, maar dan is meneer in overtreding. Zou de opbrengst van een dag clandestien fluiten de boete gedekt hebben? En zou er iets zijn overgebleven voor vrouw en kindertjes? Merkwaaardig dat die vraag mij zestig jaar later nog kan bezighouden.

Uiteraard kwamen er ook muzikanten door onze straat die wel over een openbare speelvergunning beschikten en dus door de surveillerende agenten na controle ongemoeid werden gelaten. Ze hadden alvorens het begeerde papiertje in ontvangst te mogen nemen op het politiebureau voorgespeeld. Het hing dan of van hun muzikale talent of van het auditieve vermogen van de dienstdoende diender af, of ze de stad met hun klanken mochten opluisteren.

De vader van Willem Boxma leert een neefje fietsen voor het huis in de Papaverstraat (foto: Willem Boxma).

Bekend en vooral geliefd bij kinderen was Ome Keessie, al of niet genoemd naar een populaire radiofiguur. Hij droeg een gitaar bij zich met aan de hals van het instrument een omhoogstekende spaak. Aan het eind daarvan was een mondharmonika geklemd, zo hoog dat die precies de mond van de speelman bereikte. Op die manier

kinderen achter zich aan, gelijk de rattenvanger van Hameln.

Een meer zeldzame figuur in het muzikale straatwerk was de zonderling die langs kwam met een kleinschalig orkest aan zijn lijf. Op zijn hoofd droeg hij een metaalachtige punthoed waarop in drie omgangen belletjes waren gemonteerd. Op zijn rug torste hij een grote trom waarvan het slaghout met een koord met een van zijn hielen was verbonden. Tussen beide handen drukte hij een trekharmonika open en dicht. Zijn hoofd schuddend, zijn voet zo nu en dan naar voren schoppend en met zijn vingers de knoppen van de harmonika beroerend, ontstond – achteraf gezien verbazingwekkend – een op elkaar afgestemd samenspel. En dan presteerde de man het ook nog erbij te zingen. Als iemand op een openbare speelvergunning aanspraak mocht maken, was hij het wel.

Een echte band was die van het groepje Volendammers. Nou, Volendammers? Ze droegen in elk geval Volendamse kostuums. Twee mannen sleepten een drumstel met zich voort. Met de haast vanzelfsprekende accordeon, soms twee of drie, een trompet, vaak nog een viool of een ander instrument erbij, stelde het straatorkest zich op rond het drumstel op de stoep en begon zijn muzikale kunnen ten beste te geven. Eén hunner zong door de spreektrompet de bekende liedjes van die jaren – je zag zijn mond aan de binnenkant achteraan open en dicht gaan -, terwijl een Volendams vrouwtje compleet in witte klompjes met de mand langs deuren en omstanders ging.

De kleine muziekkunst is van de straten verdwenen; om van de individuele straatzanger niet te spreken. Zelfs het gekras van de ratel waarmee de vuilnisman de komst van de afvalkar aankondigde, wordt niet meer gehoord.

Wie had geld in de magere dagen van de jaren dertig? Menigeen kwam in de schulden: huurschuld, huurkoopachterstand, onbetaalde rekeningen. In de stad reed een man op een fiets rond. Hij was in dienst van een kantoor dat het innen van achters-tallige betalingen op zich had genomen. De invorderaar stond in de stad spoedig bekend als 'de man met de rode pet', naar het hoofddeksel dat hij

Willem Boxma in korte broek en hoge veterschoenen, staand voor de deur van school X aan de Molenweg. Op de lei staat 'Herinnering aan mijn schooljaren 1932-1933' (foto: Willem Boxma).

kon Ome Keessie, van wie de burgerlijke standnaam mij nooit bekend is geworden, tegelijk blazen en pingelen. Kinderen zagen hem graag komen en hij genoot zichtbaar als hij, ietwat gebogen naar het grut, zijn melodietjes liet horen; vaak waren het kinderliedjes die volop werden meegezongen. Nog milder werd zijn glimlach als verteederde moeders van hun waardering voor het geboden tafereel in klinkende munt deden blijken. Was alles van de straat geraapt, dan zwaaide hij zijn hoed ten afscheid en trok verder met een stoet

droeg. De rode pet gaf letterlijk kleur aan zijn functie. Waar de rode pet verscheen wist iedereen de schade en schande van hem of haar die ook na herhaalde aanmaningen in gebreke bleef te betalen. En wie nog niet op de lijst van de rode pet stond, kon zich gewaarschuwd achten en zien hoe zo iemand werd aangepakt.

loop van de gebeurtenis volgden, boven een raam openschuiven. Een arm stak naar buiten, de hand eraan omvatte een pot met geranium. Gejoel ging op uit de omstanders die begrepen wat ging gebeuren. De hand liet de pot met plant los en die kwam welgericht op de argeloos wachtende rode pet terecht. Uit die richting hoefde hij beslist geen

De tweede of derde klas van de lagere school aan de Molenweg, omstreeks 1933. Achter in de klas staat jufvrouw Viehof (foto: Willem Boxma).

Op zekere dag – schrijven we 1934 of daaromtrent? – kwam de man met de rode pet de Verenigingstraat in rijden. Wij jongens, maar zeker de ouderen zagen hem, over wie al zoveel gerucht vooruit was gegaan, komen. Iedereen vroeg zich af wie in onze straat het fenomeen op zijn orderbriefje had. Hij stapte af bij de woning van twee samenwonende oudere dames en trok aan de koperen deurbelknop. Toen er niet gereageerd werd, deed hij dat nog eens en nog eens. Toen zagen wij, de buurtgenoten, die in een kring de

betaling, en zeker niet in natura, te verwachten. Nadat hij zijn petje had afgeklopt, pakte hij vliegensvlug zijn fiets en verdween naar een volgende klant.

Na enkele jaren Verenigingstraat verhuisden we naar de Papaverstraat. We waren de eerste bewoners van een gloednieuw huis, nummer 14. We konden ons geluk en ons comfort niet op. Een huis zonder tonnetjesprobleem, maar met een 'huuske' dat je met gerechtvaardigde ijdelheid een

'toilet' mocht noemen. Op de dag van verhuizing instrueerde vader ons de werking. Als je je, als jongen zijnde, tot een kleine beperkte, deed je de zitting – een bril heette dat – omhoog, bij een grote kon die op z'n plaats blijven. Als je klaar was, zo sprak vader, trok je aan het touw met de knop aan het eind en dan gebeurde het wonder. Reutelend kwam water te voorschijn dat de hele santekraam in een krachtige stroom wegspoelde. Een wonder van techniek dat ik nooit tevoren had beleefd. En het wonder werd bovenwonder toen ik hoorde dat de bak boven de pijp zich helemaal uit zichzelf weer met water vulde. Klaar voor een volgende reiniging. 't Was niet te geloven. We voelden ons opeens tot de elite behoren in dat huis met het watercloset, de grote ramen aan de straatkant, liefst vier slaapkamers en een tuin voor en achter. Zelfs moeder begon iets goeds te zien in Zwolle!

Van de vriendjes in de Papaverstraat herinner ik mij alleen Henkie. Hij woonde in het huis recht tegenover het onze. Henkie's ouders waren katholiek. Zeg maar rustig; ze waren roomser dan de Paus. Tegenwoordig kom je dat nog maar zelden tegen. Ga maar na. Zie je in Zwolle's straten nog de paters Dominicanen lopen, twee aan twee, voeten in sandalen en de handen gevouwen onder hun zwart-op-witte pijpen? Nee toch? En de zwart gecamoufleerde nonnen, het gelaat spiedend onder witte hardgesteven kappen, vele malen meer afgeschermd van de wereld dan een merrie met oogkleppen. Tegenwoordig kun je niet eens meer zien dat het paters en nonnen zijn. Een specifiek beeld gaf het wel aan de stad.

Terug naar Henkie, van wie ik zei dat het gezin waartoe hij behoorde, het goede roomse leven leefde. Zijn vader deed altijd gedwee zijn hoedje af als hij, te voet of op de fiets, de deur van een katholieke kerk voorbij ging; een eerbetoon aan hetgeen achter de zware deur was opgesteld.

Henkie had bij mij thuis mijn boeken gezien. Boeken die hem enorm boeiden, temeer omdat die bij hem thuis niet werden getolereerd. Ze werden trouwens ook geweerd uit het bibliotheekje van onze lagere school. De gezapige Dik Tromboeken konden er mee door, maar avonturen van schalkjes als Pietje Bell bepaald niet; die zouden ons op het verkeerde pad brengen. Henkie ver-

slond dan ook de schelmenstreken van Pietje Bell en consorten op mijn kamertje. Omdat hij de verschillende uitgaven bij mij thuis onmogelijk kon uitlezen, smokkelde hij ze verstopt onder zijn bloes zijn ouderlijk huis binnen. Eens beloofde hij mij spannende lectuur aan mij te zullen uitlenen.

Wat Henkie mij enkele dagen later tot lering en vermaak bezorgde, ging mijn pril religieus voorstellingsvermogen ver te boven. Er was weinig tekst in te verteren: illustraties destemmeer. Prentjes waarop Onze Lieve Heer stond, getooid met een weelderige diepzwarte baard, reikend tot onderaan een smetteloos glanzende jurk. En in zijn nabijheid natuurlijk altijd de jongensachtige Jezus met vleugels op de rug van wat ik als een nachtjapon zag, de handjes gevouwen en de nimbus flonkerend achter een wildbehaard hoofd. Om hem heen fladderden engeltjes, gezegend met dikke billettjes en doorvoede buikjes. Ik vroeg me af hoe die tere vleugeltjes zulke bovengewichtse kindertjes in de lucht, en nog hoger tot in de hemel, konden houden. De bijschriften waren kennelijk bedoeld om de met verleiding bedreigde jeugd op het kuise pad te houden, tot aan de dag waarop ze in gezelschap van de twee heilige figuren zich met hun hapgrage billettjes en rijstbuikjes onder twee vlerken in een eeuwig leven mochten laten voortwiegen.

Ik heb de boekjes netjes aan Henkie teruggeven. Ik had ze heel mooi gevonden, zei ik maar. Henkie vroeg of hij mijn boeken nog even mocht houden. Er was niet zoveel gelegenheid tot rustig lezen, zei hij. Doordat we later opnieuw verhuisden, verloor ik Henkie uit het oog. Jaren later, op de dag van Zwolles bevrijding in april 1945, zag ik hem plotseling terug. Hij droeg een blauwe overall en om één van zijn armen een band waarop de letters BS, Binnenlandse Strijdkrachten dus. Over zijn schouder bungelde wat onwenning een stengun. Dat mijn Pietje Bells tot Henkies onmiskenbare moed zouden hebben bijgedragen, lijkt me overdreven. Maar toen hij mij van onder een voor zijn hoofd iets te grote helm herkende en amicaal een hand tegen me opstak, drong een onweerstaanbare gedachte zich aan mij op: 'Verrek, hij heeft altijd mijn Pietje Bells nog'.

Een van mijn loopjes door Zwolle leidt bijna steeds door de Molenweg, waaraan mijn goede oude lagere school gelegen is. Het gebouw doet weer dienst als school. Binnen zal wel een en ander zijn aangepast. De twee zwart geverfde traliehekwerken aan weerszij van het schoolgebouw die vroeger de beide speelterreinen van de straat afsloten – links voor de kleintjes en rechts voor de hogere klassen – zijn blijven staan.

Op mijn tenen door de hoge vensters glurend, verwacht ik de houten schoolbanken ordelijk in de afgemeten rij te zien. Een ijdele hoop. Dat meubilair van toen, doelmatig voorzien van een gleuf voor potlood en kroontjespen en het metalen schuifje waaronder het inktpotje was verborgen, is natuurlijk als ouderwets opgeruimd. De robuuste met kachelglans opgepoetste kachel – 's winters in de vroege door de werkster opgestookt – waarboven we onze handen warmden en de wanten droogden, heeft zijn plaats moeten afstaan aan een radiator van de centrale verwarming. De schoolborden, toen zo bijdetijds omdat ze aan de wand toegeklapt en omhoog en naar beneden getrokken konden worden, zijn weg.

En waar is de grote kaart van Nederland gebleven? Die met elke provincie in een eigen kleur. Waarom Friesland met zijn weilanden en Limburg zijn heuvels in lila waren gekleurd en het met heide bedekte Drente juist weer in groen is mij nog altijd duister. En wat had ik graag de indrukwekkende platen met Jetses' visie op 'De inname van Dorestad door de Noormannen' en zeker 'De schandalige moord door de ontrouwe edelen op Floris de Vijfde' nogmaals aandachtig bekeken. Ze hangen er niet meer. Dat 'Een pasar op Java in Nederlandsch Oost-Indië' er niet meer prijkt, daar kan ik vree mee hebben. Want Indië, òns Indië welteverstaan, ligt verder weg dan ooit, ook al is de reisduur korter geworden.

Hoe dicht de kolonie, dichtertlijk de 'gordel van smaragd' genoemd, vroeger bij ons lag, was te vernemen in de zangles. Vaderlandsgevoelige liederen als 'Hoe zachtkens glijdt ons bootje' en 'Op de grote stille heide' werden aan de hand van een bekend zangbundeltje afgewisseld met droefgeestige melodieën afkomstig uit 'onze kolonie', bijvoorbeeld over een oude waringin in de scha-

duw waarvan kolonialen en planters zich het verlaten mistige Nederland herinnerden. Sterker nog: we zongen in het Maleis nota bene! Er staan me klanken bij als 'kasian si pato-ka-an' en 'teran boelan'. Ik weet niet meer hoe je ze schrijven moet. En wat ze precies beduidden? Ik betwijfel of zelfs mijn goede meester De Mik er iets van begreep.

Officieel heette de school aan de Molenweg School Tien, geschreven als School X. De X stond voor de tiende plaats in de nummering die de gemeente aanhield. Nooit sprak iemand van School Tien; je zag dat alleen op de rapporten staan. In de dagelijkse omgang werden lagere scholen genoemd naar het hoofd der school ofwel de hoofdonderwijzer, de autoriteit in de ogen van kind en ouders. Aldus werd altijd gesproken van de Willingschool, het kan ook Wielingschool geweest zijn. Ik heb meester Willing of Wieling nooit gekend. Hij was gepensioneerd of dood toen ik op School X als leerling werd ingeschreven. Namen en gewoontes hebben een taai leven. Meester Willing – ik houd het verder maar op Willing – was jarenlang aan de school verbonden geweest. En al was zijn plaats sinds jaren ingenomen door een boom van een onderwijzer met de naam Haarsma: het was en bleef de Willingschool.

Eigenlijk omvatte het gebouw twee scholen. Het voorste deel – dat ook als het achterste gezien kan worden, grenzend aan de Molenweg – was de Willingschool. Het andere deel dat aan de Assen-

Even uitblazen tijdens een schoolreisje in 1936. Onder toezien oog van meester De Mik word genoten van ranja met een rietje (foto: Willem Boxma).

dorperstraat lag, was een andere school en heette Nijdamsschool. De grote speelplaats naast het gebouw, begrensd door Molenweg en Assendorperstraat, was terwille van orde en scheiding met een zwart puntig hek in tweeën verdeeld. Elke school zijn eigen territorium. Wat dacht u!

Mijn onderwijzeres in de eerste drie klassen

De zevende klas van de lagere school op schoolreisje in 1937. Rechts op de foto staat meester Haarsma (foto: Willem Boxma).

was 'juf' Viehof. Ze was gehuwd, al wat ouder en heel lief voor ons kindertjes. Ze kon tegen de tijd van 5 december op het bord gemeidelijke Sinterklazen en grijnzende Pieten tekenen in vele kleuren pijpjeskrijt. Op een klassefoto van die dagen staat ze – als altijd innemend glimlachend – achter in het lokaal: liefdevol ons overziend die opgesloten zitten in de houten banken waarop lei, griffelen sponzedoos op gebruik wachten. Ikzelf zit overdreven rechtop, de armen over elkaar geslagen zoals destijds betamelijk was, alsof ik het nageslacht toch vooral wil laten zien hoe netjes, oppassend en gehoorzaam ik ben.

Een onvergetelijke periode op de Willingschool begon, denk ik, toen ik overging naar de vierde klas en onder de leerzame hoede kwam van meester De Mik. 'Meester' zeiden we tegen de onderwijzer en niet 'meneer' en we haalden het niet in ons hoofd hem met Jan of Piet aan te spreken, zoals ik dat kinderen tegenwoordig hoor doen. De kinderen in mijn klas kwamen voor het merendeel uit de – mag ik het nog zeggen? – arbeidersklasse. De vaders waren of werkzaam in eenvoudige beroepen of werkloos. Ze woonden in de

straten in en rond de Molenweg; de beide Weidjesstraten, de Lindestraat, de Tulpstraat, de Verenigingstraat en zo meer. Ik herinner mij slechts enkele namen: Jan, Maarten, Hennie, Luutje. En een Jaap, wiens vader visventer was en die elke dag naar haring stonk. Geen wonder als je voor en na schooltijd vis voor papa's kar schoonmaken moest! Dan had je nog Sjors, die ik nog voor de klas zie voorlezen en die het alsmaar over 'onjeklonje' had omdat hij met het Franse woord geen raad wist. Totdat zijn zenuwen het begaven en hij door de broekspijpen zijn plas liet lopen – 't was geloof ik toevallig ook nog op het moment dat hij het woordje 'onjeklonje' uitsprak.

We kregen meester De Mik mee in de vierde, vijfde en zesde klas. De laatste klas, de zevende, de springklas naar een hogere opleiding was voorbehouden aan de hoofdonderwijzer, meester Haarsma dus. Voor meester De Mik voel ik in mijn binnenste altijd nog een warm plekje, hoewel hij een respect afdwingend, driftig, opvliegend opduveltje was. Hij was ook nog jong toen hij geroepen werd een twintigtal kinderen kennis en wijsheid bij te brengen en hij kwam, dacht ik, uit Zuid-Holland waar kinderen misschien hemelsbreed verschillen van Zwolse.

Ik zat in de voorste bank, naast mijn boezemvriend Maarten, een wat gezette jongen, een Dik Trommetje en een ras-echt Zwollenaar, dat mij elke morgen van huis haalde om samen naar school te gaan. Hij deed gewoonlijk de klep voor de briefopening in de voordeur met een klap omhoog en riep met zijn mond dicht ervoor luid: 'Wimpie, kom ie met naor skoele?' Als de schooltijd voorbij was, riep hij mij in dezelfde opstelling 'Wimpie, kom ie speel'n?' om mij naar buiten te lokken. Maarten was een energieke jongen, een knaap met initiatief, dat dient gezegd.

Vermeld moet worden dat ik het Zwols min of meer onder de knie had gekregen, in elk geval voor extern gebruik. De meeste kinderen met wie ik omging, spraken immers Zwols! Het leven is een kwestie van aanpassen, nietwaar! Tenminste... als je ergens bij wilt horen. Nou, helemaal goed Zwols kon het natuurlijk niet worden, maar ik behielp me behoorlijk zonder al te zeer op te

laten vallen dat mijn wieg in Friesland had gestaan. Toen ik eens bij De Gruijter aan de Assendorperstraat aan het winkeljufje om 'n sakkien sangsaod' vroeg, ervoer ik tot mijn opluchting en vreugde dat ze me uitstekend begreep en me rap antwoordde: 'Jochien, mu'j vanaovond soms sing'n?'

Terug naar de klas; naar de voorste bank waarin Maarten en ik onze plaatsen hadden. Wat de aanleiding is geweest, blijft voor mij een open vraag. Maarten moet iets hebben uitgevreten wat meester De Mik niet had behaagd. Want plotseling schoot des meesters hand uit en kreeg mijn vriend een watjekouw van jewelste tegen het linkeroor. Het scheen mij of de echo van de klap door zijn rechteroor het hoofd verliet. De Miks ogen schoten vuur. Hij was vuurrood geworden en hij liep ontdaan terug naar het onderwijzerstafeltje, alsof hij zelf van het effect van zijn omhaal was geschrokken.

'Voor het bord', commandeerde hij mijn vriendje. 't Kwam mij voor dat zijn stem onzeker was, 'en pak 't krijt'. Maarten schoof de bank uit en zocht positie voor het uitdagende zwarte vlak. 'Tekens Friesland', beval meester. Maarten scheen even te twifelen aan Frieslands model. Of hij kon niet besluiten waar te beginnen, aan zee- of landzijde. Dan ging zijn hand met het krijtje tussen de bevende vingers omhoog en een ononderbroken lijn tekende zich wit af tegen de zwarte ondergrond. En waarachtig, 't leek of het vertoonde ontwerp inderdaad Friesland was, de provincie waar ik mij zo verwant mee voelde. En wie zou in de klas beter over de kaart kunnen oordelen dan ik? Mij werd niets gevraagd! En toch, en toch er was iets in de geboden cartografie wat mij niet beviel. Van Staveren uit strekte zich een buitengewoon omvangrijk, haast angstwekkend schiereiland uit dat reikte tot bijna aan Terschelling en vandaar terugliep naar Frieslands kust, bij Workum, Makkum, Hindelopen of daaromtrent. Meester bevestigde mijn vermoedens. Er was iets mis. 'Zit er een slurf aan Friesland?', vroeg hij geïrriteerd. Ook Maarten begreep dat er geen overeenkomst tussen Friesland en een olifant kon bestaan. Aarzelend dook hij het borsteltje uit het krijtbakje op en wis-

te de helft van het schiereiland, terwijl hij zijn blik wanhopig vragend op meester gericht hield. Frieslands kaart had nu iets van een varkenskop gekregen, vond ik. Toevallig vond meester dat ook. 'Ga maar zitten', ordonneerde hij Maarten. 'Wim, jij naar voren!' Met knikkende knieën trad ik voor de varkenskop in krijt. Ik wist niet goed raad met deze wel heel bijzondere weergave. Had Friesland nu wel of niet bij Staveren of Workum een uitwas? Een minuut verstreek. Toen sprak meester. 'Hangt er zo'n bult aan?', vroeg hij. Korzelig klonk zijn stem nog wel, maar toch ook rustiger, milder. Toen begreep ik, dat de fout in die varkenssnuut zat die meester voor een bult aanzag. Bevrijd van angst en onzekerheid pakte ik de bordborstel en veegde resoluut Friesland in model, met een vrije zee voor Staveren, Workum, Makkum en Hindelopen.

Enkele maanden later vertrok Maarten. Naar Tilburg. Omdat zijn vader die op de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen werkte, daarheen was overgeplaatst. Eerst in 1965 ontmoette ik hem weer; bij toeval, nadat ik in de krant over hem gelezen had. Maarten was burgemeester geworden, op dat moment de jongste burgervader van Nederland! Van Roden en dat dorp ligt niet ver van dat vermaledijde Friesland.

In de laatste klas, de zevende van School X, deelde meester Haarsma de lakens uit. Hij stoomde mij klaar voor het toelatingsexamen voor de Rijks Hogere Burgerschool. Ik heb mij in dat ene jaar minder gelukkig gevoeld dan in de drie jaar bij meester De Mik. Ik had wat tegen meester Haarsma en omgekeerd had ik het gevoel dat 'het hoofd der school' iets tegen mij had. Hij was fors van postuur en uit zijn opvallend grote hoofd kon hij een donderend geluid laten horen. Kortom, hij was een man die ontzag inboezemde. 's Morgens arriveerde hij bij de school op een rijwiel – met recht een rijwiel en geen fiets – dat helemaal op zijn figuur en methode van op- en afstappen vervaardigd scheen.

Meester Haarsma presenteerde zich in de klas in twee functies, te weten die van onderwijzer, wat normaal was, en die van reserve-officier, wat irrelevant was. Als zich maar even een gelegenheid

voordeel, meestal het laatste lesuur op zaterdag, werden wij geïnformeerd over militaire rangen, de landweer waarbij hij was ingedeeld, schietposities en trouw aan koningin en vaderland.

Er moet natuurlijk een verklaring zijn voor de spanning tussen mij als onderdanige schooljongen en de overheersende hoofdonderwijzer. Mid-den jaren dertig, en van die tijd spreek ik, verwierf Louis Davids algemene bekendheid. Zijn revues werden druk bezocht en ook ik ontkwam niet aan een zekere verering voor de zanger met zijn typisch Amsterdams accent en zijn liedjes over de gewone man – jawel, die met dat confectiepakkie an bijvoorbeeld. Ook zijn radio-optredens trokken duizenden luisteraars. Hij zong zijn populaire liedjes met wat hese stem. Iedereen kende ze, zo niet de hele tekst dan wel de eerste regels.

De indruk die de humorist op mij maakte, was zo diep dat ik hem ging imiteren. Ik dacht zelfs dat ik daarin bijzonder slaagde. Op mijn gehoor afgaande meende ik, hoe arrogant voor een kleine jongen, praktisch geen verschil te horen tussen het zangtalent van Davids en dat van mij, voorzover je natuurlijk van talent kon spreken. Ik kende de teksten van al zijn succesnummers. Uit het hoofd geleerd uit een liederenbundeltje dat in die dagen op de markt voor een dubbeltje werd verkocht. Niet alleen liedjes van Davids stonden er in, ook nummers van Willy Derby, Kees Pruis, Louis Noi-ret en Louis Bandy en wie maar meer via de luid-spreker op ons insprak en -zong. Een imitator vraagt om publiek en op het schoolplein was ik dan ook spoedig de gevierde jongen, die met de dag ijdel werd en zichzelf al de plaats van Davids op het toneel en achter de microfoon zag innemen.

Mijn imitatietalent droeg echter bij tot een verslechterende relatie tussen meester Haarsma en mij. Dat kwam zo. Een snotneus, enkele ban-ken achter mij, was een keer zo leuk om de vinger omhoog te steken. 'Wat is er Japie?'. Ik noem hem maar Japie, want ik weet zijn naam niet meer. 'Wimpie kan zo mooi Louis Davids nadoen, meester'. 'Is dat zo Wim, laat dan eens horen jon-gen'. En daar zat ik, niet wetend hoe te kijken. Radeloos. Verbolgen keek ik naar de knaap die mij

zonder voorafgaand overleg had aangebracht. Helaas, meesters ogen deden mij beseffen dat er geen ontkomen aan was. Met trillende stem, die niets meer van Louis Davids weg had, zong ik van de bollen waarvan je sprakeloos geniet als je al die mooie kleuren ziet. Bleef het daar maar bij. Een paar weken later wees Haarsma mij weer aan. 'Laat Davids nog eens horen, Wim' en dan draaide ik de olieman weer eens af of het gedoe met koffie en broodjes op het strand van Zandvoort aan Zee. De terugkerende vraag ontvaardde op den duur in een bevel waar ik maar gevolg aan diende te geven.

Totdat ik het vertikte om ook nog maar één nummer van Davids' repertoire weg te geven. De bollen, de olieman en de broodjes met koffie en de hele verdere santenkraam van Davids kwamen mijn strot niet meer uit. Toen liet de hoofdmeester zich kennen. Hoofden der school en reserve-officieren hebben kinderachtige karaktertrekken. Misschien komt dat doordat ze beiden te maken hebben met jongens die ze naar hun hand kunnen zetten. Dat dacht ik toen en dat denk ik nog. Meester Haarsma ging me pakken. Als op mijn school- of huiswerk of op mijn gedrag ook maar iets aan te merken viel, dreef hij de spot met mijn imitatietalent. 'Hou jij je maar bij je bollen', zei hij dan, 'of bij je olieman.' Waarna hij op zijn manier Davids nadeed, meestal peuterend in zijn neus. Dat was zo zijn gewoonte. Hij kende echter de woorden van de liedjes niet en zong in de plaats daarvan honend van 'jè-jè-jè'. Flauwe kerel!

Een gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde

Het Provinciaal Overijssels Museum bezit slechts weinig voorwerpen die te maken hebben met de Zwolse gilden. In de vorig jaar ingerichte semi-permanente expositie 'Zwolle in bedrijf' zijn deze geëxposeerd. Het gaat om een met leer overtrokken kistje van het St. Lucasgilde, enkele draagtekens van het timmermansgilde, het kramersgilde en mogelijk het schuttersgilde, een staf van het tappersgilde, een groot aantal gildepenningen, voornamelijk van het glazenmakersgilde, de koperen platen, waarin de merken van de Zwolse zilvermeden zijn geslagen, en een gildebeker. Deze laatste beker is de enige gildebeker in de collectie van het museum.¹ Hij is vervaardigd door de zilversmid Dionisius van Hensboom voor het hoedenmakers- en bontwerkersgilde in 1726. Dit laatste blijkt niet alleen uit de inscriptie op de kelk: 'Hoedemakers En Bontwerckers Gilden Beker aangelegd A 1726', maar ook uit de jaarletter, die in het voorwerp is geslagen, een L met een 1 erboven.

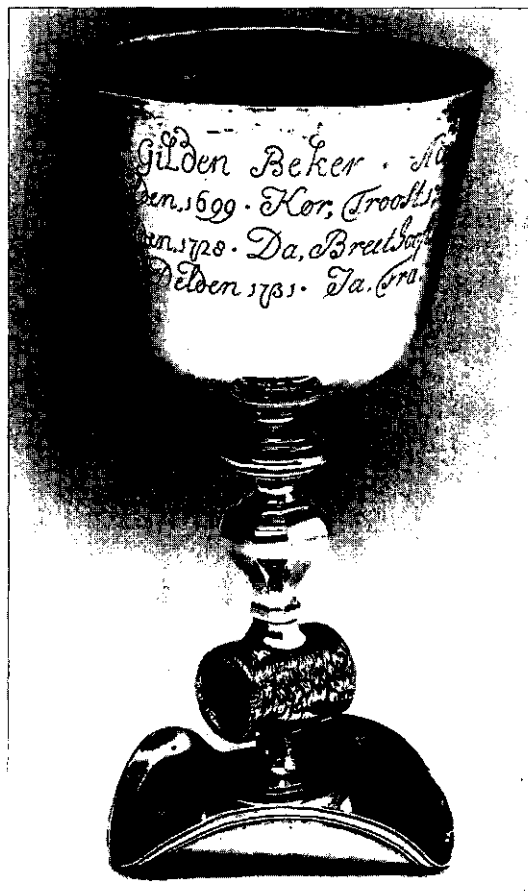
De beker was geëxposeerd op de Geschiedkundige-Overijsselsche Tentoonstelling, die in 1882 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis in het Gouvernementsgebouw in de Diezerstraat werd gehouden. Dit stuk is eigendom van de gemeente Zwolle en bevindt zich sinds eind 1886 in het museum.

Doordat zilversmid Van Hensboom voorwerpen die door beide beroepsgroepen werden vervaardigd, in de beker heeft verwerkt, doet de vorm in eerste instantie wat vreemd aan. De voet heeft de vorm van een breed gerande hoed. Deze rand is in drieën omhoog geslagen. De steel wordt onderbroken door een liggende cylinder, die een polsmof van bont voorstelt. De achthoekige verdikking van de balustervormige steel is een typerende vorm voor de eerste helft van de 18de eeuw. De

kelk loopt iets uit en is, op de inscriptie na, glad.

Aan de buitenzijde van de kelk zijn namen van gildeleden gegraveerd, waarschijnlijk met het jaartal waarin zij toetraden tot het gilde. Deze namen zijn, verdeeld over drie regels:

Ber. Blijdenstein 1693 . Pet. V. Delden 1699 .
 Kor. Troost 1712 . G. V. Delden 1720
 Her. V. Delden 1727 . Ja. Go. V. Delden 1727 .
 Da. Breethoofd 1728 . Hend. V. Delden 1731 .
 Hend. Hoijer 1731 . Hend. J. V. Delden 1731 .

Lydie van Dijk

De beker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde (foto: Westerink, Zwolle).

Ja.Fra.V.Delden 1731.

Op de voet staat de inscriptie: Joost van Delden 1756.

Aangezien de bovenste regel op de kelk 'Hoedemakers En Bontwerckers Gilden Beker aangelegd A 1726' uit andersoortige letters bestaat dan de drie volgende regels en de letters van deze laatste bovendien nauwkeurig tussen horizontale lijntjes gegraveerd zijn, ligt het voor de hand aan te nemen dat deze inscripties niet gelijktijdig zijn aangebracht. De eerste regel zou direkt na het vervaardigen van de beker kunnen zijn aangebracht, de volgende drie regels in 1731 of later en de naam van Joost van Delden, voluit in tegenstelling tot de andere namen, in 1756.

Van het gilde zelf, zijn geen archiefstukken bewaard. De beroepen van de vermelde personen blijken uit trouwregisters en begraafboeken. Daaruit zijn de volgende gegevens te destilleren.

Berent Blijdestein

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1696, vertrok in 1732 van Zwolle naar Groningen.

Peter van Delden

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1699, overleed in 1761 de namen van twee van zijn kinderen komen ook op de beker voor: Hermannus en Jan Goosen.

Kornelis Troost

beroep: niet bekend; trouwde in 1713 voor de tweede maal, overleed in 1740.

Gerrit van Delden

In het begin van de achttiende eeuw komen veel personen met deze naam voor, zonder toevoeging van beroep. Wie de op de beker vermelde persoon is, is dus niet na te gaan.

Hermannus van Delden

beroep: hoedenmaker; zoon van Peter van Delden, geboren in 1702, overleden in 1763 Joost van Delden is zijn zoon.

Jan Goosen van Delden

beroep: niet bekend; zoon van Peter van Delden, geboren in 1701, overleden in 1743.

David Breethoof

beroep: bontwerker; hij kreeg in 1728 het kleine burgerschap.

Hendrik van Delden

Dit kunnen twee verschillende personen zijn: Hendrik geboren in 1704 of Hendrik geboren in 1708.

Hendrik Hoyer

beroep: hoedenmaker; hij kreeg in 1731 het kleine burgerschap.

Hendrik Jan van Delden

beroep: onbekend; geboren in 1710, vertrok in 1752 naar Alkmaar.

Jan Francis van Delden

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1731, overleden in 1758.

Joost van Delden

beroep: hoedenmaker; zoon van Hermannus van Delden, geboren in 1738, overleden in 1797.

De data van de inscriptie op de kelk en het feit dat de naam op de voet voluit is geschreven, roepen een aantal vragen op. Bij vergelijking met de data uit de archiefstukken ligt het voor de hand aan te nemen dat de vermelde jaartallen het jaar weergeven waarin men lid werd van het gilde. De naam Joost van Delden springt eruit omdat hij op een andere plaats is gegraveerd en omdat hij voluit is geschreven. Werd Joost in 1756, op 18-jarige leeftijd, al lid van het gilde? Een lidmaatschap op zo'n jeugdige leeftijd is niet onmogelijk gezien het feit dat zijn vader en grootvader hetzelfde beroep uitoefenden. Zijn er tussen 1731 en 1756 geen nieuwe leden tot het gilde toegelaten? Of was het een slechte tijd voor deze beide beroepsgroepen: Kornelis Troost en Jan Francis van Delden werden respectievelijk in 1740 en 1758 'van de armen' begraven, Berent Blijdestein vertrok in 1732 naar Groningen, Hendrik Jan van Delden in 1752 naar Alkmaar. Wanneer Joost van Delden in 1756 zijn naam in de beker laat graveren, zijn, voor zover traceerbaar in de archiefstukken, alleen zijn grootvader Peter, zijn vader Hermannus en Jan Francis van Delden nog in leven.

Uit de weinige archiefstukken die gevonden zijn, zijn deze vragen (nog) niet te beantwoorden.

Noot

1. Een andere beker is ooit als gildebeker aangezien: een Seychellenoot op zilveren voet. Zie: *Zwols Historisch Tijdschrift* 1992, 51-52.

Literatuur

Nieuwe boeken

- Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2* Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1994.
Voor een bespreking zie hieronder.
- M. Andreas, *Inventaris van de archieven van de hogere technische school te Zwolle 1949-1986* (1988). Zwolle (Christelijke Hogeschool Windesheim) 1993.
- Bomen in Zwolle: twee wandelroutes in het centrum.* Zwolle (Stichting Zwolle Groenstad) 1993.
- W. Boxma, 'Van Amersfoort tot Zwol: historisch reizigersverkeer tussen twee steden' in: *Nederlandse Historiën* 1993, nr 4/5.
- Ad Dijkshoorn en Leen de Kleine, *Horreüs de Haas pad: een wandeling langs historie, architectuur, flora en fauna van het Engelse werk en Spoolderbos.* Zwolle (gemeente Zwolle) s.a. [199?]
- J. Erdtsieck, *Kerken onder druk. De Zwolse kerken in tijden van een vijandelijke bezetting.* Zwolle (eigen beheer) 1994.
- Caspar van Heel, *400 jaar gedeputeerde staten van Overijssel.* Zwolle (provincie Overijssel) 1993.
- Hoofdlijnennotitie zorg- en welzijnsbeleid.* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Jubileumkrant o.b.s. Het Turfschip. 1978-1993.* Zwolle 1993.
- H.J.H. Knoester, *Berichten uit het gemeentearchief.* Zwolle 1993.
Serie krantetartikelen, eerder verschenen in *De Peperbus*.
- Aaje Lem, 'De Zwolse drukker Peter van Os en zijn relatie met Gheraert Leeu' in: Koen Goudriaan e.a. (red.), *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484* (Oudheidkundige kring 'Die Goude') 23ste verz. bijdragen 1993, 184-192.
- Aranka Meierink, *Zwolle in contrast* Zwolle (Waanders) 1993.
- Nota volkshuisvesting 1992 en 1993.* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Op weg naar een betere organisatie? Hoe ver zijn we nu en wat moet anders?* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Fred Pfeiffer, *Zwolle, een palet van stad en landschap. Twee wandelingen in en vijf fietstochten rond de stad.* Zwolle (Waanders) 1993.
- Reacties op evaluatienotitie en concept-bmc-Zwolle* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- J.G. Sijmons e.a., *In bescheiden mate. Liber Amicorum mr. J. in 't Veld.* Zwolle [s.n.] 1994.
- J. in 't Veld heeft gewerkt als advocaat voor het Zwolse advocatenkantoor Nysingh Bitter & De Vries Robbé.
- Annemarleen Wiegerinck, *Nieuwstraat 55 Zwolle. Geschiedenis van een huis en zijn bewoners.* Zwolle (eigen beheer) 1994.

Boekbespreking

Ellen Vreenegoor

Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2 Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1994.

Met daarin bijdragen van: Jan de Jong, Anton Kroes, Johan Teunis, Bert Groenewoudt, Ronald Wiemer, Pim Alders, Ruud van Beek, Harriët Wevers, Corrie Bakels, Henri Wolf, Joop Bredewold en Vincent van Vilsteren.

Het is een knappe prestatie om binnen een jaar het tweede deel in de reeks over archeologie en bouwhistorie te laten verschijnen.

Ook dit maal is het een goed leesbare en fraai geïllustreerde publikatie met een breed scala aan onderwerpen geworden, die allemaal te maken hebben met de gemeente Zwolle.

Aardig is dat in dit boek diverse benaderingswijzen samengekomen. Archeologisch, bouwhistorisch, historisch, botanisch en dendrochronologisch onderzoek, geven de mogelijkheid tot het uitdiepen van individuele onderwerpen. Zoals het artikel van Bert Groenewoudt en Ronald Wiemer over een booronderzoek, dat voorafgaand aan de vervolopgraving werd uitgevoerd om inzicht te verkrijgen over de ondergrond alvorens er een spade de grond in ging. Het overzicht van kledingaccessoires en bestek, door Henri Wolf en Joop Bredewold geschreven, is een voorbeeld voor hoe verantwoord omgaan met metaaldetectors en het publiceren van de gevonden voorwerpen tot een zinvolle bijdrage aan de archeologie kan leiden.

Interessant zijn ook de geïntegreerde studies, zoals bouwhistorisch en historisch onderzoek in combinatie met jaarringonderzoek uit de bijdrage van Anton Kroes en Johan Teunis. De exacte kapdatum van het hout, dat gebruikt werd in de verdiepingsvloer van het huis op het Krommejak, stemde niet overeen met de manier van bouwen,

die in de tweede helft van de zestiende eeuw in zwang was gekomen. Daaruit werd afgeleid dat de opdrachtgever dit huis had laten bouwen in de stijl van een oudere traditie. De bijdrage van Ruud van Beek en Vincent van Vilsteren laat zien dat archeologisch onderzoek in combinatie met historisch onderzoek nieuwe gegevens op kan leveren. De oudste resten van kasteel Voorst dateren niet uit 1280, maar zijn ouder. Op grond van de vondsten en de historische bronnen blijkt dat hier mogelijk al rond 1200 een kasteel van tufsteen stond. Soms blijken opgravingsgegevens voor meerdere uitleg vatbaar. De ontdekking van de zonnekalenders in Ittersumerbroek heeft al veel stof op doen waaien in archeologisch Nederland. Door de bijdragen van Jan de Jong, Harriët Wevers en Ruud van Beek zijn de opgravingsgegevens van de nederzetting uit de Bronstijd nu ontsloten, zodat voor- en tegenstanders zelf hun conclusies kunnen trekken. Wat hun mening uiteindelijk ook zal zijn, van groot belang is dat archeologen verder kijken dan hun neus lang is en er meer discussie op gang komt. Aardig is dat het idee van de zonnekalenders experimenteel wordt getoetst in het archeologische themapark Archeon te Alphen aan de Rijn. Een park dat ik overigens jong en oud voor een leuke dag archeologie kan aanraden.

Al met al is *Archeologie en Bouwhistorie 2* een boek waarin de geïnteresseerde lezer allerlei zaken van zijn gading vinden zal.

Auteurs

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was achtereenvolgens bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistorica en als conservator verbonden aan het Provinciaal Overijssels Museum.

Dick Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

F.Th.J. Jansen (1922) legde in 1954 zijn artsexamen af aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Nadien was hij ruim dertig jaar huisarts te Poeldijk. Sinds juni 1985 woont hij te Zwolle. Hij is vrijwillig medewerker bij het gemeentearchief Zwolle en de IJsselakademie te Kampen.

Ellen Vreenegeer is waarnemend archeoloog voor de provincie Overijssel.

drs. Frits David Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

J. Hagedoorn, *voorzitter*

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

H. Brassien, *penningmeester*

Thorbeckegracht 3c, 8011 VL Zwolle

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

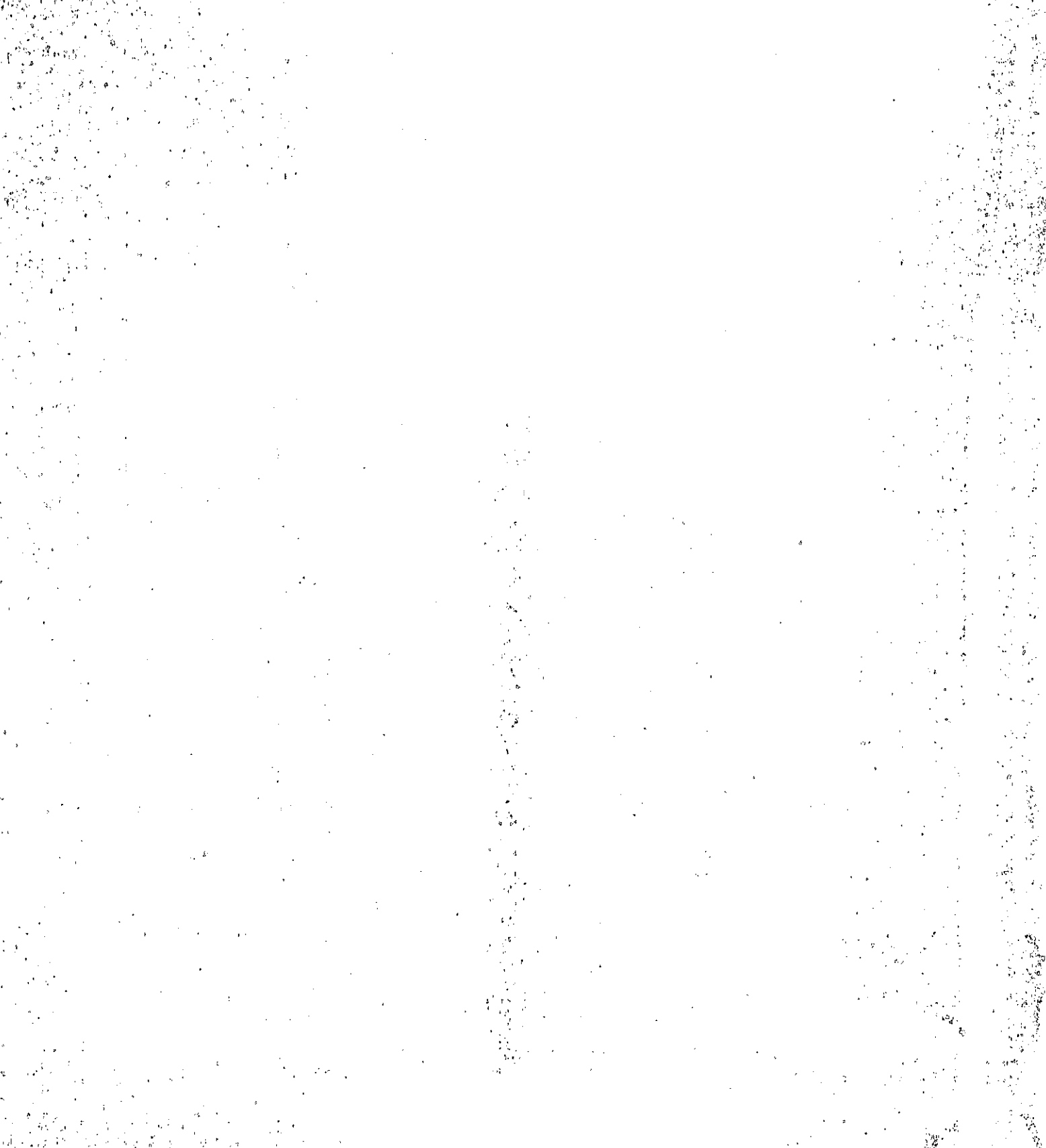
Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Gemeente-archief Zwolle (reprografie J.P. de Koning)

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

11E JAARGANG 1994 NUMMER 4

PRIJS F 9,50

Zwolle vroeger en nu

Dick Hogenkamp

Reeds in 1933 werd het Vechterstrand, gelegen aan de Vecht, even stroomopwaarts van het Haersterveer, geopend door de burgemeester van Zwollerkerspel, de heer U.P. Cavaljé.

In 1943 werd het oude vervallen theehuis overgenomen door de Haagse hotelhouder E.H. Dijjers, die deze plek vooral wilde gebruiken als ligplaats voor zijn kruiser. Pas in 1950, enkele jaren na het overlijden van de heer Dijjers, werd het strand opnieuw opengesteld als zwembad. Er kwamen toen ook een kleedgelegenheid en een winkel.

Voor veel Zwollenaren was het jarenlang goed toeven op het Vechterstrand; eerst als plek waar alleen gezwommen kon worden en sinds 1958 officieel ook als camping.

Zo kon je in de kantine, onder het met één verdieping opgekrikte oude theehuis, een consumptie gebruiken en uitrusten na een vermoeiende roeitocht met een bij het Haersterveer gehuurde roeiboot.

Op de oude foto is nog goed te zien hoe de camping zich aanpreef als 'Autocamping Holland'.

De in diepte langzaam oplopende 'zwemplas' is omgebouwd tot een zeer goed geoutilleerde ligplaats voor plezierjachten en de camping is sterk gemoderniseerd.

De naam is inmiddels veranderd in Terra Nautica. Het beheer is nog steeds in handen van de familie Dijjers.

Boven: Het Vechterstrand. Oude situatie.

Onder: Het Vechterstrand. Huidige situatie.

Redactioneel

Inhoud

Als u dacht dat sponsoring iets nieuws zou zijn, dan haalt Jan Louwen u wel uit de droom. Hij beschrijft de voorbereidingen en het maken van een promotiefilm voor Zwolle. Het meest opvallend was, dat één sponsor niet met name genoemd hoefde te worden. Kom daar nu nog maar eens om.

De gemeente-archeoloog Hemmy Clevis vertelt bijzonderheden over een haardsteen, die afkomstig is uit het majestueuze pand Nieuwstraat 55. Het lijkt ons de moeite waard om deze haardsteen te (her)plaatsen.

Theodericus Weijssse woonde en werkte lang in het klooster van Windesheim. Behalve met de stilte van zijn studeercel, kreeg hij ook te maken met een beroving door struikrovers. Frits David Zeiler vertelt ons over het leven van deze laatste 'eigen' rentmeester van Windesheim.

Weet u wat 'veel vlagghen, luttel botters' betekent? Jean Streng schreef een mooi verhaal over mode en moraal. Niet iedereen zal echter in de zeventiende eeuw zo fraai zijn uitgedost als Moses ter Borch.

Dick Hogenkamp haalt herinneringen op aan het oude Vechterstrand. Veel Zwollenaren hebben daar in de natuur mooie zwem-avonturen beleefd.

Bob Erdtsieck beschrijft de op- en neergang van de katholieke en de gereformeerde Zwollenaren rond de jaren 1672-1674. De memoires van pastoor Waijer vormden een rijke bron voor zijn studie. Waijer preekte mooi maar hij kon het deurtje naar de preekstoel alleen met geweld open krijgen...

Tot slot vertelt Willem Boxma, oud-Zwolle-naar, ons meer over zijn jeugd in het vooroorlogse Assendorp. Lees over 'de rooien' en de 'kapitalisten'. Boxma kwam uit een rood nest maar hij liep toch ook een keer mee met een oranje koninginoptocht. En z'n moeder vond het nog goed ook.

Zwolle vroeger en nu	Dick Hogenkamp	116
Grabbelen bij veeleisende sponsors: Zwolle gefilmd in 1952	Jan Louwen	118
Een haardsteen uit Nieuwstraat 55 te Zwolle	H. Clevis	121
Straatnamen, niet zo eenvoudig	Wil Cornelissen	122
Twee spotdichten op de adel van Gerard ter Borch	J.C. Streng	123
Theodericus Weijssse (ca. 1527-1602) De laatste 'eigen' rentmesster van Windesheim	Frits David Zeiler	126
In 't Catholycke gelove herstelt Het kerkelijke leven in de rampjaren 1672-1674	J. Erdtsieck	129
Een gewone jongen in Zwolle/2	Willem Boxma	137
Literatuur		142
Boekbespreking		142
Agenda		148
Auteurs		148

Omslag: De hoofdrolspelers van de promotiefilm over Zwolle, 1952 (foto: J. Louwen).

Grabbelen bij veeleisende sponsors: Zwolle gefilmd in 1952

Jan Louwen

Het is 1952, zeven jaren na de bezetting. Nederland herbouwt nog altijd met man en macht en van hogerhand wordt nog steeds geadviseerd de broekriem aan te halen – wat dan ook gehoorzaam gebeurt.

Zwolle snuift aan de nieuwe tijd. Het wil omhoog stoten in de vaart der steden, om het vrij naar Van Deyssel te zeggen. Zwolle wil niet langer in randstedelijke ogen met krantepapier zijn dichtgeplakt, of het eindpunt zijn van de beschaafde Hollandse mentaliteit. Maar dat betekende wel dat de stad gepromoot moet worden; er moet aan de weg getimmerd worden, zoals Emmen dat in die jaren zo handig doet, en de naam van de stad moet opgevijseld worden.

De gemeenteraad heeft al laten blijken dat Zwolle, net zoals vele andere stadjes, naar haar mening vaker bij 'Den Haag' aan de bel moet trekken. Burgemeester jonkheer Mr. G.A. Strick van Linschoten, hoe beminlijk en meegaand hij meestal ook is, verklaart echter verontwaardigd dat hij er

niet over piekert om persoonlijk bij departementen te gaan bedelen: zoiets is niet des burgemeesters.

De vvv is kort geleden nieuw leven ingeblazen. En wie zou Zwolle beter kunnen promoten dan een daartoe goed uitgeruste vvv? Helaas is de vvv er niet toe uitgerust. Er is nauwelijks geld want de leden, vooral middenstanders en vertegenwoordigers uit de industrie, letten ook toen al goed op de kleintjes – hun eigen kleintjes wel te verstaan. vvv-directeur Piet Bennekens roeit met te korte riemen om de na lang piekeren uitgedachte leuze 'Zwolle-Congresstad' veel verder te laten komen dan de Sassenpoort.

Film

Een documentaire-achtige film zou mooi zijn. Een echte 16 mm-film over Zwolle, die links en rechts uitgeleend kan worden en die, in tegenstelling tot foldertjes, een levendige en bij tijd en wijle zelfs bruisende stad kan laten zien. Televisie is er nog niet en de radio doet het nog altijd zonder reclamespotjes.

Zou zoiets kunnen? En vooral: zou zoiets op een koopje kunnen?

Het is nu moeilijk te achterhalen, maar het schijnt dat de gezamenlijke Zwolse banketbakkers het eerst met dit idee komen. Zij moeten hun blauwvingerkoekjes kwijt en daar hebben ze wel een paar centen voor over.

Centen dien je in dit geval overigens letterlijk te nemen. Er zijn dus meer sponsors nodig, al is dat woord nog niet in zwang. Fabrikanten dus, winkeliers die om niets de financiële lasten helpen dragen. Om niets? Dan kent u de fabrikanten en winkeliers uit die tijd niet. 'Voor niks gaat de zon op', zei de pontjesbaas van de Willemsvaart al als je vroeg om gratis te mogen overvaren. Meebetalen aan een film, nou goed dan, maar het produkt

*De regisseur geeft aanwijzingen op een terras in Giethoorn
(foto: J. Louwen).*

van de mecenas zal dan ook duidelijk naar voren moeten komen. Niet een beetje tersluiks, maar voluit in close-ups.

Schrijver dezes moest het script maar schrijven en het scenario en de regie voeren, zo vindt men. Op alles zegt hij ja, want hij is een beetje filmgek. Al heeft hij nooit een camera gehanteerd, hij is opgegroeid in de bioscoop (de Buitensociëteit) en als stadsredacteur van de Zwolsche Courant heeft hij al jarenlang honderden films kritisch gerecenseerd. Bovendien is hij jong en overmoed hoort bij de jeugd. Als Cecil B. de Mille duizenden figuren kan dresser, zou hij dan falen bij tien of vijftien man?

Hij schrijft een eenvoudig verhaaltje over een vrouw, man en kind, die in een gloednieuwe, zojuist op de markt gekomen cabriolet Zwolle ontdekken. Uiteraard doen ze dat voor het oog van de camera. Die camera wordt bediend door persfotograaf Dolf Henneke, die ooit nog eens voor Polygoon werkte maar zelf geen peperdure camera heeft. Een 32 mm-film zoals bioscoopprojectors nodig hebben zit er vanwege de kosten niet in. Een 8 mm-amateurfilm is weer het andere, armoedige uiterste. Het blijft dus schipperen, maar dat is in Zwolle in die tijd gewoon: de middenweg is altijd goed genoeg zowel in de politiek als in de maatschappij. Overigens liggen de 16 mm-camera's ook niet voor het oprapen in deze na-oorlogse jaren; zeker niet als er nauwelijks geld beschikbaar is.

Gelukkig is de afdeling Voorlichting van de Directie IJsselmeerpolders genegen er één in bruikleen af te staan. Daarmee wordt zij de belangrijkste en onbaatzuchtigste sponsor: ze staat er namelijk niet op om in de film genoemd te worden.

Slaolie en levertraan

Dolf koestert z'n Bell en Howell en de jonge journalist begint aan de bijna onmogelijke legpuzzel hoe alle produkten van de goedgeefse middenstand en industrie duidelijk en toch niet al te nadrukkelijk in beeld zijn te brengen.

Hoe breng je bij een bezoek van een jong gezin aan de Overijsselse hoofdstad over dat Reinders slaolie als goud zo goed is? En dat de smaak van

een kopje koffie gebaat is bij een beetje Buisman? Dat wordt dan oliebolletten eten aan een kraampje en suggereren dat van Gijtenbeek cichorei (of wat het dan ook is) in z'n koffie doet. Bedrijfsleider Hornstra zal dat zeker geen plezier gedaan hebben. Vader kan natuurlijk best een borreltje drinken van Ganzeboom of Doyer en Van Deventer,

maar waar laat je levertraan-sponsor Sinatran en de echt Zwolse rozenazijn van Schaepman?

Het is duidelijk dat het echtpaar plus dochter, zijnde mevrouw D. Schreuder-Noot, de journalist Hans Schothorst en de jeugdige Doortje Jansen, het druk hebben met het bewonderen van Zwolle en met het eten van blauwvingerkoekjes en Helder's biscuitje; 'daarvan genoot je'. Maar goed, het kan allemaal, zij het soms wat krampachtig.

Een hoofdstuk apart vormt het blauwvingerspektakel. Voor de toonbank van banketbakker Dalenoord wordt belangstellend geïnformeerd waar die naam vandaan komt. Dan is het de beurt aan enkele leden van de Koninklijke Rederijkerskamer om in passende kleding een stukje modeltoneel op te voeren in de sfeervolle schepenzaal. Een afgezant van de stad Kampen betaalt het aan Kampen geleverde Zwolse carillon in stuivers en

In de Schepenzaal van het gemeentehuis werd het verhaal over het ontstaan van de naam Blauwvingers gespeeld. Kapper H.S. Wolff is de burgemeester (foto: J. Louwen).

Voor het vertrek naar Giethoorn en omgeving krijgen de drie hoofdrolspelers folders over de omgeving. Geheel links is regisseur Jan Louwen te zien; geknield naast hem staat Dolf Henneke. Vervolgens zijn mevrouw Schreuder-Noot als moeder, Hans Schothorst als vader en Doortje Jansen als dochter te zien. (foto: J. Louwen).

het geld wordt geteld tot de vingers blauw zijn; in een zwart-wit film levert dat dus zwart op. Bovendien biedt het de geldbrenger de gelegenheid om, slaperig van het wachten, een frisse Friese Heerenbaai van Roelfsema in de pijp te stoppen.

Vooraf wordt geworsteld met de vraag waar een grote hoeveelheid geldzakjes en munten vandaan moet komen. Ondergetekende meent zich te herinneren dat een bank ervoor zorgt, onder voorwaarde dat een bankemployé er de hele dag met de neus bovenop zit. Kapper Wolff is een zich de vingers zwart tellende burgemeester en Karel Nijland zet een mooi typetje neer als de hooghartige Zwolse bode.

De omgeving in

Zwolle heeft dan wel veel te bieden, maar de acteurs zullen toch ook de omgeving moeten zien. Met een bus van Schutte's Tours natuurlijk, want die onderneming heeft ook meebetaald. De tocht

gaat in elk geval naar Giethoorn, want het plaatselijk café heeft ook lichtjes in de buidel getast.

Uiteraard is, vanwege de al eerder aangehaalde kosten, de film stom, zodat zo nu en dan een tussentekstje moet worden ingelast. Het monteren van de film is een drama met panieksituaties. Een professionele montageset ontbreekt, met als gevolg dat ten huize van de familie Henneke de gang tijdens het projecteren, knippen en plakken een volslagen onoverzichtelijk slagveld van celluloid wordt. Maar de film komt er: een ruim twintig minuten durende speelfilm-documentaire; met veel goede wil en heel weinig geld in elkaar gezet.

'Rondom de Peperbus' heeft vele jaren nuttige diensten bewezen. Destijds als actueel en modern propagandamiddel; nu opeens gekoesterd als een nostalgische terugblik op oud Zwolle. Dit laatste, hoewel het celluloid niet zo best meer is, er 'kabels' over lopen en een enkel fragment spoorloos is verdwenen.

De regisseur ervan is de journalistiek trouw gebleven en heeft het bij deze ene film gelaten. Hij heeft daar geen spijt van. En toen hij enige tijd geleden, na ruim veertig jaren, opeens weer werd geconfronteerd met zijn jeugdzonde, dacht hij toch even: 'zo gek was de film nou ook weer niet', gezien de bijna onmogelijke omstandigheden waaronder de film in 1952 tot stand kwam als 'very, very low budget-film'.

Een haardsteen uit Nieuwstraat 55 te Zwolle

In het fotoarchief van de sectie Monumentenzorg van de Gemeente Zwolle bevindt zich een foto van een haardsteen, afkomstig uit een pand aan de Nieuwstraat 55. Het voorwerp zelf bleek nog in fragmenten aanwezig te zijn op de gemeentewerf. Na een grondige restauratie in het atelier van de gemeente-archeoloog is het weer een toonbaar stuk geworden.¹ Na determinatie door mevrouw J. Hollestelle uit Arnhem, is een en ander hieronder op papier gezet.

Een haardsteen is een speciaal soort baksteen, bestand tegen hoge temperaturen. Haardstenen zijn dan ook in de schouw verwerkt, achter het vuur. Ze worden ook wel bakstenen met reliëfversiering genoemd, hoewel de oudste exemplaren onversierd geweest moeten zijn. De oudste versierde exemplaren dateren volgens J. Hollestelle uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw.² De versiering is met behulp van mallen aangebracht in de nog vochtige klei. Bijbelse taferelen, wapenstukken en bustes zijn de meest voorkomende voorstellingen.

De oudste haardstenen meten in lengte 13 tot 15 cm, met een hoogte van 9 tot 10 cm en een dikte van 7 tot 10 cm. De stenen zijn zo dik omdat de versiering op het grootste oppervlak van de stenen is aangebracht; ze worden dus als het ware op hun kant in de schouw gemetseld. Ongeveer 50 stuks zijn nodig om de schouw te verlevendigen. Niet de gehele achterwand werd opgevuld, alleen het centrale gedeelte achter de vuurplaats. De stenen werden in een driehoekige vorm gemetseld met een basislaag van 7 tot 9 stenen, naar boven minderend. De rest van de achterwand van de schouw werd met gewone bakstenen gemetseld. Boven op deze 'gewone' haardstenen kon een deksteen geplaatst zijn. De basis van een deksteen is rechthoekig, met een lengte van twee gewone haardste-

nen; de hoogte kan wel 20 cm bedragen. De bovenkant kan rond dan wel driehoekig zijn. Bij mijn weten is er naast deze twee vormen van haardstenen slechts één andere bekend, waarvan maar één exemplaar gevonden is. Het betreft hier een massieve gebakken haardplaat met een halfronde bovenkant. Laagsgewijs zijn met behulp van verschillende mallen afbeeldingen aangebracht. Dit exemplaar is afkomstig uit Gorichem.³

De Zwolse deksteen heeft een reliëfversiering die bestaat uit het wapen van keizer Karel V met een dubbele adelaar op het wapenschild tussen de twee zuilen van Hercules en de wapenspreuk PLUS OLTRE.⁴ Het jaartal in het fronton is waarschijnlijk 1552. Het is een vrij algemeen voorkomende voorstelling. Volgens Hollestelle is het feit dat beide

H. Clevis

Haardsteen uit het pand Nieuwstraat 55.

wapendragers griffioenen zijn, echter bijzonder. In de regel staat links een griffioen en rechts een leeuw.⁵ De twee letters ter weerszijden van de kroon ? en C zijn geheel nieuw en de betekenis is niet duidelijk. De steen is typisch Antwerps en uit die omgeving afkomstig en gemaakt van een uit Antwerpen afkomstige mal.

Dat zo'n deksteen in Zwolle gevonden is in het pand aan de Nieuwstraat is niet verbazingwekkend. Nieuwstraat 55, tot voor kort het Van Wiechenhuis genoemd, nu het Vliegerhuys, dateert waarschijnlijk al uit het midden van de vijftiende eeuw. De kelders, waar de deksteen gevonden is, zijn nog oorspronkelijk. De grootte van het pand wijst er op dat het gebouwd is voor personen die een zekere mate van welstand genoten. In het midden van de zestiende eeuw is bij een verbouwing een haard gemetseld waarvan de gevonden deksteen de bekroning vormde. Wie de bewoners van Nieuwstraat 55 waren rond dit moment, 1552, is niet bekend. De eerste naam die met Nieuwstraat 55 verbonden kan worden, is die van burgemeester Gerrit Loese, rond 1600. De bewoners

konden het zich permitteren om 'bakstenen met reliëfversiering' in hun schouw te laten aanbrennen. Van de gewone haardstenen is echter geen enkel exemplaar aangetroffen.

Bij een volgende verbouwing moet de schouw zijn afgebroken en kwamen de brokstukken van de deksteen in de kelder terecht. Daar zijn ze tenslotte bij de restauratie in 1973 gevonden.

Noten

1. Restauratie H. Duiker
2. J. Hollestelle in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 12 (1959) kol. 258.
3. J. Hollestelle en H.C.W. Veen, 'Een gebakken haardplaat met heraldische figuren', in: *Westerheem* 37 (1989) 234-239.
4. In de Oudheid werden de beide gebergten aan de Straat van Gibraltar de 'Zuilen van Hercules' genoemd. Latere Spaanse heersers gebruikten deze zuilen als symbool voor de grenzen van hun gebied.
5. J. Hollestelle (1959) afb. 2 en 3; J. Hollestelle, 'Herkomst en verspreiding van haardstenen in de Nederlanden', in: *Antiek* 5 (1970) afb. 4.

Straatnamen, niet zo eenvoudig

Wil Cornelissen

De Beerninkstraat, die in de raadsvergadering van 10 december 1945 zo genoemd is, omdat daar de Zwolse verzetstrijder H.D.J. Beernink woonde, heette voor die tijd Harculostraat. Dat was overigens ook niet de eerste naam van die straat.

Op 27 juni 1932 werd het voorstel van B&W behandeld om straten in de wijk Assendorp bloemen- en plantennamen te geven. Dat was allemaal goed en wel, maar de heer Jan Peters merkte op, dat de voorgestelde naam Sekdoornstraat dan wel heel dicht bij de Meidoornstraat kwam te liggen. Dat zou verwarring kunnen geven. Hij stelde voor om de naam Sekdoornstraat te vervangen door

Harculostraat. Hij wist echter niet wat de juiste naam was: 'De gemeente Zwollerkerspel spreekt van Harculo, de spoorwegen van Herculo', zo merkte hij op.

De voorzitter was bang dat het Hercules zou worden (!) en vroeg de heer Peters of zijn voorstel serieus bedoeld was. Peters antwoordde dat hij nooit anders dan serieuze voorstellen placht in te dienen.

Na enige discussie, waarbij de voorzitter enigszins kregel opmerkte dat het toch niet aangaat over dergelijke 'nulliteiten' een half uur te gaan zitten praten, werd besloten de voorgestelde naam Sekdoornstraat te wijzigen in Harculostraat.

Twee spottdichten op de adel van Gerard ter Borch

Moralisten en kleding

Moraliseren als levensbehoefte, het lijkt het belangrijkste kenmerk van de zeventiende eeuw. Voedingsbodem hiervan was de christelijke religie die, zoals bekend, het leven slechts beschouwde als een oefentijd voor de eeuwigheid. Alles – en dat is heel veel – wat van de weg naar de eeuwigheid zou kunnen afleiden, werd gehegeld. Niet alleen door de beroepsmatige moralisten zoals predikanten en priesters, ook literatoren lieten zich, in dicht of ondicht, niet onbetuigd. De allergrootste in het genre was wel Jacob Cats die zich een tot in negentiende eeuw durende reputatie verwierf als de opvoeder van de Nederlandse natie. Voor zijn niet aflatende stroom verzen kreeg hij al in zijn eigen patriarchale tijd de ere naam van ‘Vader Cats’.

Nu ging het moraliseren in die tijd niet altijd over even belangrijke zaken, men verspilde nogal wat energie en inkt aan bagatellen. Zo was het een tijd in de mode om vooral over de mode te moraliseren. De verandering in de kleding waarin de mens zich meende te moeten hullen, wekte nogal wat negatieve reacties op. Alle versiering werd als werelds en luxe veroordeeld. De predikanten verwierpen de nieuwe modieuze gebruiken in donderpreken vanaf de kansel; lichtvoetiger werd er de draak mee gestoken door literatoren. Het is eenvoudig na te lezen in het makkelijk verkrijgbare boekje *Profijtelijk vermaak*.¹ In de daarin afgedrukte verzameling van emblemata van Roemer Visscher en de becommentarieerde spreekwoorden van Johan de Brune is kritiek op de mode ruim aanwezig. Bovendien is er het bekendste spottdicht op de mode, ‘t Kostelick mal’ van Constantijn Huygens in opgenomen. Bij elkaar biedt het boekje met thematisch snuffelen op het onderwerp mode, een aardig inzicht op de toen heersende mentaliteit.

J.C. Streng

Portret van Moses ter Borch gemaakt door zijn zus Gesina. Een burgerjongen à la mode.

Door de schilderkunst van de zeventiende eeuw is het ook mogelijk een visuele voorstelling te krijgen hoe men zich toen kleepte, en kan men op zijn minst een indruk krijgen waartegen de moralisten zich verzetten. Zo is het bijvoorbeeld ook uiterst verhelderend om het uitvoerige artikel van Bianca M. du Mortier met verwijzingen naar de kleding op de schilderijen van Frans Hals naast de uitgezochte teksten uit *Profijtelijk vermaak* te leggen.²

Gerard ter Borch sr.

Zwolle bleef niet achter bij de heersende tijdgeest. Gerard ter Borch sr. (1582/83-1661) schreef twee

korte spotdichten op het thema. Gerard ter Borch³ was te Zwolle convooi- en licentmeester van de Admiraliteit van Hollands Westerkwartier. Hij was de vader van een grote familie waaronder de bekende schilder Gerard ter Borch jr. en de amateur-schilder Gesina ter Borch. Bovendien had hij nog een zoon Moses en een dochter Anna. In Anna's schrijfoefenschrift⁴ schreef hij de volgende twee spotdichten neer.

Verkeerden Aedel

Hun dunkt dat haer onteert, wetenschap der consten
veel,
En dat de loeije^a ledicganck, haer luijden maecket eel^b.

'tSchijnt of sij geren van drie vaeders waeren gecoomen,
want sij haer veel op drie karsten^cnaemen laeten noemen.

Het is al joncker Johan Henderick van Etcetera.
En Joffer Marija Elisabet, daer volgt oock wat nae.

Ons outvaeders sijn met eenen naem te lesen.
Dit vollxken moet van Hollants afkoomst wesen.

Want daer is het al Gosen Janss van Florij,
En Trijntien Pieters de vrou is geren^d daer bij.

- a. luie.
- b. edel.
- c. christen, voornaam.
- d. graag.

Versierden Aedel.

Als sij aende achtien jaeren beginnen te geraecken,
Dan gaen sij haer sellfs tot oude mannen maeken.

Want met stockens en stijve beenen sij moeten gaen,
Het is al eel en nuwe moda so sijt verstaen.

Hun hair maecken sij grijs als met meel bestoven,
Had ickt niet gesieen, ick sout quaelick gelooven.

O joncker Adam, juffer Eeva u fijge blaeder en lammer
vellen,

Zijn nu verandert in narre cappen en gecke bellen.

Ick mien dit is het eijnt, men kant niet slimmer maeken,
De rug is sonder lijf, de broeck begint te kraecken,
niet so vremt als ment neemt,

Want den regten Aedel koenen sij niet bemarken,
Dat is alleen wetenschap en manhafte warcken.

Want den regten Aedel koenen sij niet bemarken,
Dat is alleen wetenschap en manhafte warcken.

Bij Gerard is het de adel die zijn spot moet verdragen, hoewel hij met 'onse outvaders' ook de burgers binnen zijn kritiek lijkt te betrekken. Daaruit valt op te merken dat deze burger met enigszins schele ogen naar de hoogste sociale stand keek. Leeghoofdige en kale pronkers zijn het, het is een thema dat ook in het boekje *Profijtelijk vermaak* een paar keer voorkomt. De hoge achting voor wetenschap moet een van de stokpaardjes binnen de familie Ter Borch zijn geweest want in het 'Materieboek' van Gesina komt ook al een gedichtje voor met de strekking dat wetenschap

onder alle verstandige mensen hoger geschat wordt dan aardse goederen en rijkdom. Daarom dient de jeugd zich ijverig te bekwamen in alle fraaie kunsten en wetenschappen⁵. Met deze opvatting week deze burgerlijke familie niet veel af van de inzichten die – let wel – de Overijsselse jonker Sweder Schele over opvoeding had.⁶

Opmerkelijk is dat Gerard de mode om kinderen meerdere voornamen te geven, toeschrijft aan de invloed van de Hollanders, die op hun beurt weer de schuld legden bij de na de Opstand geïmmigreerde Zuidelijke Nederlanders. Het is een bewijs te meer voor de toenemende culturele beïnvloeding die in de eerste helft van de zeventiende eeuw vanuit het westen in Overijssel doordrong.⁷

Heeft al dit gemoraliseer nu ook effect gehad? Denkelijk niet. Binnen de eigen familie van Gerard wordt dat duidelijk in de kleding van zijn kinderen. Op talloze tekeningen van zijn dochter Gesina heeft zij zichzelf afgebeeld in een japon die toch wel erg luxueus is voor een eenvoudige burgerdochter. Nog duidelijker blijkt de vergeefse

moeite van het gemoraliseer bij zoon Moses. Gesina maakte een aantal tekeningen van deze jonge vaderlandse held, die in 1667 in de zeeslag bij Harwich stierf. In het afgebeelde pak zou Moses zo als plaatje kunnen figureren bij een praatje van Roemer Visscher waarin de adel om hun kleding op de hak wordt genomen.⁸ Het is de tragiek van een satiricus dat hij niet serieus genomen wordt, zelfs niet door zijn eigen kinderen. Zij kleedden zich zonder een spoor van onbehagen in een overvloed van modieuze frivoliteiten.

Noten

1. [M.C.A. van der Heijden ed.] *Profijtelijk vermaak. Moraliteit en satire uit de 16e en 17e eeuw*, Spectrum van de Nederlandse Letterkunde 10, Utrecht/Antwerpen 1968 [meerdere edities].
2. B.M. du Mortier, 'Het kostuum bij Frans Hals', in: S. Slive (red.), *Frans Hals*, Maarssen/'s-Gravenhage 1989, 45-60.
3. A. McNeil Kettering, *Drawings from the Ter Borch studio estate in the Rijksmuseum*, 2 delen, 's Gravenhage 1988, 4-8.
4. Het oefenschrift is beschreven in McNeil Kettering, o.c., 863.
5. McNeil Kettering, o.c., 401-402.
6. C. Gietman, 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 107 (1992), 104-108.
7. A.C.F. Koch, *Tussen Vlaanderen en Saksen*, Hilversum 1992, 184-190.
8. *Profijtelijk vermaak*, 133, 164. McNeil Kettering, o.c., 718, 719.

Twee spotprentjes op de kleding van de adel. (in: Profijtelijk vermaak, 133, 164).

Theodericus Weijssse (ca. 1527-1602)

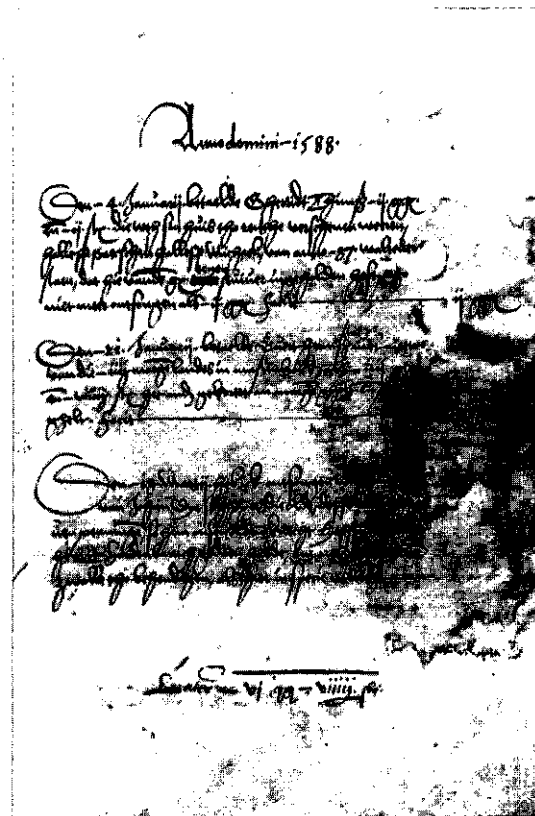
De laatste 'eigen' rentmeester van Windesheim

Frits David Zeiler

In het tweede kwart van de zestiende eeuw liep het aantal roepingen in de kerk aanzienlijk terug. Niet alleen jonge priesters en kloosterlingen werden schaarser, maar ook de bij leken zo geliefde beweging der Devotio Moderna nam af in populariteit. In het beroemde klooster van Windesheim vond men het, als we op de overgeleverde lijsten van novieten mogen afgaan, na 1530 nauwelijks meer de moeite waard om de nieuw ingetreden broeders te registreren.¹ Toen in 1552 de jonge Deventenaar Derick Weijssse besloot 'sich in den geestelick(e) staett te begeven' en deswegen afstand deed van zijn erfdeel ten gunste van zijn beide zusters, liet hij nadrukkelijk vastleggen dat deze wilsbeschikking nietig zou zijn ingeval zijn klooster zou worden 'verdestrueert' of anderszins zou ophouden te bestaan.²

Bij het tekenen van deze akte moet Derick ten minste 25 jaar oud zijn geweest, destijds de minimum leeftijd voor het verrichten van een dergelijke rechtshandeling. Zijn vader Derick Derickss was op dat moment al overleden. Over de verdere afkomst en achtergrond van de jonge conventueel zwijgen de bronnen, al mogen we aannemen dat hij stamde uit een redelijk welvend Deventer geslacht. We weten echter niet of er een familieband bestond met die andere, oudere Derick Weijssse, die in de Rijkmansstraat woonde en gedurende vele jaren openbare ambten bekleedde.³ Dericks moeder, Vrouwke van Halteren, was van goed-katholieke huize; getuige de grote aantallen transacties in renten en onroerend goed moet haar familie niet onbemiddeld zijn geweest.⁴ Het gezin bestond in 1552 behalve uit de aankomend kloosterling uit Vrouwke jr. en Jenneken.

Na zijn intrede heeft broeder Theodericus – zoals hij zich in overeenstemming met zijn geestelijk ambt was gaan noemen – nog een kleine dertig

De eerste bladzijde van de rekening van Theodericus Weijssse over 1588 (foto: F.D. Zeiler).

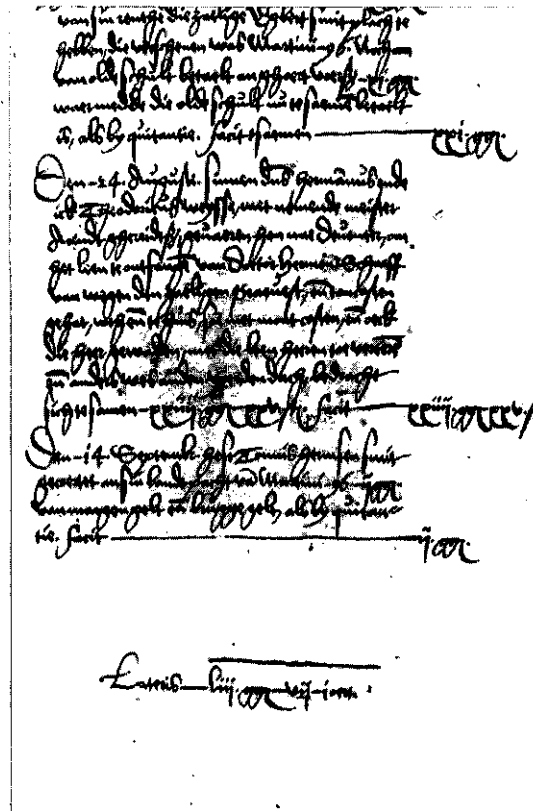
jaar in betrekkelijke rust in het klooster kunnen wonen en werken. In die tijd moet hij zeer vertrouwd zijn geraakt met de kleine gemeenschap van religieuzen binnen, en van dorpingen buiten de muren. Beide delen van Windesheim waren sterk met elkaar vervlochten, niet in de laatste plaats omdat het convent ongeveer de helft van alle grond en verschillende belangrijke gebouwen, zoals de dorpskorenmolen, in eigendom had.⁵ Ook met de stad Zwolle, wier burgers het klooster destijds hadden gesticht, en met de staten van Overijssel, die het als vergaderaccommodatie gebruikten, bestond een speciale band. Deze zou

althans een verklaring kunnen zijn voor het feit, dat de 'arme conventualen' omstreeks 1580, toen de oorlog in volle hevigheid woedde, binnen de veilige stadsmuren mochten komen wonen en voor de omstandigheid, dat Windesheim bij het statenbesluit tot afbraak van de buitenkloosters in 1581 voorlopig werd ontzien.⁶ Misschien hoopte men dat het meest vermaarde klooster in het Oversticht voor verdere aantasting bewaard zou blijven; de onrust op het platteland zou echter nog tientallen jaren voortduren.

Vanaf deze tijd zien we Theodericus Weijse naar voren treden als woordvoerder, pleitbezorger en belangenbehartiger van de verstrooide kloostergemeenschap. Er zou zelfs sprake geweest zijn van een officiële aanstelling van stadswege tot 'amtman' over het goederenbezit.⁷ Ofschoon het betreffende stuk niet meer is terug te vinden, blijkt uit de overgeleverde rekeningen van het rentambt dat Weijse in ieder geval in 1585 een begin heeft kunnen maken met het scheppen van orde in de administratieve chaos.⁸ Van deze taak heeft hij zich buitengewoon goed gekweten. Binnen een jaar of vier, vijf kon hij weer verzekerd zijn van vaste inkomsten uit renten, pachten en tienden en was overal het herstel van verwaarloosd of verwoest bezit ter hand genomen. De rekeningen getuigen van doorzettingsvermogen en opofferingsgezindheid, terwijl bewijzen van onderling hulpbetoon soms op ontroerende wijze uit de sobere notities naar voren komen. Tot Weijsses vrienden mogen we zeker zijn medebroeder Herman van Zutphen rekenen, die hem dikwijls op zijn missies vergezelde. De dorpsmolenaar Gherdyt Jansz. en een der meiers (pachters) in Windesheim, Hendrick Jansz. Haegen, bewezen de rentmeester talloze goede diensten, evenals de jurist mr. Arent Gheritz. en 'meyster Willem', stadsorganist van Kampen. Laatstgenoemde verleende de amtman verschillende keren onderdak in zijn woning aan het St. Nicolaaskerkhof.⁹ Geheel zonder gevaar waren de reizen derwaarts in de eerste jaren nog niet. In 1588 werd Weijse door de 'Malecontenten' ontvoerd. Volgens Van Hattum waren dit niet meer dan struikrovers. 'Sy beroofden den reysenden man niet alleen van hun goederen, maar vervoerden se ook gevangen na

Deventer. Dus hadden sy met Derk Weyse, Joan en Arend Henrix van Hattem, en met Egbert Hendriks van Campen gehandelt, en sy persten hen elk hondert guldens losgeld af.¹⁰

Tot zijn dood in 1602 heeft Weijse binnen Zwolle gewoond; waar precies is niet bekend. Inschrijving in het Burgerboek is in ieder geval

Uitgaven, door het rentambt gedaan op 24 augustus 1597 (foto: F.D. Zeiler).

uitgebleven. In het Bethlehemsklooster, waar de Windesheimer lekebroeder Pouwel Jans met zijn vrouw een kamer had betrokken, huurde hij slechts een 'haefken' in de hof voor twee goudgulden per jaar.¹¹ Een terugkeer naar Windesheim was evenwel onmogelijk; de geruïneerde kloostergebouwen, die in tegenstelling tot de overige goederen rechtstreeks onder de stad vielen, zijn in de periode 1596-99 grondig gesloopt. Kort daarop, in januari 1600, moest Weijse het rentambt overdragen aan het stadsbestuur. Het enige wat hij nog kon doen was het bepleiten van een goede regeling voor de negen of tien overgebleven conventualen

Gezicht op het voormalige brouwhuis van Windesheim, sinds 1631 in gebruik als kerk (foto: F.D. Zeiler, 1992).

en een blijvend zorgvuldig beheer van het bezit in de toekomst.

Theodericus' eigen bezit is, zijn ooit afgelegde gelofte indachtig, bescheiden gebleven – zoals blijkt uit zijn op 23 juli 1602 opgemaakte testament.¹² Dat geschiedde inderhaast, 'in noet van pest', de ziekte waaraan hij evenals honderden stadgenoten dat jaar zou bezwijken. Zijn 'maeght' (dienstmeisje) Peterken Jans liet hij 'alle bewechliche ende riede guederen' na, die op het uur van zijn dood in zijn huis zouden worden aangetroffen. Bovendien bepaalde hij, dat zij 'om redenen hem daertoe movierende' zou kunnen beschikken over de jaarrente van twee gulden uit een huis en were in de Aeverstrate (Grote Overstraat) in Deventer; mogelijk ging het hier om een alsnog uitgekeerd ouderlijk erfdeel. Als gewoonlijk werden ook de weeskinderen van Zwolle bedacht met een goudgulden. Maar de belangrijkste bepaling was bovenaan gezet: 'Inden eersten heeft Testator sijn ziele bevoelen in die genaedighe handen des heern Gaudes Almachtich ende sijn lychaem der Eerden ter Christelicker Begraffenisse.' Hopelijk hebben zijn stadgenoten hem die laatste eer onder die zo moeilijke omstandigheden kunnen bewijzen.

Noten

1. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 delen (Utrecht 1875-1880). Uit de naamlijst in deel 3 bijlage 5 blijkt een sterke afname vanaf ca. 1529.
2. (Gemeentearchief Deventer (GAD) RA 55 S (Liber renunciationum 1549-1559), fol. 140.
3. De eerste vermelding in de Renunciatieboeken stamt uit 1505 (RA 55 P, fol. 53-3); de laatste uit 1559 (RA 55 S, fol. 464). De klapper op namen van schepenen en raden van het GAD geeft aan dat Derck Weese tussen 1534 en 1545 steeds schepenen of raad was. In 1559 blijkt hij overleden. Zie ook: A.C.F. Koch, *Het Bergkwartier te Deventer. Huizenboek van een middeleeuwse stadswijk tot 1600* (Zutphen z.j.) 111.
4. In meergenoemde Renunciatieboeken worden tussen 1512-1524 en 1542 en 1549 veelvuldig telgen uit het geslacht Van Halteren genoemd. Vrouwen van Halteren komt tweemaal voor, in RA 55 R, fol 193-b-4 (1546) en *ibid.*, fol. 208-b-4 (1549). Het laatste stuk betreft een rente op een erf en huis in de 'Grote Aeverstrate', maar het viel niet vast te stellen of dit om dezelfde rente gaat die in het testament van 1602 wordt genoemd (zie noot 12).
5. F.D. Zeiler, *Windesheim, rentambt en dorp* (Kampen 1992).
6. Acquoy I, 86-88 en Zeiler, 7-8 en 55. Vgl. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle III* (Zwolle 1769) 209-210.
7. Acquoy III, bijlage 2.
8. Rijksarchief voor Overijssel (RAO) Staten 3042, Rekeningen van het rentambt Windesheim, opgemaakt door Theodericus Weijssse, over de jaren 1585-1599.
9. Zeiler, 8-9. Vgl. OAK 338, ca. 1570-1590, waar 'Mr. Willem organist' als een der bewoners van het 'S. Nicolaes kerckhoff' (het huidige Muntplein) wordt genoemd.
10. Van Hattum III, 237.
11. *Kronijk van Gerardus Coccius* (Deventer 1860) 60: (over 1599) 'Renten van den binnen hoff Jaerlicx coemende. (...)Item Derick Weise van een Haefken, daer hie Jaerlicx vann gift op Paesschen twee golden guldenn.'
12. Gemeentearchief Zwolle (GAZ) RA 001 no. 00129, 197-198.

In 't Catholycke gelove herstelt

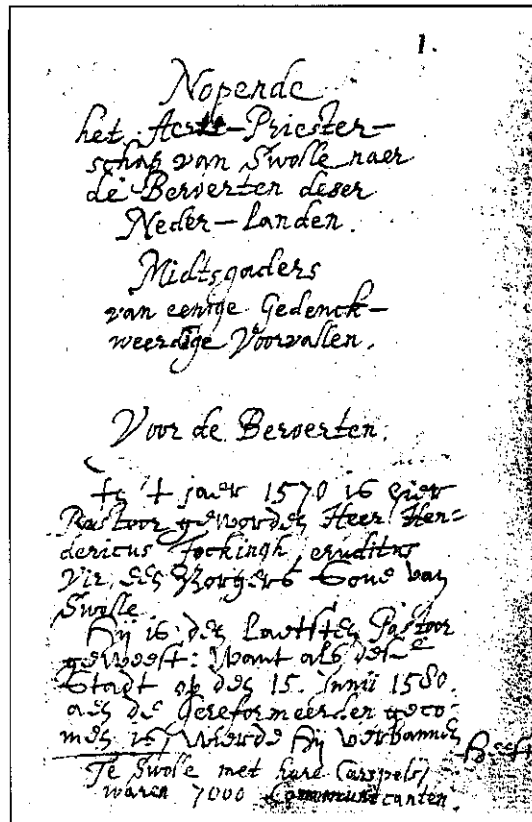
Het kerkelijk leven in de rampjaren 1672-1674

Het rampjaar 1672

Ende aldus is hyuden dese stadt in 't Catholycke gelove herstelt' schreef pastoor Arnold Wayer in zijn memoires¹ die hij in 1690 opstelde op de datum 13/23 juni van 't jaar 1672.²

Het jaar 1672 is in onze vaderlandse geschiedenis bekend geworden als 'het rampjaar', omdat ons land toen van drie kanten tegelijk werd aangevallen: vanuit Engeland en Frankrijk en door de bisschoppen van Münster en Keulen. De aanstichter was vooral Lodewijk XIV. Door toedoen van de Republiek der Verenigde Nederlanden was hem in 1667 de voet dwars gezet bij zijn plannen om de zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk in te lijven. Naast de jaloezie op de groeiende handel en scheepvaart van de jonge republiek was dit de reden waarom hij met (veel) geld en goede woorden Engeland en de beide Duitse bisschoppen aan zijn zijde kreeg. Bij deze laatsten moeten we niet direkt aan hun geestelijke functie denken. Ze waren in de eerste plaats landsheren, die naar expansie verlangden en zeker hun begerige blik sloegen naar de 'steinreiche' Nederlanden. Hoewel Zwolle in deze jaren zijn grootste welvaart achter de rug had, waren onze streken in de ogen van de verarmde Münstersen nog schatrijk. Zij waren zelf de gevolgen van de Dertigjarige Oorlog nog niet te boven en werden bovendien uitgemereld door hun eigen landsheer, die een leger van 40.000 man op de been wilde houden.³

En in April 1672 was het zover. Het oosten en noorden van ons land kregen te maken met de beide bisschoppen, van wie de 'Hoogwaardichste Vorst van Münster, Christoffel Bernhard van Galen' (Bommen Berend) de meest gevreesde was. Vooral het nieuwe wapen van de brandbommen boezemde grote schrik in.

Bob Erdtsieck

Titelpagina van het
handschrift van Arnold
Wayer, Nopende het
aerts-priesterschap van
Swolle. Aanwezig in het
Gemeentearchief
Zwolle.

De vestingwerken waren verwaarloosd in de tijden van welvaart, zodat de sterke overmacht zonder noemenswaardige tegenstand het oostelijk en zuidelijk deel van ons land kon veroveren. Alleen Groningen en Friesland hielden stand; Holland zat veilig achter de Hollandse waterlinie, terwijl de vloot nog enige successen boekte.

Op 13 juni kwam het bericht in Zwolle binnen, dat Deventer had gecapituleerd. De commandant van de troepen, Ripperda, was reeds een avond tevoren met zijn legertje naar Hasselt getogen. Het was duidelijk, dat hij ook daar niet lang zou blij-

ven en ondanks het dringend verzoek van de Zwolse magistraat bleven er geen soldaten in stad over. Er zat dus niets anders op, reeds te onderhandelen over capitulatievoorwaarden, voordat de Keulse troepen de stad genaderd waren. De Zwolse regenten voelden niets voor een zinloze strijd, die hun bezittingen alleen maar zou vernielen. Bovendien vielen de voorwaarden nogal mee: er zou godsdienstvrijheid heersen en de bisschop moest erkend moeten worden als wettige soeverein. Hier hadden de regenten minder moeite mee, dan we zouden denken. Holland was ver weg, de banden met Duitsland waren sterk; Overijssel was nooit officieel tot de unie toegetreden al deed men wel mee.⁴ Tenslotte moest de magistraat (die uit zestien leden bestond) na de eerstkomende verkiezingen voor de helft uit katholieken bestaan. Dit was een moeilijker punt: het betekende verlies van inkomsten. Maar de tijd bracht raad. Binnen een jaar na de capitulatie stierven zeven magistraten achter elkaar, waarvoor direkt katholieken benoemd konden worden.⁵

De snelle capitulatie maakte dat menige magistraat ervan verdacht werd verraad te hebben gepleegd en daarvoor nog geld ontvangen te hebben ook. De kerk schoot echter te hulp en was bereid om voor de magistraten die hierom vroegen een verklaring te tekenen:⁶

‘Verklaren wij onderschreven predicanten der Stadt Zwolle, dewelcke de Heer Albert van Hemert, in sijn leven burgemeester deser stadt, in sijn Ed. kranck- en doodsbedde, volgen onse plicht, ’t elckens hebben besocht, dat niet alleen, de voornoemde heer, aen niemant van ons iet heeft bekent gemaect van eenigh verraedt, waer door deze onse stadt, voor seeckere groote somma gelts, soude verkocht, en overlevert sijn; maer dat oock ter contrarie sijn Eed. aen eeniger van ons, na dat sijn Eed. de geruchten daer van waren ter ooren gekomen, verklaert heeft, self noyt van eenigh verraedt, of verkoopinge der stadt gesproken, ja niet gedacht te hebben, en sich beklaeght, dat sijn Ed. sulcke onwaerheden nagegeven wierden.

Zwolle, den 16/26 julii, 1672

Johannes Hesselius

Roelof Crans

Arnoldus Voltelen

Hendrik Rouse

Thomas Buschardus-Voltelen

De kerk in Zwolle

In 1580 was ook in Zwolle de ongedeelde katholieke kerk uiteengevallen, gestimuleerd door de naderende troepen van Willem van Oranje. Nog een tiental jaren werd de katholieke eredienst geduld, maar daarna was het afgelopen. De gereformeerde godsdienst werd als enige door de overheid erkend. Het middeleeuwse gevoel dat er maar één kerk kon zijn, bleef nog lang hangen, al gaven de feiten aan, dat dit niet meer mogelijk was. De kleine gemeenschappen van de doopsgezinden en luthersers gaven weinig problemen. Het aantal Zwollenaren dat de katholieke kerk trouw wilde blijven, was echter aanzienlijk. Hoe groot dit aantal was, is moeilijk te schatten, omdat er van volkstellingen nog geen sprake was. We kunnen er echter vrijwel zeker van zijn, dat door de eeuwen heen een konstant percentage van plusminus 20% katholieken in Zwolle aanwezig was.⁷

Alle kosten van de gereformeerde kerk werden betaald uit het fonds ‘geestelijke goederen’, dat ontstaan was uit de opbrengst van de genaaste bezittingen van de katholieke kerk. Dit fonds werd door het stadsbestuur beheerd. Hieruit werden niet alleen de predikantssalarissen betaald, maar ook het overige personeel: kosters, organisten, kerkeknachten, muzikanten, trommelaars en tevens de schoolmeesters. Onderwijs was in de gereformeerde visie een kerkelijke opdracht. De predikanten die beroepen werden moesten door het stadsbestuur goedgekeurd worden. Tussen stadsbestuur en kerkeraad bestonden vele personele verbanden. In het algemeen waren de predikanten vrij onverdraagzaam, maar ze kregen bij de toleranteren magistraten weinig gehoor. Tegen de zin van de predikanten in, was er voor de dissidente groepen gelegenheid genoeg om bijeen te komen, zij ’t dat hiervoor betaald moest worden (boeten en smeergeld). In 1672 treffen we daarom nog vier katholieke staties in Zwolle aan, die hun onderdak in zogenoemde schuilkerken hadden. In één ervan diende een pastoor van Zwolse origine: Arnold Wayer.

Pastoor Wayer

Arnold Wayer was in 1606 te Zwolle geboren en stamde uit een oud katholiek geslacht. In 1625 vertrok hij voor studie naar Keulen, omdat in de Republiek voor hem geen studiemogelijkheid bestond. In Keulen was een Hollands college. Hier studeerde hij retorica, filosofie en theologie. Hij promoveerde in 1630 en werd tien jaar later tot priester gewijd. Hij deed in 1631 dienst (illegaal voor de overheid) als kapelaan in de statie van de Spiegelsteeg en werd daar in 1637 pastoor.

In 1672 werd dit officieel en in 1673 volgde zijn benoeming tot aarts priester (deken van Zwolle en omgeving). We weten zoveel van hem, omdat hij in 1690 zijn herinneringen te boek stelde (zie noot 1).

We moeten er bij zijn commentaar op de jaren 1672-74 dus rekening mee houden, dat hij alles bijna twintig jaar nadat het gebeurd was opschreef. Niet dat hij bewust de zaken anders voorgesteld zou hebben, maar herinneringen uit het verleden doen veel gebeurtenissen verbleken of anders kleuren.⁸

Toen op 13 juni (oude stijl) de bisschop van Keulen aan het Katerveer verscheen, werd Wayer daar ook verwacht, hoewel hij daar zelf niet zoveel zin in had. Terstond wees de bisschop hem en zijn collega Bernardus van Someren aan met de woorden: 'Soo sijt ghij dan de pastoren van Swolle'. Vijf weken tevoren had een zekere vrouw Warners aan de bisschop verteld, dat zij in een visioen Wayer had gezien die met zijn collega het koor van de Grote Kerk afkwam.

Bij de capitulatievoorwaarden was bepaald, dat de Grote Kerk (vanaf toen weer de St. Michaëlskerk geheten) voor de katholieke eredienst beschikbaar was en de gereformeerden met de Bethlehemse kerk en de Broerenkerk genoeg moesten nemen. Maar het liep anders door het snelle optreden van de Jezuïeten. Dezen trokken als eerste de St. Michaëlskerk in. De bisschop bleef echter bij zijn besluit dat deze kerk voor de parochiegeestelijken zou zijn. Aldus kregen de Jezuïeten de Bethlehemse kerk en werden de gereformeerden naar de Onze Lieve Vrouwekerk verwezen. Deze lag er sinds 1590 onttakeld bij. Er was van alles in gebeurd, behalve kerkdiensten.

Op 29 juni hield pastoor Wayer zijn eerste sermoeën in de St. Michaëlskerk.

Een klein incident was er toen hij het deurtje naar de preekstoel (dat klemde) alleen met geweld open kon krijgen; dit tot vermaak van belangstellende gereformeerden die riepen: 'hij baest al'.

Zijn preek was gebaseerd op Hooglied 2:10 en

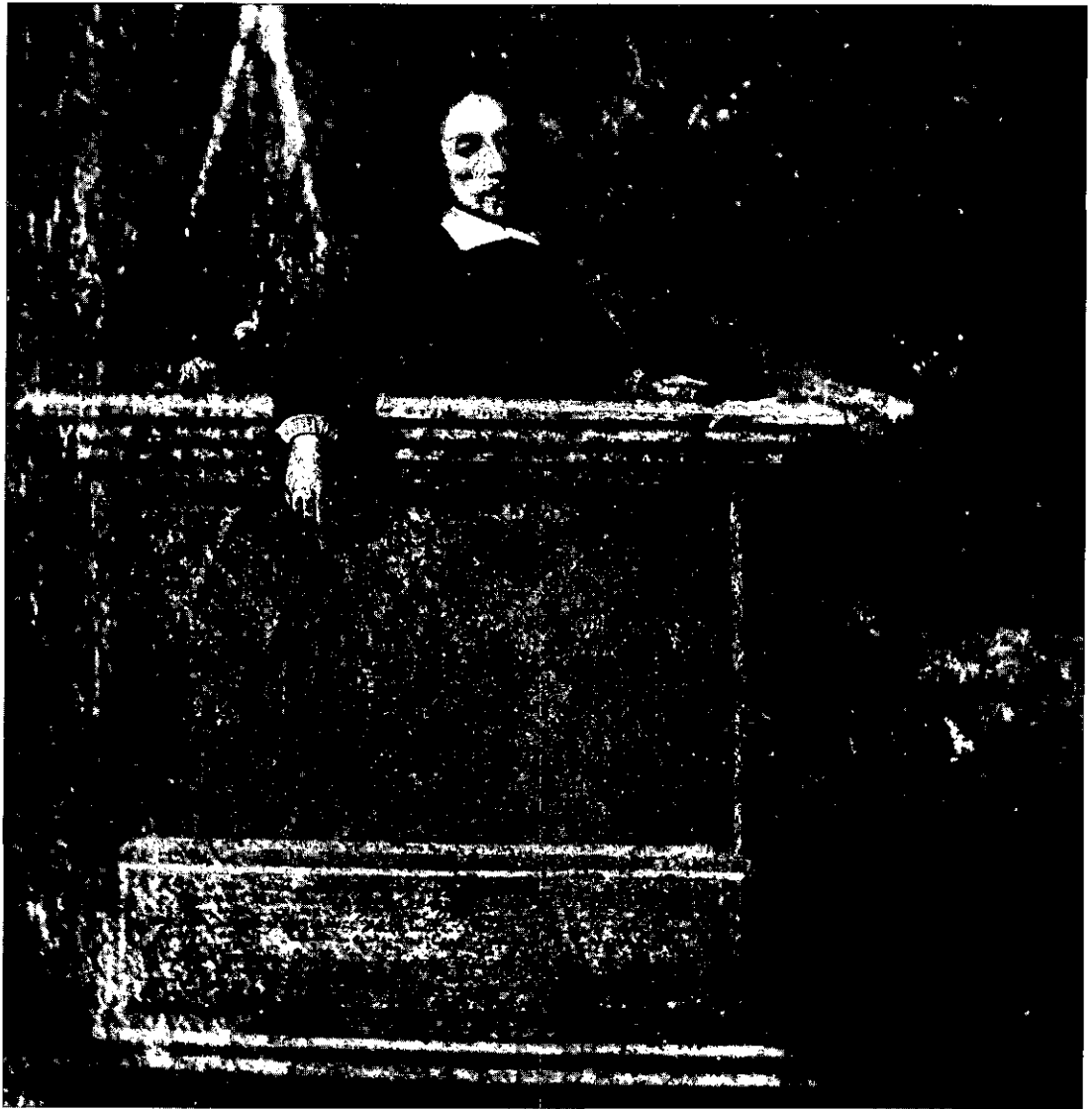

11: 'Sta toch op mijn schone. De winter is immers voorbij. De regentijd heeft opgehouden.'

Het is duidelijk dat hij hier zinspeelde op het feit dat het 'ware geloof' weer verkondigd zou worden. We kunnen ons zijn vreugde over het feit dat de katholieke kerk na jaren weer in het openbaar mocht optreden, wel indenken, maar als Wayer geweten had wat hem en de Zwollenaren nog te wachten stond, was hij wellicht wat minder jubelend geweest.

Arnoldus Wayer, detail van een zeventiende eeuws schilderij van Thomas a Kempis op de Agnietenberg (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

Thomas a Kempis, anoniem schilderij uit de collectie van de Emmauelshuizen, in bruikleen bij het Catharijnenconvent te Utrecht.

De gereformeerde kerkeraad

In een buitengewone kerkeraad van de Gereformeerde kerk van 28 april 1672 beraadde men zich over de gevolgen die de capitulatie met zich meebracht. Er ontstond een uitvoerige discussie over de tegenwoordige tijd en hoe men moest handelen. Maar het was allemaal nog duister. Men moest wachten op een deputatie van de vorst van Münster op te vernemen wat er allemaal zou veranderen. Curieus was dat enkele Franse soldaten van het bezettingsleger (hulptroepen van de bis-

schop) vroegen om tot het heilig avondmaal toegelaten te worden. Ze waren afkomstig van de Gereformeerde kerk in Frankrijk. Het was een goede gelegenheid om zich te laten informeren over de situatie van de kerk in dat land. Er was geen bezwaar dat ze meededen. Men liet dit aan hun eigen geweten over. Maar toen er meerdere soldaten kwamen en een attestatie vroegen omdat ze weer verder trokken werd hun dat geweigerd.

Er kon namelijk geen toezicht op hen gehouden worden.

Als we de notulen van de vergaderingen van de kerkeraad gedurende de twee bezettingsjaren volgen, dan valt op dat vrij frequent vergaderd werd: eenmaal in de veertien dagen. Tussendoor konden nog extra vergaderingen gehouden worden als de toestand dit eiste.

Men had grote moeite zich in de nieuwe rol te schikken, hoewel de situatie voor de gereformeerden gunstiger was dan de situatie van de katholieken in vroeger dagen.

De gereformeerden mochten openlijk voor de dag komen. Maar ze stonden toch vrij machteloos tegenover allerlei zaken die vroeger rigoureuus aangepakt zouden worden. Dikwijls kwam ter sprake, dat verschillende lidmaten naar 'Paapse vergaderingen togen' (bedoeld werd de mis bijwoonden). De kerkeraad kon niet anders doen dan dit aanhoren en op die mensen inspreken. Een weduwe die Franse soldaten in haar huis ontving met minder eerbare bedoelingen, moest ook ongemoeid gelaten worden. Men had van bevriende roomse zijde te horen gekregen, dat de kerkeraad haar maar niet lastig moest vallen; anders kon 't nog knap moeilijk worden. Ook de gemengde huwelijken baarden de eerwaarde heren zorgen. Men kon daar niet meer tegenop treden.

Voorts was er het vraagstuk van de kerkruijnt. Toen de Bethlehemse kerk was afgesloten (er stonden soldaten voor) kreeg men de O.L. Vrouwekerk toegewezen. Ze noemden deze kerk ijlings de Kruiskerk. Het gebouw was schandelijk verwaarloosd, maar men zag kans binnen vier maanden het gebouw gereed te maken voor kerkdiensten. Ds. Voltelen hield daar op 20 oktober 1672 de eerste dienst. Aanvankelijk zette men een schildwacht voor de deur. De magistraat was bereid om een collecte te organiseren voor de kosten.

Voor vergaderingen moest onderdak gezocht worden in het weeshuis. Maar ook daar liet de bezetter zijn invloed gelden. In plaats van een gereformeerde kwam er een 'paapse' meester. De binnenmoeder moest ook al katholiek zijn.

Een ander moeilijk punt was de tijdrekening. Aanvankelijk wilde men niets te maken hebben met de nieuwe tijdrekening, met als gevolg dat in 1672 tweemaal kerstfeest gevierd zou worden. In de vergadering van 12 december ging de kerkeraad

uiteindelijk toch overstag om moeilijkheden te voorkomen. Pastoor Wayer wist zich echter te herinneren, dat op 25 december (nieuwe stijl) door de katholieken, en tien dagen later door de gereformeerden kerstfeest gevierd werd. Met pasen 1673 hielden beide kerken de nieuwe stijl aan. Datumvermeldingen werden daarna door de gereformeerden altijd dubbel gedaan.

Veel erger was de financiële toestand. De overheid moest de salarissen uit de post Geestelijke Goederen voldoen, maar werd zelf geplunderd door de bezettingstroepen. De economische toestand was toch al sterk achteruit gegaan omdat handel niet meer mogelijk was. Daarenboven eisten de bezetters middelen om hun troepenmacht te onderhouden. Vele vermogende burgers waren met hun bezittingen naar Holland gevlucht om hun geld in veiligheid te brengen.⁹ Talloze huizen stonden leeg en de bewoners brachten geen inkomsten meer in. Het inwonersaantal, dat begin 1672 nog 14000 inwoners bedroeg, liep met enige duizenden terug.¹⁰

Allerlei nieuwe belastingen, maar ook afpersingen, waren aan de orde van de dag. Het stadsbestuur vertrouwde het beheer van de geestelijke goederen na de capitulatie aan de katholiek dr. Rodolphus Weyer toe. De wanordelijke toestan-

De Spoolderberg getekend door Gerrit Grasdorp (1659-1716) mogelijk kort na de woelige jaren 1672-1674 (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

den in de stad leidden er zelfs toe, dat het stadszilver moest worden omgesmolten. Het weinige geld dat Weyer ontving, kreeg van hem een andere bestemming en de salarissen van de predikanten werden niet meer uitbetaald. Steeds weer overlegden de kerkeradsleden hoe zij daarmee om konden gaan. Het was te danken aan enkele vermogende kerkeradsleden, dat de predikanten niet verhongerden. Zij gaven een voorschot. Ook de andere kosten voor de kerk werden door rijke kerkeradsleden voorlopig betaald. Bij de capitulatie was bepaald dat de Gereformeerde kerk slechts vier predikanten mocht onderhouden, maar of het nu vier of vijf waren, ze werden toch niet betaald. 'Men moet lijdelijk aanzien en dulden in deze tijd', schreef de secretaris. Een geheel andere mening was pastoor Wayer toegedaan. Hij bad in zijn kerk dat 'dese hoogvorstelijke genade als rechtmatige overheid, dat dese onze lieve vaderlandt bij de ware religie ende alleensalighmakend catholycke gelove behoeden sal.'

Thomas a Kempis

De tweede bezetter, de doorluchtige Keurvorst van Keulen, Maximiliaan Hendrick Ernst, had vromere aspiraties dan zijn collega Van Galen. Hij gebruikte de bezettingstijd om naspeuringen te doen naar het graf van Thomas a Kempis, dat op de Agnietenberg moest liggen. Op 1 augustus (oude stijl) 1672 bezocht hij met domheer Meringh het Bergklooster, waar pastoor Wayer hen precies de plaats kon aanwijzen waar het graf van Thomas zich moest bevinden. Reeds op 3 augustus werd aan de opgraving begonnen. 'Het was een schoon geraamte met de handen nog gevouwen', schreef Wayer.

Een enkel kledingstuk was nog aanwezig. Het lag daar al 200 jaar. De bisschop liet een tombe maken (door een gereformeerde timmerman! – de kerkeraad vond 'het grouwelijck om te seggen').

De tombe werd in de schuilkerk in de Spiegelsteeg geplaatst en bleef daar ook na 1764. Hieruit blijkt dat pastoor Wayer toen al weinig vertrouwen had dat de bezetting lang zou duren. Hetzelfde gevoel toonde hij toen hij zijn collega Van Someren verhinderde om de avondmaalstafel in stukken te hakken en de koperen spijlen van het

koorhek in de Grote kerk om te smelten. 'Tot ons grote geluk' noteerde hij daarbij.

Uiterlijk vertoon

Het vermoeden van pastoor Wayer dat de bezetting niet altijd zou voortduren, maakte dat hij veel aandacht gaf aan het uiterlijk vertoon op straat, zolang dit nog kon. Vol trots vermeldt hij enkele begrafeningen van voorname mensen die met alle pracht en praal als een processie op 'katholyke wijze' door de straten trokken. Het hoogtepunt was wel de grote (en laatste in Zwolle) processie op sacramentsdag (1 juni) 1673. De stoet ging vanaf de Grote Markt langs de Grote Aa, de Nieuwe Markt naar de Bethlehemse kerk en vandaar door de Sassenstraat terug naar de St. Michaëlskerk. Ondanks veel regen en slijk in de straten was het een 'heerlijke feestelijke dag' schreef Wayer, denkende aan de lange stoet met hoogwaardigheidsbekleeders, waaronder de militaire commandant de Marquis Chamilly en zijn vele soldaten. Maar men kon het ook anders zien. In de gereformeerde kerkeraad werd van een andere processie verteld: 'Nauwelijks waren sy ter kerken uytgetreden, of de hemel scheen dit werck te verfoeyen, een fellen hagel en sneeuw viel uyt de lucht, dat sy niet genoeg konden haasten om weder in de kerke te geraken.'

Het einde van de bezetting

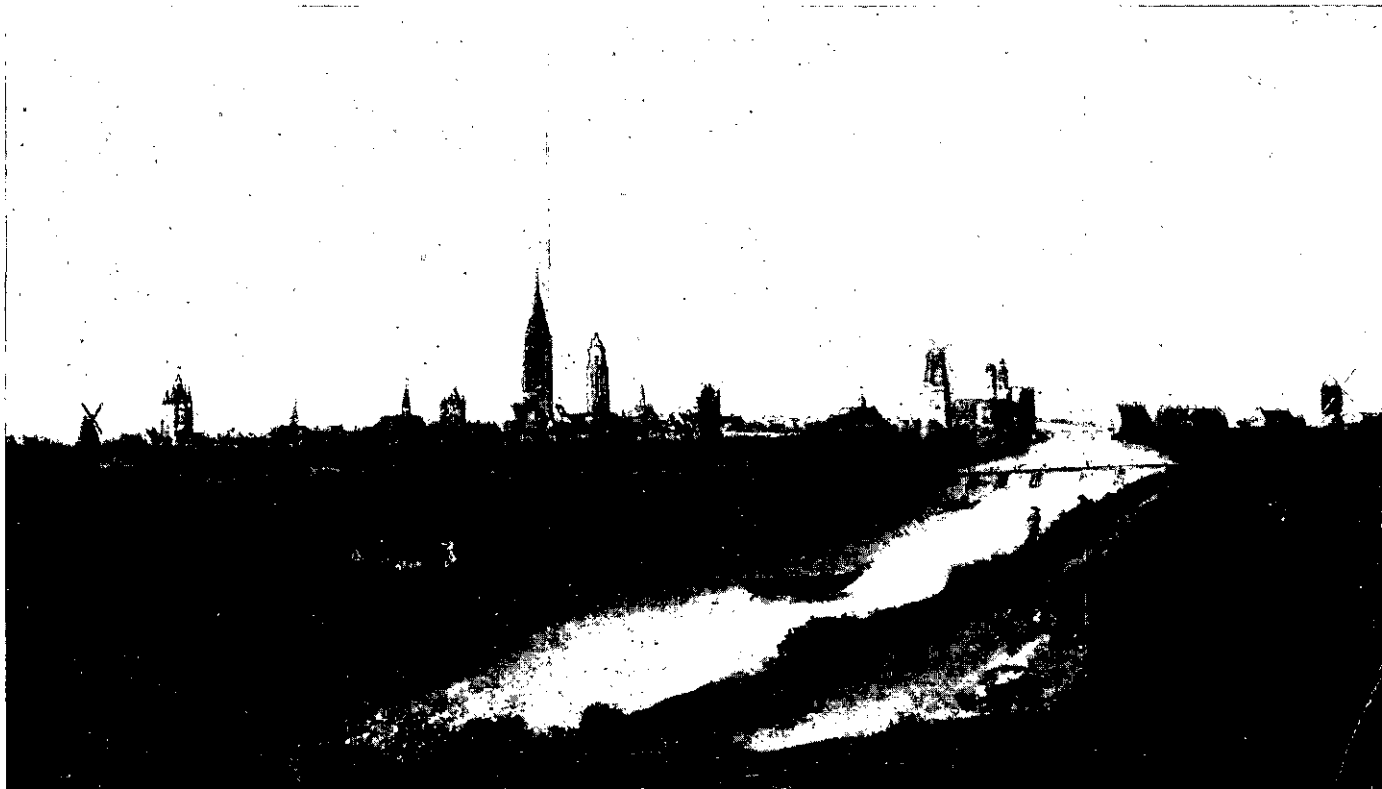
Het einde kwam eerder dan pastoor Wayer verwachtte. Niets vermoedend stak hij op zondag 6 mei 1674 zijn 122e en tevens laatste sermoeen af. Na afloop deelde de koster hem mede, dat onverwijld de altaren afgebroken moesten worden, omdat de kerk weer ter beschikking van de gereformeerden kwam. Toen pas vernam hij, dat de vrede al op 22 april gesloten was. De in 1672 nieuw benoemde stadhouder Willem III, had enkele successen op het slagveld behaald. De Franse troepen waren voor de Hollandse waterlinie blijven steken. Lodewijk XIV was al naar Parijs teruggekeerd en had genoeg van de oorlogsvoering. Ook voor de bisschoppen werd de zaak te kostbaar nu Frankrijk hen niet meer steunde.

Op 7 mei was dit bekend in de gereformeerde kerkeraad, men wilde daar liever eerst zien en dan geloven. Eerst toen de bezettingstroepen op 20

mei vertrokken waren (intussen hadden ze de stad nog f 10.000.- afgeperst) nam men de kerk weer in gebruik, hoewel de sleutels al op 10 mei in hun bezit waren gekomen. Op zondag 13(?) / 24 mei 1674 werd een openbare dankdienst gehouden. Pastoor Wayer trok zich weer terug in de statie van de Spiegelsteeg.

Tenslotte

De jaren 1672-74 lieten hun sporen wel na. De verarmde stad kwam onder grote invloed van de nieuwe stadhouder Willem III. De magistraat werd geheel vernieuwd en de benoemingen moesten voortaan door de stadhouder worden goedgekeurd. Rijke burgers werden verplicht een lening

De Jezuïeten ontruimden de Bethlehemse kerk, de Capucijnen die tijdens de bezetting de St. Geertruidenkapel hadden gebruikt, vertrokken uit de stad en de katholieke magistraten waren werkloos geworden. Afgevaardigden van de Prins voerden de datum-oude-stijl weer in. Op 24 mei werd in geheel Overijssel een dankdag gevierd, die ook een verplichte rustdag was.

Van ds. Voltelen werd nog verteld, dat toen hij de eerste dienst in de Grote Kerk leidde, hij voortijdig de preekstoel verliet. In een visioen had hij pastoor Wayer naar de preekstoel zien komen.

aan de stad te verstrekken.

De snelle overgave van de gewesten Overijssel, Gelderland en Utrecht had in Holland grote verontwaardiging veroorzaakt. De Prins verscheen eerst op 25 februari 1675 in Zwolle als de grote overwinnaar. Pas toen werd ons gewest weer in de unie opgenomen. En wat de kerk betreft: ook op de benoeming van predikanten kreeg de stadhouder grote invloed. Dit zou in de komende eeuw aanleiding zijn tot moeilijkheden, toen de prinsgezinde en patriottische bewegingen met elkaar in botsing kwamen.

De Lutherse kerk en Doopsgezinde gemeente

Gezicht op Zwolle. Dit anonieme schilderij geeft de situatie weer van voor de rampjaren, toen de St. Michaëlskerk nog een toren had (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

komen in dit verhaal niet voor. Er waren geen stukken uit deze periode beschikbaar.

Hoewel de katholieken direct weer naar hun oude plaats werden verwezen, was toch de stemming iets milder geworden en kon de kerk ongestoord, maar wel in de schaduw, verder leven. Pastoor Wayer schreef in zijn memoires: 'dater wederom veranderinge van staet mochte comen'. Dit zou eerst 100 jaar na zijn dood gebeuren; hij stierf op 16 april 1692 op 86 jarige leeftijd.

Noten

1. Nopende het aerts-priesterschap van Swolle naer de beroerten deser neder-landen mitsgaders van eenige gedeckweerdige voorvallen door Arnold Wayer, aartspriester en pastoor van Zwolle. Uitgegeven door G.A. Meijer o.p. z.j. blz. 191. Gem. Archief, Zwolle Stz. G 2-11.
2. In 1582 voerde Paus Gregorius XIII een kalenderhervorming in (4 oktober van de Juliaanse kalender werd 15 oktober). De nieuwe stijl werd in de Nederlanden niet overal tegelijk ingevoerd. Verschillende provincies waaronder Overijssel, handhaafden de oude stijl. Eerst in 1700 werd de Gregoriaanse kalender ingevoerd; het laatst in Drenthe op 30 april 1701. (Bron: *Schriftspiegel*, Zutphen 1986, blz. 86). Alleen tijdens de bezetting van 1672-1674 moest de nieuwe stijl gebruikt worden. De aanduiding in de oude stijl werd boven de breukstreep aangegeven en de nieuwe stijl eronder. Pastoor Wayer gebruikte als goed katholiek de nieuwe stijl.
3. Zie H.J.H. Knoester in de catalogus van de tentoonstelling over Zwolle tijdens de Münsterse bezetting van 1672-1674 (1972).
4. Gegevens uit een scriptie van H. van Arkel, *De Zwolse magistraat van 1672-1676*, Zwolle 1976.
5. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, IV Zwolle repr. 1975, p.78.
6. Alle gegevens over de kerkeraad van de Gereformeerde kerk (=Hervormde Gemeente) zijn uit het archief van de Hervormde gemeente Zwolle. Gemeentearchief Zwolle (GAZ) KA 017 nr.005.
7. N.D.B. Habermehl (in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 1984) berekende vanuit de registratie van niet-gereformeerde dopelingen over de jaren 1725-1730, (GAZ, RBSO 781) dat 18,3% tot deze categorie behoorde.

Hiervan komt het grootste deel voor katholieke rekening. De volkstelling van 1809 geeft een percentage van 23% katholieken aan. Gezien het feit, dat sinds 1591 aan het katholicisme grote maatschappelijke nadelen verbonden waren, ligt het voor hand dat een meerderheid van ruim 70% zich tot de Gereformeerde kerk rekende. De bewuste gereformeerden waren echter in de minderheid. Landelijk schat men dit op 10%.

8. Iets daarvan merken we als Wayer vermeldt, dat 'de Aelmoessenieren der gereformeerden aan 't eynde der predikatie met een buydelken ommegegaan om daerin aelmoezen te ontvangen.' De kerkeraadsnoutulen klagen echter steen en been, dat deze collecte voor alle armen door de katholieke geestelijkheid werd gesaboteerd.
9. Van Arkel vermeldt in de eerder genoemde scriptie, dat in 1674 een burgemeester met zijn twee dochters per schip huiswaarts keerde en goederen bij zich had ter waarde van drie ton, waaronder drie koffers met kontanten. Men beweerde dat dit het loon was voor de 'trouweloose verkopinge en verraderije der stad Zwolle.'
10. Zie ook hier de scriptie van H. van Arkel en het eerder genoemde boek van Van Hattum, blz 85 e.v.
11. Zie van Hattum, *Geschiedenissen der Stad Zwolle*, IV pag. 87.

Een gewone jongen in Zwolle / 2

Ik wil er best voor uitkomen, we waren 'rooi- en', oftewel SDAP-volgelingen. Zwolle kende een invloedrijke aanhang van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij en ging door voor een 'rode stad'.

Eind april – ik spreek nog steeds van de jaren dertig – gaf vader mij een briefje mee voor de hoofdonderwijzer, waarin hij vriendelijk vroeg om mij vrijaf te geven op de eerste mei. De meester kreeg heel veel van dergelijke briefjes en ik denk dat er op die dag maar weinig kinderen in de schoolbanken zaten.

Mijn ouders droegen 'de partij' een warm hart toe. 't Lag dan ook voor de hand dat ik op 1 mei, arbeidersfeestdag immers, aan hun hand in de traditionele optocht meeliep. Vader droeg een rode tulp in het knoopsgat en moeder had er een met een veiligheidsspel aan de jurk gehecht. Voorop liep de Arbeidersmuziekvereniging Voorwaarts. De dirigent holde van voor naar achter en terug om de verschillende instrumenten van het korps gelijk te laten spelen.

Voor en achter ons werden spandoeken omhooggehouden door stoere en enthousiaste knapen van de AJC, de Arbeiders Jeugd Centrale, of door leden van de Arbeiderssportbond. Wat op die spandoeken in felle bewoordingen te lezen was ontging mij meestal. Ik begreep wel dat het om verkorting van werktijden, opheffing van de werkloosheid, hogere lonen en waarschuwingen tegen het opkomende nationaal-socialisme ging. Want nationaal-socialisten en democratisch-socialisten verdroegen elkaar niet. In Duitsland waren de laatsten immers in concentratiekampen opgesloten.

AJC-ers en Sportbonders liepen ook als eenheden in de stoet, voorafgegaan door felrode vlaggen. De AJC-ers droegen blauwe blouses en manchester korte broeken; hun leiders een broek die

wat leek op een rijbroek, maar dan met kniekousen in plaats van met laarzen. De Sportbonders waren luchtig gekleed in witte shirts en rode gymnastiekbroekjes. Die bonte verscheidenheid aan kleding droeg, samen met de vaandels van de partij en vakbonden, bij tot een kleurrijk geheel.

De mars door de stad eindigde op de Eekwal, in gebouw PALVU. Die naam was gevormd door de beginletters van Karl Marx' oproep 'Proletariërs Aller Landen Verenigt U' aan elkaar te plakken. Binnen prijkte aan de muur achter het podium en spreekgestoelte een reusachtig portret van een mijnwerker. Later heb ik begrepen dat het een grafisch werk van de beroemde Jan Toorop was. Toorop moest dus, zo redeneerde ik, ook socialist zijn.

Willem Boxma

Het gebouw PALVU, gelegen aan de Eekwal.

'Nadat de Arbeiderszangvereniging De Stem des Volks de bijeenkomst door het zingen van één van de liederen 'Morgenrood' of 'Op socialisten, sluit de rijen' geopend had, betrad een bonze van de partij of een kamerlid van de SDAP de kathedoor. Ook zij waren weer gekleed in het typische partij-

manchester. In hun toespraken ging het van dik hout zaagt men planken: over de werkloosheid en de geringe steun en vooral over geld dat daarvoor op tafel moest komen. Ook spraken zij over een plan dat geleerde partijfunctionarissen hadden uitgedokterd en dat alle misère in dit land in één klap zou oplossen, het Plan van de Arbeid. De

Jeugdorganisaties van de SDAP defileren langs het SDAP-vergadergebouw (foto: Eigen Erf, 1934).

geestverwanten in Duitsland werden niet vergeten: er moest ook strijd worden geleverd tegen het verfoeide nationaal-socialisme.

Achter op het podium waren zoveel mogelijk de meegedragen vlaggen, vaandels en spandoeken uitgespreid. Leuzen als 'Vrijheid Arbeid Brood', 'Weg met het fascisme' en 'Nooit meer oorlog' gaven te kennen dat de idealen van de sociaal-democraten veelzijdig waren en dat het hun ernst was. Was de redenaar uitgesproken, dan hief De Stem des Volks geestdriftig het Arbeidersplanlied aan, speciaal voor het idee gecomponeerd en op tekst gezet. Het lied eindigde met 'Voor het Plan, kameraad, voor het Plan, kameraad', maar dat is dan ook alles wat ik er nog van weet.

De verzamelde SDAP-ers gingen niet uit elkaar alvorens zij, samen met De Stem des Volks, staande en uit volle borst de 'Internationale' hadden gezongen. Die opwindende en tegelijk kameraadschappelijke en feestelijke sfeer waarmee de 1 mei viering was omgeven, is mij altijd bijgebleven. Er

heerste, en in mijn jongensjaren ervoer ik dat al, zo'n gevoel van eenheid als je tegenwoordig in de politiek niet meer tegenkomt.

Mijn moeder was niet zo'n op-de-voorgroond-treedster. Bescheidenheid en gulheid jegens de medemens sierden haar des te meer. Ze was wel lid van de Sociaal Democratische Vrouwenbond, maar aan de gecyclostyleerde blaadjes die de club bezorgde, liet ze zich weinig gelegen liggen. Diepe verering had ze voor dominee Horreüs de Haas, predikant van de Vrijzinnig Hervormden en ook de socialistische richting toegedaan. Uit diens preken van de kansel putte ze meer kracht dan uit de felle redes van de politici op de kathedra.

Toch liet ze zich een keer overhalen om ook een steentje aan de verwezenlijking van het sociaal-democratische ideaal bij te dragen. Dit gebeurde op aandringen van onze buurman in de Papaverstraat, meneer Leusink. Meneer Leusink bekleedde niet alleen een vooraanstaande positie in de plaatselijke afdeling van de SDAP, hij was ook voor die partij gemeenteraadslid. Een prominent man dus, waartegen je, ook al was hij medelid van een arbeiderspartij, beleefd moest zijn. Menéer Leusink dus. Moeder gaf uiteindelijk toe: ze zou met het strijdblad colporteren in een niet bepaald als welgesteld bekend staande wijk van de stad. Het blad, of beter gezegd het blaadje, was bedoeld om werkenden en werklozen door middel van tekst en tekeningen warm te maken voor het streven naar een betere en rechtvaardiger maatschappij; dit alles uiteraard volgens het beeld van de SDAP! Drie centen kostte het periodiek als je het hebben en lezen wilde. Het verspreidingsadres was pal naast onze deur, bij onze buurman meneer Leusink. Van hem nam moeder een stapel bladen in ontvangst. Ze begaf zich daarmee op de fiets naar de Zwolse wijk, waarvan de bewoners naar ze verwachtte, met veel belangstelling naar het nieuw verschenen nummer uitkeken.

Naar hoe een en ander in de colportage is verlopen mag ik blijven raden. Na het verstrijken van nauwelijks een uur zagen we haar terugkomen, de fiets tegen Leusinks tuinhok smijten en met een forse stapel 'Vrijheid Arbeid Brood' 's buurmans woning binnengaan. Kort daarop stormde ze bij

ons binnen, rood van opwindning. Nieuwsgierig geworden vroegen wij haar hoe de verkoop was verlopen. Ze had, zo vertelde ze, de stapel bladen – bijna evenveel als waarmee ze op stap was gegaan – bij meneer Leusink op de tafel gesmeten. Totaal van streek had ze het rode raadslid toegeroepen: 'Daar moet je geen drie centen hálen, daar moet je drie centen brèngen!'

Er was ook een dag in het jaar die voor andere kinderen in mijn klas een feestelijk gebeuren betekende. Dat was 31 augustus, koninginndag, de verjaardag van koningin Wilhelmina.

Helemaal ging die dag ook weer niet aan de 'rooie' kinderen voorbij: het hield voor kinderen van alle gezindten vrijaf van school in en dat was voor ons mooi meegenomen.

Van kinderen uit het rode milieu werd aangenomen dat ze niet meeliepen in de traditionele optocht ter ere van de koningin. Zij werd immers als het symbool beschouwd van de gezeten burgerij met haar afkeer van het proletariaat en het antimilitairisme.

Neem nou het geval met mijn neef Willem uit Nieuw-Amsterdam die in Zwolle onder dienst lag en voor afleiding nu en dan bij ons op bezoek kwam. Naar behoren was hij dan gekleed in het somber-grijze recruta-uniform, puttees om de benen, kistjes aan de voeten en een veldmuts op het hoofd; zeer duidelijk kenbaar als soldaat. Op weg naar ons huis haalde een groepje AJC-ers onder tromgeroffel en rode vlag hem in. Willem zag er een mogelijkheid in om op te schieten. Het was een vrolijk groepje en jeugd zoekt jeugd niet-waar? En wat deed Willem zonder vooraf na te denken? Hij sloot zich bij het groepje aan en marcheerde opgewekt mee richting Assendorp. Tot een militaire politiemans met verbazing het kleurverschil aan zich voorbij zag trekken. Twaalf blauwe blouses met felrode halsdoeken op een rij en een grijs soldatenkloffie als sluitstuk? Dat mocht niet zijn! Onverwijd ging hij tot actie over en sleurde neef Willem van de straat.

Later hoorden we waarom we vergeefs op hem hadden gewacht. Vader vertelde van het gebeuren aan meneer Leusink en die vond het gebeurde hoogst belachelijk. In zijn ogen was het in strijd

met de democratie en weer een typische uiting van het kapitalisme! Hij schreef er zelfs een ingezonden stuk over in *Het Volk*. 't Haalde niets uit en Willem zat zijn detentie uit tot de laatste dag. Hoe lang die heeft geduurd weet ik niet.

De 31 augustus-optocht gaf volgens ons een heel ander beeld te zien dan die van ons op 1 mei. Veel saaiër, vonden we. Er waren geen zwierige spandoeken bij en geen helkleurige kostuumpjes; of het moesten de padvindsters zijn met die verwaande blik van onder de brede hoedrand, of de groentruitjes en bruinjurkjes die zich 'welpen' noemden. Om maar niet te spreken van de niet-aangesloten jeugd van conservatieve komaf, die de koningin-verjaardag sjofeltjes afdeed met een oranjiesjerp over de schouder en met onbenullige lampionnetjes, behoedzaam overeind gehouden door meisjes die voortdurend het begeven van de kaarsjes vreesden.

Of waren we misschien diep in ons hart stinkend jaloers op de deelnemers aan dit toch wel feestelijke gebeuren en zouden we ons er toch wel graag bij willen voegen?

Wat ons, jongens, bezielde waren de fakkels, zegevierend vlamdend door knapen omhoog geheven. Mijn vriend Maarten en ik meenden ons, dan maar los van de koningin-optocht, ook zo'n toorts te mogen permitteren. Er mee in de optocht lopen zouden we niet, maar om individu-

De 'rode' dominee Horreus de Haas, 1918.

De Papaverstraat, waar de familie Boxma op nummer 14 woonde.

eel van zo'n licht verspreidende vuurstok te kunnen genieten zou je anders een jaar moeten wachten. Ze waren immers alleen tegen de tijd van 31 augustus te koop.

Aldus begaven Maarten en ik ons naar Vroom en Dreesmann in de Diezerstraat. Daar schaften we ons op de speciaal voor het feestgebeuren ingerichte etage, waar de oranjeklant zijn keus kon maken uit de uitgestalde petten, sjerpen, toeters, maskers, speldjes, kokardes en wat meer aan de feestvreugde kon bijdragen, van ons schrale zakgeld elk een fakkel aan. Een lucifer erbij en zie, een vinnig oplaaiende vlam lichtte onze gelaten op uit het duister van de augustusavond. Verrukt waren we. We zongen er liedjes bij die helemaal niet toepasselijk waren en dansten zodanig in het rond dat het gloeiende pek en jute aan de stok de gekste capriolen maakten.

Totdat we, opgesteld aan de stoeprand voor het Dominicaner klooster aan de Assendorperstraat, de harmonie hoorden naderen met erachter de wirwar van lichten en lichtjes van fakkels en lampions. De stoet deinde aan ons voorbij. In het schemerige licht ontdekten we een fakkeldrager uit onze buurt in de optocht. Hij zag ook ons, bedremmeld en doeleloos, staan. 'Kom mee!', riep hij ons toe en daarmee hielp hij ons onze onzekerheid overwinnen. Waren wij eigenlijk wel anti-koningsgezind? En wat hadden wij met politiek te maken! Wat kon het ons schelen of er rooien en niet-rooien bestonden. Eensgezind lieten we het smeulende welriekende pek en jute aan onze stokken opgaan in de enorme traag voortbewegende

stoet van licht, die in de richting van de Grote Markt voortbewoog. Wat een feest! Iedereen langs de straat deelde in onze vreugde.

We vroegen ons niet af hoe onze ouders zouden reageren als we vertelden dat we hadden meegelopen in de koninginne-optocht. Die vraag werd pas actueel, toen in het schijnsel van de afstervende toortsen even voorbij de Luttekestraat, onder de toeschouwers zich het gezicht van Jenny aftekende. 'Nu zul je het hebben', dacht ik. Jenny was de dochter van onze burens in de Hortensiastraat en buurman was veel rooier dan wij, misschien wel roder dan Troelstra zelf was geweest. 'Vaderland?', placht hij te zeggen, 'Vaderland? Nog geen bloempot vol, niet waard om voor te vechten'. Daarmee doelde hij op zijn internationale instelling en zijn oprecht verlangen naar een wereld zonder oorlogen.

Jenny zou naar huis gaan en als ze mijn ouders zag zou ze tegen ze zeggen: 'Buurman, of buurvrouw, ik heb Wim gezien. Hij liep met een fakkel mee in de optocht veur de koninginne'. Ik gaf haar geen teken van herkenning en deed of mijn neus bloedde toen ik haar hoorde zeggen: 'Hé Wimpie, loop ie ook met?' Schoorvoetend ging ik van de Grote Markt naar huis, in mijn hand een pover stokje, dat verschroeid was op de plaats waar jute en pek kortelings nog in volle glorie in brand hadden gestaan. Vader had die avond dienst en moeder trof ik achter de strijkplank. 'k Heb meegelopen in de koninginne-optocht', biechtte ik. Klaarblijkelijk had Jenny niets gerapporteerd. Moeder zette het ijzer op het fornuis, keek me begrijpend aan en zei: 'Ach lieve jongen, was het mooi? Je doet maar mooi mee, hoor!'

Een andere hoogtijdag was het VARA-zomerfeest, eenmaal per jaar ergens in het land gevierd. Let wel: VARA – in hoofdletters en niet Vara zoals het nu wel geschreven wordt – was de afkorting van Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs. Zeker, ook de VARA was een socialistische instelling. Vandaar dat er ook wel spottend Van Armoe Rammelt Alles van werd gemaakt. Vader kon om twee redenen lid van de club zijn. Eerstens omdat hij sociaal democraat was en ten tweede omdat hij echt een radio-amateur was. Hij had vroeger zelf een radio-

Met nog drie jongens uit de Papaverstraat zit Willem Boxma (derde van links) op het hek van zijn buurman (foto: Willem Boxma).

ontvangstapparaat gebouwd, waarin je na het instoppen van spoelen in verschillende formaten en het voorzichtig manipuleren met knoppen en schakelaars, de geluiden kon opvangen die in Bloemendaal, Huizen en later in Hilversum de ether in werden geslingerd. Eenmaal kwam hij opgetogen – 't was al heel laat in de avond – naar

beneden met de mededeling dat hij het beieren van de klokken van de Notre Dame in Parijs in zijn koptelefoon had opgevangen. Maar dat was al lang geleden. In ons radiotoestel was alles al veel eenvoudiger. Het was nu een koud kunstje om de Nederlandse zenders in de huiskamer te krijgen en met een beetje meer moeite ook die van verder weg.

Terug naar het VARA-zomerfeest. Ik herinner me zo'n dag in Heerenveen en een in Bilthoven. Met honderdtallen – of waren het duizendtallen – drongen we het feestterrein op, om de mensen in levende lijve te bewonderen, waarvan we tot dusver alleen de stem of muziek in onze huiskamers

hadden aangehoord. De artiesten traden op verschillende podia op. Zo snel we konden, zochten we op het grasveld een voor de voorstelling gunstig plekje op. Daar installeerden we ons met onze picknickzakken en thermosflessen.

Aldus trokken de coryfeeën aan ons voorbij. Het orkest De Flierefluuters, gekleed in grijze pakken, met zang van de gezellig dikke Albert – Appie – de Booy. Met een broodje kaas in de ene hand, een glaasje prik in de andere en op het hoofd een zakdoek, door een knoop in elke punt tot een hoofddeksel gemaakt, zongen en deinden we lekker in het zonnetje uitgelaten mee met 'Amalia, dat moet je niet doen, Amalia'. Soms zag je een bezoeker een traan wegpinken als de zanger diep uit zijn buik weemoedig 'Jerusalem, Jeruuusalem' of 'Droomland, Droomland' aanhief. Hij werd slechts overtroffen door de Duitse zanger Joseph Schmidt, die met 'Ik hou van Holland' de harten van de Nederlanders stal. Ook Willem van Capellen was er. Bijna iedereen drong zich op tot vlak voor het podium om hem goed te zien: Neerlands populairste radiofiguur aller tijden en geliefd bij iedereen van acht tot tachtig, die met zijn krakerige stemmetje Ome Keesje op de planken neerzette. Meer te noemen? Hetty Beck en Huib Orizand, de sterren in het huiveringwekkende hoorspel Het Huis op de Heuvel, waarin Hetty de valse tante Beatrice speelde. Alleen Paul Vlaanderen heeft de spanning van dit luisterspel kunnen overtreffen, maar die was van een andere omroep en dus hier niet aanwezig.

't Was onthullend al die golfengte-figures als mensen van vlees en bloed te zien bewegen. Het bleken nog heel gewone mensen te zijn ook! Als afsluiting van de mooie dag zongen alle feestgangers het VARA-lied mee: 'Hallo, hier Hilversum, hier is de VARA, de omroep van het vrije woord'.

Het schijnt dat bij het zomerfeest in Bilthoven geërgerde burgers, uiteraard niet VARA-, of sociaal-democratisch gezind, kopspijkers op de toegangsweg naar het feestterrein hadden gestrooid. Bus-, auto- en fietsbanden reden lek. Toen we dat vernamen, vonden we het maar knap flauw, om niet te zeggen vals. 'Echt weer zo'n kapitalistische streek', was het oordeel van onze buurman.

(WORDT VERVOLGD)

Optocht met de praalwagen 'Prins Verbeelding' van de St. Jozef-school, tijdens koninginnedag 1936.

Literatuur

Nieuw verschenen boeken

Henk van Baaren, *Fotoclub Zwolle 100. Een eeuw amateurfotografie* Enschede (Van de Berg) 1994. ISBN 90 5512 024 3.

Bibliografie van Overijssel 1993 Zwolle (Werkgroep bibliografie van Overijssel) 1994.

Te bestellen bij de Stichting Kunst en Cultuur Overijssel, Jacob Catsstraat 25, 8023 AE Zwolle, tel. 038-537527. De prijs is f 5,-.

Paul Harmens, *Zwolle in oorlogstijd* Utrecht (Uitgeverij Matrijs) 1994. ISBN 90 5345 059 9.

Sippora Stibbe, *Hoe zorgeloos is de kindertijd* Groningen (Stichting Uitgeverij Xeno) 1994. ISBN 90 6208 122 3. f 27,50.

'Zo als men aan gemeenzame vrienden gewoon is te schrijven'. *De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824* Epe 1994. Niet verkrijgbaar in de boekhandel. Bestellen door f 52,- over te maken op giro 1451216 tnv J. C. Streng, Woesterweg 5, 8162 RW Epe.

H. Tromp, B. Olde Meierink, J. ten Hove, *Een aardisch paradijs: De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle* Zwolle (Waanders) 1994.

Dirk J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Overen Nedersticht* Utrecht (Uitgeverij Matrijs) 1994. ISBN 90 5345 0564. f 49,50.

Boekbespreking

Rob de Bree

Een tijdelijk monument voor Feith of Een groot man in een klein jasje

Onze voorouders hadden meer gevoel voor kwaliteit dan wij, denkt men wel eens.

In de 20er jaren van de negentiende eeuw – toen schrijver en dichter Rhijnvis Feith oud was en stierf – hebben ze zijn verzameld werk op een nette manier uitgegeven en hem een royaal eigentijds grafmonument op een mooie plek bezorgd. Dat is intussen een plek geworden waar bijna niemand komt. Feith ligt begraven op de begraafplaats aan de Meppelerstraatweg. Weinig Nederlanders weten dat. En bijna geen Zwollenaar bezoekt hem daar. Want wie wandelt er nog vanuit de stad in de richting van Dalfsen en Meppel?

Feith heeft zelf ook veel aan zijn onsterfelijkheid gedaan. Hij was zeer godsdienstig en verlangde vurig naar de hemel. Maar ik bedoel eigenlijk onsterfelijkheid in heidense zin. Feith liet ons zijn oeuvre na. En zijn geliefde buitenplaats Boschwijk bestaat nog. Een huis met een park er omheen dat hij zo heeft gebouwd, aangelegd en ingericht als hij het zelf wilde. In zijn eigen stijl. En de stijl is de mens.

Op zaterdag 29 oktober kwamen in de Muzerie een honderdtal mensen bij elkaar om twee boeken ten doop te houden. Het boek dat het eerst aan de beurt was, gaat over Feiths Boschwijk, Geldermans Landwijk (ook een heel klein beetje Kantelaars Landwijk) en Veldwijk van mevrouw Paschen. Mevrouw Elisabeth Paschen is nog onbekender dan Feith, Gelderman en Kantelaar en dat blijft zo. Voor de bekendheid van Feith is er meer hoop.

Het boek over deze buitenplaatsen heet *Een aardisch paradijs* en toont aan, dat het gebied waar deze landgoederen liggen en lagen, het verdient als beschermd gebied heringericht te worden. Misschien draagt dit boek ertoe bij, dat 'oude tijden

weerom komen', zoals in 1945, 1795 en 1813 is gebeurd. Misschien wandelen over een paar jaar de Zwollenaren met of zonder hond weer even gemakkelijk naar Land-, Bosch- en Veldwijk als ze vroeger in de richting van Dalfsen en nu naar het Engelse werk lopen.

Het boek dat elke Zwollenaar die van zijn stad

en de omgeving houdt, moet lezen, ligt in de Zwolse boekhandels te koop en de prijs is niet hoog voor een boek als dit. Goed geschreven, royaal uitgegeven. Over drie Zwolse buitenplaatsen en hun bewoners.

Zwolle mag de Stichting Familiearchief en Collectie Gelderman dankbaar zijn. Onze stad heeft nu een prachtig eigentijds beeld van een actueel stuk Zwols en nationaal heden en verleden.

Die gepaste dankbaarheid is er ook. In ieder geval bij onze burgemeester. De heer Franssen beloofde, dat er een bedrag beschikbaar komt voor restauratie van het toegangshek van Landwijk. De entree van het oude buiten is in de loop der jaren steeds verder achteruit gedrongen door asfalt. Het oude hekwerk en de oude pilaren met

antieke versiering heeft de huidige bewoner destijds gered uit de puinhoop die de wegenbouwers voor zijn deur opwierpen. De gemeente Zwolle en Heemschut zorgen ervoor dat het oude hek weer terugkomt. Dat is een mooi begin.

De Stichting Gelderman verdient lof van de Zwollenaren. Ook steun bij verdere activiteiten. En het Zwolse bedrijfsleven hoeft niet te zoeken naar een project om mee voor de dag te komen. Het hoeft allemaal niet zo spectaculair als in Groningen, maar men kan toch iets doen wat er een beetje op lijkt? Hier ligt een taak voor de Zwolse Historische Vereniging. Voor de Familievereniging Feith eigenlijk ook. Dat er bij de moderne Feithen nog veel gevoel voor de stamvader van hun geslacht en voor zijn wereld bestaat, bleek overduidelijk uit het grote aantal familieleden dat bij de vermelde doopplechtigheid aanwezig was en uit de gezongen bijdragen (Schubert, Goethe) van Henriëtte Feith.

Het zou goed zijn als onze tijd weer eens wat meer contact kreeg – bijvoorbeeld via een wandeling langs Landwijk en door Boschwijk – met de ideeën van de Feithen en de Geldermannen van 200 jaar geleden. De bewoners van het begin van de negentiende en het eind van de achttiende eeuw hebben zich druk gemaakt over dingen die wij nu (te) gewoon vinden: democratie, literatuur, onderwijs.

Feith en zijn vriend Jacobus Kantelaar, die heel even op Landwijk heeft gewoond, zijn natuurlijk niet alleen en zeker niet in de eerste plaats interessant als bewoners van Zwolse buitenplaatsen. Het meest interessant zijn ze om wat zij schreven. Zij waren schrijvers, dichters. En ze waren allebei ook goed in hun vak. Vooral Feith. Die een nieuw, royaal, eigentijds monument verdient.

Een eigentijds monument voor een schrijver of schrijfster? De AKO-prijs? Daar komen Feith en Kantelaar niet voor in aanmerking. We kunnen hen geen cijfers meer geven. Ze kunnen Sonja niet meer zoenen. Een beter gedenkteken is het verzameld werk. De uitgever Van Oorschot heeft op die manier heel veel Nederlandse schrijvers onsterfelijk gemaakt. Vaak met een veeldelige dundrukeditie.

Portret van Rhijnvis Feith op zijn grafmonument (foto: R. de Bree).

Feiths verzameld werk zou ook weer eens uitgegeven kunnen worden. In de 20er jaren van de negentiende eeuw heeft Immerzeel, de Bezige Bij van de romantiek, dat gedaan. In zijn serie van goedkope pocketboeken in een geel, kartonnen jasje van f 1,50 per stuk verschenen dertien delen Feith. Maar die boeken zijn uitverkocht.

Waarom wordt dit werk niet opnieuw uitgegeven? Omdat niemand zich nog voor Feith interesseert; behalve Paasman, Ten Hove, Streng, Knoester, enkele anderen en uw recensent. Dat is niet het gevolg van Feiths ongenietbaarheid of onleesbaarheid. Dat niemand voor Feith belangstelling heeft, komt doordat Feith een slechte naam heeft. En die slechte naam heeft hij vooral te danken aan zijn ideeën over democratie en communicatie met lezers. Want Feith was een voorstander van democratie en hij schreef altijd zo eenvoudig en duidelijk mogelijk. En dat blijkt in Nederland niet tot populariteit te leiden.

Dat Feith lekker leesbaar schreef, kunnen de lezers van ons tijdschrift gemakkelijk zelf constateren. Ik zet een stukje uit een brief van hem aan vriend Kantelaar hieronder. Ik doe een fragment uit het antwoord van Kantelaar erbij.

In 1791 en 1792 schreven Feith en Kantelaar elkaar brieven over het onderwerp 'de nationale smaak'. Ze probeerden al brainstormend erachter te komen welke onderwerpen de Nederlandse schrijver of schilder moest kiezen om bij het Nederlandse volk in de smaak te vallen en gelezen te worden. 'Hoe bereik je je doelgroep', zeggen wij. Een democratisch probleem.

Feith schrijft: 'Even als over het algemeen (en van een bijzonder *individu* is hier de rede niet) de Nederlander een stuk van Rafaël en Corregio voorbij zal gaan, om voor een koetje van Potter, voor een watervalletje van Ruisdaal, voor een zeeetje van Van de Velde te toeven, even zoo zal hij het *Paradijs verloren* van Milton, den *Messias* van Klopstock vrij onverschillig daar laten, om zich met een vers van Poot, met eene *idylle* van Gessner te vermaken.

Als onze natie in oogenblikken van uitspanning hare toevlugt tot een dichtstuk neemt, wil ze op de gemakkelijkste en voor haar streelendste

wijze door hetzelfde vermaakt worden. ( ) Akker- gonden, weilanden, bosschen, zeeën, rivieren, beken, en al wat daarmede in betrekking staat, zie daar wat de Nederlander, tot hier toe, exclusief beminde. De gedichten en schilderstukken, daar hij dat in mist, zijn gewis de lievelingsstukken van zijn hart niet.'

En verderop schrijft Feith: 'Mogelijk is er nimmer eene natie geweest, die, naar hare grootte, meer van buitenplaatsen en hoven gehouden heeft, dan de onze; mogelijk is er geen land op den aardbodem, daar naar evenredigheid meer buitenplaatsen en hoven in gevonden worden, dan in Nederland. Onder grooten en kleinen was er nooit een vermaak bij uitstrek of het moest op het vrije veld genoten worden. De zondag, bij gunstig, maar eenigzins gunstig weër, laat in Nederland nooit na de steden te oijtvolken, om de velden met vrolijke en lagchende bewoners te verrijken.'

Het lijkt wel of Feith het over 1994 heeft in plaats van over 1791! Dat komt doordat hij schreef over wat hij om zich heen zag. Wat dacht u wat dat betreft van dit stukje uit Kantelaars brief? Het gaat over de vraag wat de term 'nationaal' nu eigenlijk zegt.

'Zou men dan echter niet, in den tegenwoordigen tijd, nog met regt mogen vragen: 'Hebben de inwooners van Nederland nog wel een nationaal karakter, nog wel een' nationalen smaak?' Duizenden van vreemdelingen hebben zich van tijd tot tijd onder onze natie nedergezet; hebben kinderen en kindskinderen, in het midden onzer, verwekt; en zijn bij ons zoo als men zegt volkomen *genaturaliseerd* geworden. Dagelijks komen nog anderen, *uit het vette land van Pruissen*, zoo als de engel bij vader Vondel het gelieft te noemen, en van elders tot ons afzakken, om ons ons brood te helpen opeten, en in onze huizen te wonen, of er nieuwe bij te bouwen voor zich en voor hunne geslachten. Elk van deze vreemdelingen brengt zijn' smaak, den smaak zijner natie, mede; mengt zich met denzelfden onder de Nederlanders, en deelt dien aan hun mede. Hoe is het nu mogelijk, uit zoo vele vreemde bijmengsels den waren, oorspronkelijken Nederlandschen smaak te onderkennen?'

Wie nu overtuigd is van het talent, de leesbaarheid en de actualiteit van Feith kan de volgende stap zetten en een boek kopen dat vol met zulke brieven zit. Daarvoor moet minder moeite gedaan worden dan voor het kopen van het boek over de buitenplaatsen. Dit boek is niet in de Zwolse boekwinkels te koop en wordt na bestelling en betaling aan huis bezorgd.

Het brievenboek heet “Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven” De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1823.’ Dit is het andere boek dat op zaterdag 29 oktober in de Muzerie is gedoopt. De historicus drs. J.C. Streng heeft het samengesteld en op die dag officieel aan de tegenwoordige Jhr. mr. Rhijnvis Feith aangeboden. In dat boek heeft Streng alle brieven van en aan Feith die hij heeft gevonden, op eigen kosten laten drukken. Hij heeft er ook aantekeningen bij gemaakt om de lezer te helpen bij het begrijpen van dingen en mensen die er nu niet meer zijn.

‘Laat ons deze grootse zaak gemeenschappelijk aanpakken. Gij doet het werk....en wij zullen er dan kritiek op leveren.’ staat ergens bij de Vlaming Boon, die als schrijver net zo geëngageerd was als Feith.

Wij Zwollenaren staan voor de grootse taak een eigentijds monument voor Feith op te richten. Het hoeft geen standbeeld te zijn, zoals Potgieter er een heeft op z’n singeltje of Thorbecke op zijn verkeersheuvel of Van der Capellen op z’n parkeerplaatsje. Laat Feith maar in onze gedachten blijven als schrijver die via taal en tekst met ons communiceert. Een schrijver die je al lezend voor je ziet en met wie je al lezend in contact treedt. Met Feith kan dat nog altijd, al ligt hij al bijna twee eeuwen in een praalgraf aan de Meppelerstraatweg met een treurwilg erbij (de oude treurwilg is in 1992 omgewaaid: er staat nu een opvolger). Want Feith schreef in gewoon Nederlands. Vooral natuurlijk in zijn ‘gemeenzame’ brieven.

Streng heeft voor zijn verzameling brieven van en aan Feith geen uitgever en te weinig sponsors gevonden. Daardoor heeft hij zich zeer moeten beperken. Hij moest te spaarzaam zijn met tijd en er was geen geld voor grotere letters en functionele

illustraties. Daardoor is Strengs Feithboek een groot man in een klein jasje. Daardoor is de simpele en zuinige uitvoering niet in overeenstemming met de inhoud die interessant en de moeite waard is.

Dat is op het eerste gehoor een beetje treurig. Maar misschien zoekt Streng verder, veranderen de ideeën van de uitgevers en/of kunnen wij iets doen. Misschien kunnen we als Zwollenaren deze historicus uit Epe die de afgelopen jaren meer in Zwolle heeft gezeten dan thuis om voor ons het zware werk te doen, misschien kunnen we samen met hem het werk dat hij is begonnen, tot een groot succes maken.

In plaats van te zeggen, dat het nog lang niet is wat het wezen moet, kunnen we hem bedanken voor alles wat hij al voor ons heeft gedaan. En hem steunen. Met als gezamenlijk doel: over een paar jaar een echt Feith-monument. Een complete verzameling van alles wat er nog aan correspondentie

De voorkant van het grafmonument van Feith aan de Meppelerstraatweg in 1992 (foto: R. de Bree).

is. Interessante brieven over godsdienst, literatuur, politiek, vrouwen. Streng heeft goed gekeken, maar er moet toch veel meer zijn? Er is meer.

We kijken naar de uitvoerige correspondentie van Feiths buurman Van der Capellen, die geen schrijver was. We constateren dat Feith, die dat wel was, nog veel meer brieven ontvangen en geschreven moet hebben. Feith was iemand in zijn tijd. In de tijd dat de Nederlandse democratie gevestigd werd – 1795 – werd Feith algemeen beschouwd als de schrijver van een democratisch (en godsdienstig) verenigd Nederland. Daarom was hij toen ook populair. Als je van hem een brief kreeg, gooide je die niet weg. Dat deed je later pas, toen de mensen minder progressief (en gevoelig) waren en Feith als gevolg daarvan uit de mode raakte.

De nakomelingen van Feith waren niet bewaarderig. Het is verbazend om te zien hoe weinig het familiearchief van en over de eens zo beroemde schrijver heeft. Bijna alleen de brieven van Bilderdijk werden bewaard. Waarschijnlijk omdat in de zoer jaren van de negentiende eeuw Bilderdijk en het conservatisme weer de toon aangaven. En als de familie zelf al niet zo bewaarderig was, wat dan te hopen van anderen?

Collega-redacteur van dit tijdschrift Jean Streng heeft zich moeten beperken tot het verzamelen van de brieven en het klaarmaken van de verzameling voor de drukker. En nu hebben we een boek waarin bijna alle bekende brieven van en aan Feith voor verder onderzoek beschikbaar zijn. Wie onderzoek doet naar een onderwerp uit de Nederlandse geschiedenis, kunst of literatuur in de periode 1750-1825 kan niet meer om dat boek en de Zwolse schrijver heen. En dat is al heel wat.

Maar Feiths brieven zijn niet bedoeld als 'materiaal' voor onderzoek. Ze zijn geschreven om gelezen te worden. En niet alleen door de geadresseerden. Dat blijkt uit de correspondentie die Feith zelf al heeft laten drukken; in zijn zes delen *Brieven over verscheiden onderwerpen*, waaruit hierboven is geciteerd. Dat blijkt ook uit de vindplaats van een brief van Verster aan Feith: de papieren van Paulus Chevallier. Feith heeft hem de brief van Verster waarschijnlijk gestuurd, omdat hij de inhoud zo prachtig vond. Te mooi

om voor zichzelf te houden. Meneer Feith vertelde in de Muzerie, dat het boek van Streng op zijn nachtkastje ligt en dat hij er zo nu en dan een stukje in leest. Zo hoort het eigenlijk.

Om van dit boek een monument voor Feith te maken dat een goed beeld van de schrijver geeft, moeten er ook veel meer brieven van en aan vrouwen in. Feith had veel vriendinnen. En hij schreef ook met ze. Wie Feiths brieven aan zijn vriendin mevrouw Anna Gesina (of Jozina) Van der Pot-Van Vollenhoven leest, is blij dat Streng ze voor ons heeft afgedrukt. Maar zij of hij wordt des te nieuwsgieriger naar de brieven die Feith geschreven moet hebben aan zijn grote vriendin Catharina Margaretha gravin Van Wartensleben-Van Hogendorp. De vrouw die op Boxbergen bij Olst en in dat huis met die grote kroon in de Kamperstraat heeft gewoond. Of aan mevrouw Van Nagell over wie in een van de brieven aan Van Loë gesproken wordt. Of aan Anna Gesina (Zientje) Reising, Feiths vriendin die met zijn vriend Kanteelaar trouwde.

En om er een prachtig leesboek van te maken voor iedereen die van Feith en zijn tijd houdt of wil gaan houden, moet er veel meer in over de correspondenten. Het leest veel prettiger als je weet wie er aan het woord is.

De lezers van ons tijdschrift zitten niet te wachten op een wetenschappelijke bespreking tot in kleinigheden van Strengs boek. Daarom stip ik enkele onjuistheden aan. De brieven 65, 67 en 69 die Streng op gezag van Buijnsters aan Feith toeschrijft en die hij heeft afgedrukt, zijn niet van Feith, maar van de classicus en historicus Herman Bosscha. Bosscha, geboren in 1755, heeft net als Feith in Deventer gestudeerd. Hij was daar vanaf 1781 rector van de Latijnse school en werd er in 1787 wegens patriotistische activiteiten ontslagen. Ook de brieven 66 en 68 horen in dit boek dus niet thuis.

In het Feith-archief te Zwolle bevinden zich drie brieven van Feiths hierboven al genoemde vriendin Van Wartensleben-Van Hogendorp. Deze brieven geven een realistisch beeld van het onromantische leven op een buitenplaats in de winter. Ze zijn niet gericht aan Feith, maar aan dochter Elsje. Het is zeer de moeite waard deze

brieven (met een vertaling uit het Frans) in een volgende druk – desnoods als bijlage – op te nemen. En nog mooier zou het zijn onderzoek te doen in Duitse archieven naar de papieren van deze vrouw die tientallen jaren met Feith is omgegaan.

Ik pleit er ook voor in plaats van de gedrukte

brieven aan Van Loë andere gedrukte brieven die zeker wel van Feith zijn, in het boek op te nemen. Een aantal – misschien alle – *Brieven over verscheiden onderwerpen* die Feith zelf in druk heeft uitgegeven, zijn ook echt als brief verstuurd. Duidelijk voorbeeld daarvan zijn de brieven waaruit boven is geciteerd. Feiths brief is alleen '1791' gedateerd, maar onder het antwoord staat: 'Amsterdam April 1792. Uw dienstvaardige vriend (Jacobus) K(ante-laar)'. Aan het eind van de derde brief over de nationale smaak vermeldt Feith, dat de briefwisseling is afgebroken. Dit lijkt me geen literaire truc. Andere voorbeelden van brieven die een levens-echte indruk maken, is de eerste de beste uit deel I: de 'Raad aan eenen jongen dichter' en brief 3, die is gericht aan Mevrouw***, een dame die Feith Louise noemt en die hij vanaf haar achttiende jaar kent. In het voorbericht staat ook, dat het in dit deel om brieven gaat die 'met eene vliegende pen geschreven' zijn en niet met de bedoeling ze te laten drukken.

Discussabel is de volgorde van afdrucken van de brieven uit de briefwisseling met Verster. De volgorde die Buijnsters heeft aangehouden, wordt kritiekloos overgenomen. Wanneer men brief 71 (gedateerd 22 April) achter brief 74 van Verster in de tijd plaatst (1791 of 1792) heeft Feith zich niet vergist met de aanduiding van zijn deel Brieven. En waarom zou hij?

Waarom heeft Streng de briefwisseling van Feith met het Haagse dichtgenootschap Kunstlied- de Spaart Geen Vlijt (KSGV) over ingezonden dichtstukken niet opgenomen? Deze brieven geven een prachtig beeld van de manier waarop er met jonge dichters werd omgesprongen en de manier waarop zo'n jonge dichter die bevoogding onderging. Het gaat hier om drie brieven van KSGV aan Feith (van 29 januari 1780, 7 oktober 1780 en 2 november 1782) en om twee antwoorden van Feith: van 26 februari en 25 november 1780. Er is een brief van 4 juli 1784. En het KSGV-archief bevat ook een latere brief van Feith waarin hij het lidmaatschap van KSGV dat hem is aangeboden, weigert (17 september 1811). Feith had namelijk zijn lidmaatschap opgezegd in 1788. Waarschijnlijk omdat het genootschap in dat jaar alle patriotten (onder wie Feiths vriend Cornelis van der Pot, de jaloerse echtgenoot van zijn vriendin Van der Pot-Van Vollenhoven) behalve Feith (waarschijnlijk omdat hij de enige echte dichter was die men in huis had) uit de club had gezet. Die brief met opzegging heb ik destijds niet in het archief gevonden. Misschien had Feith deze aan de toenmalige voorzitter Thomas van Limburg persoonlijk gestuurd.

Boschwijk en Landwijk zijn niet op één dag herbouwd. Het monument dat Feith verdient is er ook nog niet, maar het fundament is gelegd. En daar ben ik collega-redacteur Streng dankbaar voor.

We hebben nog veel te doen. Straks maken we samen met Streng en een dappere uitgever een prachtig boek met de correspondentie van Feith dat ook qua uiterlijk zonder te blozen naast het prachtige boek van Ten Hove c.s. kan staan en zo nu en dan eens op onze nachtkastjes ligt.

Het grafmonument van Feith aan de Meppeler- straatweg getekend in 1826 (foto: R. de Bree).

Agenda

Tentoonstellingen Overijssels Museum

Wie de schoen past...

tentoonstelling over de geschiedenis van de schoen

9 december 1994 t/m 15 januari 1995

Er zullen zowel oude als nieuw-ontworpen schoenen getoond worden, evenals klompen. Ook wordt ingegaan op schoenen in sprookjes en schoenen in uitdrukkingen.

Mandoline en gitaar door de eeuwen heen

22 januari t/m 5 maart 1995

Herinrichting van de kamers 2 en 3

N.W. Overijssel

6 maart t/m 1 juli 1995

Bevrijding van Zwolle in foto's

14 april t/m 21 mei 1995

Auteurs

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam bij het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Bob Erdtsieck (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de Rijksuniversiteit Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet/jugdwerker van de Hervormde Gemeente Zwolle, hulp-prediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerkleider in Groningen/Drente en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle.

Dick Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

Jan Louwen (1924) was van 1945 tot 1986 redacteur bij de Provinciale Overijsselsche en Zwols(ch)e Courant. Hij publiceerde onder andere enkele toneelstukken, verscheidene thrillers, o.a. onder het pseudoniem Ted Viking, en een roman met biografische elementen onder eigen naam. Daarnaast schreef hij veel kleinere werken over Zwolle. Hij is gepensioneerd en woont in Wapenveld.

drs. J.C. Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren. In 1986 legde hij zijn doctoraalexamen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

drs. Frits David Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten *f* 25,00/jaar

overige leden *f* 35,00/jaar

huisleden *f* 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Gemeente-archief Zwolle (reprografie J.P. de Koning)

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

